

ЗАХІДНЯ УКРАЇНА ПІД БОЛЬШЕВИКАМИ

Нью Йорк - 1958

**ЗАХІДНЯ УКРАЇНА
ПІД БОЛЬШЕВИКАМИ**

Western Ukraine under the Bolsheviks

IX. 1939 — VI. 1941

Compiled by Milena Rudnycka

Published by the Shevchenko Scientific Society, Inc. and by
the Ukrainian Academy of Arts & Sciences in the U.S.A., Inc.,
with the assistance of the East European Fund, Inc.

Copyright 1958

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN THE USA, Inc.
New York — 1958

Західня Україна під большевиками

ІХ. 1939 — VI. 1941

З Б І Р Н И К
за редакцією Мілени Рудницької

Видано Науковим Товариством ім. Шевченка в Америці
і Українською Вільною Академією Наук в ЗДА за мате-
ріальною допомогою Східньо-Європейського Фонду.

diasporiana.org.ua

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА В АМЕРИЦІ
Нью Йорк — 1958

Printed in U. S. A.

З Друкарні В-ва „Америка“, 817 Н. Френклін вул., Філадельфія, Па.

ПЕРЕДМОВА

У початковій фазі другої світової війни західноукраїнські землі були несповна два роки під владою СРСР: 17 вересня 1939-го року червона армія, на основі пакту советського уряду з націонал-соціалістичною Німеччиною, перейшла через Збруч, в кінці червня 1941-го року вона покинула Львів і згодом усі новоздобуті території.

Власне до цього періоду відноситься наша публікація, яка змальовує часи першої большевицької окупації Західної України крізь призму переживань і досвідів львівських громадян. Період це короткий, проте знаменний і вартий уваги. Тоді ж бо вперше Західня Україна опинилася в межах Советського Союзу і вперше світ європейської цивілізації зустрівся з большевицьким світом, який до того часу був герметично ізольований від Європи визначеними Ризьким договором кордонами.

Матеріали до цієї книжки підписана збрала у Львові в короткий час після того, як він перейшов з большевицьких рук у німецькі. Повернувшись з еміграції до рідного міста у вересні 1941-го року з заміром зібрати відомості про те, що пережив народ під большевиками, я провадила балачки з людьми різних професій і робила з цих розмов записки, або замовляла статті. Пам'ять про большевицьке панування була тоді між місцевим населенням ще дуже свіжа, незатерта новими враженнями. Люди радо ділилися спогадами й міркуваннями про пережиті часи, не лінувалися теж закріпити, на мою просьбу, свої спостереження на письмі. Від багатьох громадян я дістала статті в зовсім викінченій формі, інші передали мені більш чи менш оформлені записки, ще з іншими я зробила інтерв'ю, або записувала їхні розповіді під диктантом, при чому старалася передати якнайвірніше не тільки думки розповідачів, але також форму їх вислову. Моїми співрозмовцями були здебільшого громадяни, які і в підпольській добі грали видатну роль в українській суспільності, і під советським режимом мали змогу ознайомитися докладно з якоюсь ділянкою життя

та приглянутись до нових порядків. Так постав восени 1941-го року цей збірник, постав на швидку руку у военний, нервовий час.

Зі сказаного ясно, що Читач не знайде в цій книжці систематичного опису першої большевицької окупації Західньої України, зате знайде в ній інформації „з перших рук“. Статті мають характер свідчень очевидців, до того ж свідчень людей абсолютно гідних довіря і компетентних у справі, про яку говорять. Професор університету розказує про відносини у високих навчальних закладах, директор театру — про театральну справу, директор бібліотеки — про долю бібліотек, теолог — про церковну політику, науковець-юрист — про правосуддя, сторож кам'яниці і хатня господарка — про уклад життя большевицьких квартирників і т. ін. На канві особистих спогадів співробітники збірника з'ясовують часто й деякі основні проблеми советської системи.

Зрозуміла річ, що такий різнохарактерний матеріал годі було перетопити в однорідну цілість. Є у збірнику серйозні статті, але є й веселі фейлетони, є спогади та інтерв'ю, протокольні записи й легкі репортажі, точний інформаційний матеріал і літературно схоплені картини. Нерівність статей — це найслабіше місце збірника. Нерівні вони як щодо своєї вартости, так і щодо фактури писання. Ніхто не є краще свідомий недоліків цієї публікації, як підписана.

Другим поважним недоліком є повторення, що їх так важко обминути у збірній праці з тематикою, обмеженою до короткої доби. Спостереження і зауваження, які повторюються в різних статтях, підкреслюють, звичайно, ті властивості большевицької дійсности, що найсильніше кидались у вічі та найглибше врзались у пам'ять жителів Львова.

Хочу сказати кілька слів про перипетії в зв'язку з виданням друком цієї праці. З початку 1942-го року я передала її видавництву Юрія Тищенка в Празі. Два роки з гаким машинописи пролежали в німецькій цензурі і тільки під кінець 1944-го року видавець дістав дозвіл їх друкувати. Коли ж друкарський склад був уже готовий, видавець не міг дістати паперу, на що в окупованих німцями країнах у военний час потрібний був дозвіл влади. Вкінці, на весні 1945-го року, безпосередньо перед розвалом Німеччини, книжка була надрукована, але весь наклад в кількості 5.000 примірників залишився в Празі, бо Юрій Тищенко, виїжджаючи на Захід, не міг його вивезти. В мене залишився коректурний відбиток книжки.

Передаючи тепер, з незначними тільки змінами, збірник у руки Читачів, прошу їх пам'ятати, що від виготовлення цієї книжки минає

сімнадцять років. В тому часі зайшли епохальні зміни в світі, зокрема змінилася ґрунтовно пропорція сил між Сходом і Заходом. Советський Союз з відсталої в мілітарному й економічному значенні країни став світовою потугою. Пам'ятати треба й про те, що наслідком другої світової війни зросло безмірно ознайомлення вільного світу з Советським Союзом і проблемами большевизму. Зродилась, навіть, нова дисципліна, советознавство: тисячі науковців вивчають історію СССР і сучасні події на Сході Європи, кожного року появляють друком сотні публікацій з советською тематикою. Природна річ, що під впливом названих факторів змінилась і перспектива, в якій бачимо й оцінюємо події 1939/41 років.

Коротко кажучи, статті збірника треба читати в світлі тодішньої й політичної, мілітарної й психологічної ситуації, а не сьогоденної. Твердження про большевизм, які були правильні й актуальні тому сімнадцять років, не мусять бути такими в 1958-ому році. Проте, я вважала за відповідне не актуалізувати книжки, бо річ не в тому, що ми сьогодні знаємо про большевизм, а в тому, як він презентувався нашим землякам на західноукраїнських землях в 1939/41 роках, що вони тоді про нього думали, як його сприймали, як оцінювали події і, головне, що пережили, що витерпіли.

Не мала я досі змоги подякувати прилюдно співробітникам збірника і тим громадянам, що в усній формі передали мені свої інформації. Роблю це тепер, дарма що з великим запізненням. З особливою вдячністю згадую тих громадян, що допомогли мені, під час моєї присутності у Львові восени 1941-го року, зібрати матеріяли до цієї книжки. На жаль, я не можу назвати їх тут на ім'я, і з тих самих причин промовчую прізвища авторів статей і моїх інформаторів. Подаю прізвища тільки тих осіб, що відійшли навіки, або тих, з якими я могла порозумітися щодо їх згоди.

При підготові цього видання дуже помічні були мені цінні поради й ласкава доброзичливість трьох громадян: покійного д-ра Івана Німчука, д-ра Григора Лузяницького й д-ра Юрія Фединського. Першому я вже не можу сплатити подякою боргу вдячності. Двом другим — щире спасибі, що спричинилися до появи книжки в її сучасному вигляді.

Нью Йорк, вересень 1958.

Мілена Рудницька

Слово Митрополита Андрея про большевизм

*Нижченаведена стаття Митрополита
Андрея Шептицького була написана спеціально
для цієї публікації і ніде досі не була публі-
кована.*

Метою держави є забезпечити родинам і продиноким громадянам добробут і щастя. Забезпечення життя, майна і всякого права громадян — це основні обов'язки держави, — без них держава не є державою. Те, що називають большевицькою державою, таке віддалене від тієї мети, що в ньому, себто в большевицькому правлінні, ніяким чином не можна добачити жадних слідів тих засадничих, першорядних функцій держави. Про добробут, про щастя людей, нікому з правителів ані не сниться. З їхніх діл видно, що вони не вважають себе поставленими для добра людей, а навпаки: думають, що всі люди є виключно заради того, щоб їм служити. Звідси й те використання сил, здоров'я і життя людей, про яке деінде ніхто не має поняття.

Тому то громадяни ССРСР почувають себе під таким гнітом установ, законів і всієї поведінки уряду, що їхнє становище рівняється майже вповні становищу людей засуджених на смерть. Під большевиками всі засуджені

на смерть, навіть ті, що по найліпшій волі служать системі, віддаючи їй усі свої сили. Увесь суспільний організм, цілий народ і кожна клітина, з яких складається народ, себто кожна родина, марніє в атмосфері большевицької держави, нидіє, слабне, і кожний бачить перед собою, немов якусь пекельну примару, ту смерть, що наближається з виснаження, з голоду, з упливу крови. Це атмосфера, в якій ніякий організм довго жити не може. І така атмосфера є наслідком марксизму, який можна назвати системою, що робить з людини машину, не беручи до уваги прав і потреб її природи.

Правителі ССРСР додають до марксизму абсурдний атеїзм, у формі якнайбільше противній людській природі і законам органічного життя, законам суспільности й родини. Цей атеїзм — це неначе той пісок кинений у будову якоїсь машини, або додані до затруєної марксизмом атмосфери нові отруйні гази, які приспішують неминучу смерть кожного організму.

Як далеко йде ця поведінка з людьми, неначе засудженими на смерть, або ще гірше, на безнадійне життя і муки, наглядно показує одна подробиця, але загальноприйнята й характеристична. Большевики про око дуже дбають про здоров'я людей, множать шпиталі, лікують хворих даром і мають (так бувало у нас і, мабуть, так є і в цілому Союзі) добрих лікарів, почасти вихованих ще за давнього режиму, почасти ведених до цього звання бажанням присвятити свої сили бідним страждаючим людям. А проте, при найщирішій волі лікарів, не зважаючи на їхню жертвовну працю і зусилля рятувати людей, з хворими по шпиталях поводяться гірше ніж з засудженими на смерть у тюрмах культурних держав. Бо в усіх тюрмах культурних держав є давній і скрізь зберіганий звичай, що сповняють останню волю

засуджених на смерть і, коли це тільки можливе, роблять те, про що людина перед смертю просить. А в шпиталях СРСР, які є всі державними установами, хворий, навіть такий, що вмирає, хоч і як просить потіхи релігії, не може її ніколи дістати, бо так велить атеїстичний принцип, зацелений на марксистським комунізмі.

Це факт, такий закон і така практика, але це також і символ, яку карикатуру робить большевицька система навіть з гуманної чи філантропічної установи, якою за-любки чваняться правителі СРСР.

✠ *Андрей (в. р.)*

Львів, 6. жовтня 1941.

I. „Нове щасливе життя“

Займаючи західноукраїнські землі, більшовики виступали як визволителі, які несуть населенню свободу, справедливість і добробут. В летючках, що вони їх розкинули з літаків, за підписом командуючого українським фронтом генерала С. Тимошенка, вони обіщували мешканцям Західної України нове щасливе життя: „Починається нове життя без гніту й насильства“. Про нове щасливе життя, про квітучу заможність, про суспільство, де „сам народ — коваль свого щастя“, — вони говорили безнастанно на мітингах і писали у своїй пресі, повторюючи раз-у-раз відомий вислів Сталіна: „Товариші! Жити стало краще, жити стало веселіше!“ Як майстри пропаганди, вони прибирали міста й села величезними транспарентами, на яких виписували життєрадісні гасла. Всі портрети комуністичних вождів і фотографії, поміщені в пресі та на прилюдних місцях, мусіли бути усміхнені.

Як справді виглядало це нове життя, творене більшовиками в Західній Україні, про це дещо кажуть зібрані в цьому розділі голоси українських громадян. Проблемам релігії і виховання, культури й економіки, правосуддя і тюремництва, присвячені наступні розділи книжки, тут же читач знайде

спостереження і рефлексії на тему деяких характеристичних рис справжньої більшовицької дійсності, що кидались у вічі мешканцям Західньої України й що на кожному кроці розходились з теорією „нового щасливого життя“.

Перша зустріч з більшовіками

Покійний о. д-р Гавриїл Костельник, мислитель, теолог і письменник, ділиться своїми спостереженнями про перші дні й тижні більшовицької окупації та своїми міркуваннями на тему більшовизму. Стаття виявляє непримиренну ворожість о. Костельника до більшовицького світу і тим самим кидає деяке світло на методи терору, що ними більшовики зміють ламати людей. Останній уступ розповіді Покійного звучить як передчуття його власної трагічної долі . . .

Німецька облога Львова, що тривала від 11. до 22. вересня 1939. р., надокучила львов'янам в останніх днях докраю. Особливо нам, українцям, бо ми ясно бачили безвиглядність польського спротиву, а польське військо й польське населення ставились до нас щораз гірше. В останніх днях уже не було ні води з водопроводів, ні електрики. До будинків св. Юра, де я проживав, позбігалося багато людей з міста — таких, яким бомби чи гранати зруйнували мешкання, та й таких, що вважали розлогі льохи св. Юра за найпевніший захист. Кількасот політичних в'язнів українців, яким воєнна завірюха повернула волю, також скрились у св. Юрі. Всіх тих чужих людей треба було якось прохарчовувати, заопікуватись

ними, а це з дня на день ставало тяжче. Чистоти не можна було втримати. Гидка вонь по коридорах, гниле повітря по льохах були не тільки нестерпні, а ще й викликували лобювання, що може кинутися пошесть, якщо облога потриває довше. Щораз частіше кружляли чутки, мовляв, поляки хочуть вистріляти „всіх“ українців. На площі св. Юра поляки поставили три більші гармати та погрожували, що будуть з них стріляти на св. Юра. (До речі, ці гармати вже не встигли ні раз вистрілити). Одне слово: ми почувалися так, як в'язні, які раз-у-раз зідхають: „Ох, щоб уже це раз скінчилося!“ З радіо ми знали, що большевики займають українські та білоруські землі, що належали до Польщі, але ми потішали себе, що німці не відступлять Львова большевикам, бо ж це вони його здобули, а не большевики! Маючи до вибору між большевиками і німцями, загал бажав собі, звичайно, приходу німців.

Передостаннього дня кружляла вперта поголоска, що большевики вже на Личаківській рогаці¹⁾ та що поляки переговорюють з ними, щоб піддатись їм, а не німцям. Це нас пригнобило, але наше, докраю прикре становище вмовляло в нас, що це таки буде для нас краще, бо вийдемо з льоху на Божий світ та позбудемося страху перед польською масакрою. Всі ми надіялися, що большевики не будуть довго „попасати“ у Львові, бо ж німці будуть приневолені воювати з ними, а наша фантазія скорочувала цей період до кількох тижнів, або найбільше місяців.

Люди поділилися зразу на три категорії. Найчисленніша група заявляла: „Із своєї землі не рушусь, хоч би й що“. Прихильники цього становища аргументували,

¹⁾ Східня периферія міста Львова.

що залишитись з народом — це, мовляв, національний обов'язок; далі, що большевики вже не ті, що були колись: адже за двадцять років мусіли набратись культурної оглади, йдуть в Європу, отже мусять достосуватись до нових вимог, наче людина, коли заходить до чужого дому тощо. І головне: „Все ж це Україна, хоч і червона, але Україна!“ — тож треба остатись на місці, працювати, займати посади, мати вплив на події... Друга група казала: „Тікаю, — під большевиками не залишуся нізачо в світі“. Ті, що зустрілися з ними давніше на Великій Україні, рішуче твердили, що большевики не змінилися і ніколи не зміняться. Вкінці були й такі, які хотіли трохи подождати, приглянутись новим порядкам і тільки тоді прийняти таке чи інше рішення. Фактично про постанову рішали не так погляди й розумові мотиви, як інстинкт самозбереження в одних і сила привички, інертність у других. Хто мав рацію? Чи ті, що клали карту на еволюціонування большевиків, чи ті, що не чекаючи приходу нових господарів, покидали рідне місто й ішли на скитання?

* * *

Доля поставила нас у таке становище, що ми (себто весь український загаль у Західній Україні), після нестерпної 20-річної польської самоволі, схильні були очікувати большевиків як „визвольників“ і „спасителів“. А такий душевний настрій, бодай при перших зустрічах, розмальовує сподіваних гостей у кращому світлі. Які ж були наші перші враження?

Це був історичний день: п'ятниця 22. вересня. Соляний день, сам південь. „Доблесна“ червона армія в'їздила до Львова з Личаківської рогачки. Ми несміливо

заглядали крізь вікна з будинків св. Юра на Городецьку вулицю. Несміливо тому, що червоноармійці тримали в руках готові до вистрілу рушниці з наїженими батнетами, спрямовані на кам'яниці... Їхали менші танки та авта з вояками. На деяких автах при красноармійцях пишались місцеві підростки з червоними кокардами.

Наступного дня ми стрічалися з красноармійцями вже віч-на-віч на вулиці. Перше, що нас вразило, це „пролетарський“ вигляд большевицького війська й дуже простий одяг, навіть у „командирів“, даліше, неінтелігентні, некультурні обличчя та простацькі рухи.

Справжнє обличчя большевицького війська пізнав я аж тоді, коли я вперше побачив більший відділ піхоти. Коліна тремтіли мені з сорому перед поляками, бо, все ж, це було військо держави, якої складовою частиною була й моя батьківщина, Україна. Юнаки, почорнілі з нужди, здригльоватілі наче пригнилий гарбуз, без життєвої сили, ледве ногами волочили. Мимохіть я пригадав військо царської Росії з світової війни 1914. р. Тамте, це була здорова зелена галузка, а большевицьке військо — напів суха галузка з пожовклим листям. Мені стало ясно, що большевики знищили людську расу. І на це пішли всі безмежні жертви та страждання 150 мільйонів людей за 22 роки панування большевиків! Ота думка, яку я тоді перший раз усвідомив собі, припнітила мене з такою силою, що я справді охляв у колінах. Хто не бачив большевиків, нехай цього не розуміє так, ніби всі большевики один до одного тілесно винищені, zdeгенеровані, виголоднілі. Між командирами чи шоферами були й добре відживлені, здоровенні люди. Взагалі, у большевиків військо упривілейоване щодо прохарчування. Під кінець большевицького панування на західноукраїнських землях військо було вже доволі добре відгодоване галиць-

кими харчами. Але вигляд новобранців, що приходили з советських республік, був жахливий. Це колгоспи й радгоспи, цей найвищий комуністичний осяг, виховали таких „нових“ людей, на ідеальну большевицьку міру. Деякі старшини українці, як тільки входили в Західню Україну, нашіптували нашим селянам: „Тільки не дайтеся до колгоспів, бо так само зчорнієте, як ми“.

* * *

По якомусь часі до командирів стали приїздити їх жінки. Всі командири були молоді (вже вихованці революції) — від 20 до 30 років, а їх жінки ще молодші. По цих молодих жінках не було видно виголодження. Жінки мають більшу вітальну силу й менше потребують до прожитку, ніж чоловіки. Але старі бабусі виглядали дуже збідовані й затуркані. Зате по жінках найвиразніше можна було пізнати жебрацьку нужду. Приїздили голібосі й щойно в нас одягалися. Жінки командирів мали вигляд дівок з колгоспу. Свою приналежність до інтелігентської „кляси“ (у „безклясовому“ большевицькому суспільстві) вони зазначували коротко підстриженим волоссям та грубо пофарбованими вустами. Командири й навіть прості вояки зазначували свою культуру обов'язково виголеною потилицею. По-світському одягнені большевицькі молодці носили кашкет з дашком догори.

Кожну особу, що прибула з большевицького царства, наші люди відрізняли вже з вигляду. Це були інші люди, з іншою зовнішністю, іншою поведінкою та з іншою душею. Люди, яких виховала 20-річна, найжахливіша й найбільш божевільна революція. Тому то наші люди й відчували потребу назвати їх збірною назвою: „совети“, без огляду на те, чи це були українці, москалі,

жиди чи інші. Та всі ми дуже ясно спостерігали, що душею „советства“ були москалі: московське доктринерство, московське деспотство, московська пасивність, що провадить до безрадности в терпінні, психопатичні месіяністські нахили спасати світ. Наш загальний розумів, що Москва надсилає до окупаційного державного апарату в Західній Україні елементи, до яких вона має довір'я, себто людей собі відданих, та що на їх основі годі робити висновки про український народ за Збручем, що є такою самою жертвою большевицького насильства, якою тепер стали ми.

Коли хтось заговорив до совета — а совети перехвалювалися вищістю своєї культури — совет обов'язково починав від московського простонародного „ааа?“ Всі совети говорили часто: „давай, давай“. У Львові це ввійшло в іронічну приповідку: „давай назад“ (натяк на те, що большевики будуть зі Львова втікати).

Большевики цілком прибили життя в своїх червоноармійців. Чи в трамваї, чи на вулиці, командир це була смиренна, непевна себе людина, немов вівця, що кожному вступається з дороги. З бундючності, зухвальства, з буйної радості життя, терор і горе „перманентної“ революції не лишили сліду. Красноармійські відділи співали тільки за наказом і завсіди ті самі „казьонні“ пісні: „Москва моя“ і „товариш Сталін“ — ці слова раз-у-раз вибивалися з-поміж інших.

На основі таких спостережень усі ми думали, що большевицьке військо розлетиться після першого німецького удару. Бажання викривляє дійсність. Ми не брали до уваги хоч би того характеристичного факту, що ніхто з нас не мав охоти йти до большевицьких виборів, а все ж усі йшли голосувати . . . Терор має свою силу, як самум на Сагарі, що несе піщаний пил із собою. Він не

створить скали, але пересуває піщані горби. А большевики — майстри в терорі, яких ще світ не бачив.

* * *

За дуже короткий час Львів прийняв большевицький, пролетарський вигляд. Усюди на стінах Сталін, Ленін, Маркс, серп і молот, червоний прапор, червона зоря. Скрізь напис: „Пролетарі всіх країн, єднайтеся!“ За місяць-два в середині міста вже стояли большевицькі ідеологічні пам'ятники з сотнями червоних прапорів, все з дощок та з гіпсу, перемальоване на камінь. Дощі скоро змили з них фарбу, і вилизали дошки — символи пофальшованої большевицької дійсності. Щораз нові плякати (зрештою, добре зроблені й сугестивні) зображали експлуатацію, погань і мізерію в буржуазному світі та „заможне, квітуче життя“ в СРСР. Радіові голосники, приміщені на велелюдних вулицях, ревіли день і ніч на ту саму тему. Але дійсність усіма язиками сварилася з тим большевицьким самохвальством. Всі мешканці спролетаризувалися, що аж прикро було дивитись, як на намул після повені. Зовсім позникали дамські капелюхи, запанувала простенька хустина й беретка: „гарна стаття“ перетворилася в негарну. А всі чоловіки виглядали як робітники, що вертаються з праці. Я не раз дивувався, звідки нараз нашлося стільки пролетарів у Львові. Коли я йшов у новому пальті, на мене зглядалися, як на недобитого буржуя; до речі, це пальто я згодом продав на прожиток.

Життя, мов якась дорогоцінна ваза, впало й розбилося: лишилися з нього тільки черепки. Комунізм ріс — у стилі пародії. Трамваї та залізниці були переповнені, бо ціни квитків були дуже низькі; люди в них „комунізу-

валися“ в одну людську масу, яка ще й вилізала з дверей, висіла ніби клунок на плечах перекупки. А „бувші люди“ випродували все з хати і з себе; ця нова торгівниця стала ніби людським муравлицем і її прозвали, мов на глум, „Парижем“.

У нових умовах це було зовсім природне явище. Большевики виплачували службовцям платню в польській валюті, але незабаром з'анулювали польські гроші, щоб знищити капіталістів, експлуаторів і всі п'явки в людському тілі!.. Це чисто по-большевицькому: обман, нахабство, садистичне нищення людей і їх дорібку. Вищих урядовців, суддів, купців, домовласників, старшин і поліцаїв большевики вивезли в Сибір, у Казакстан, на білі ведмеді — під Архангельськ. Жебрак став ще нужденнішим жебраком, робітник ще біднішим пролетарем, урядовець ще марнішим створінням, хлібороб став кулаком — кандидатом на вивезення... І це в большевицькому словнику називалося, що большевицька революція, єдина в історії, остаточно зліквідувала експлуатацію людини людиною...

Водночас большевики пхалися до найкращих палат і мешкань, викидали з них мешканців продовж кількох годин, грабили їх майно — до сутеренів ніхто з них не пішов. Ще й брали подвійну платню, за звичаєм усіх буржуїв, коли здобувають нові колонії. І так вічна, незмінна, „буржуйська“ людська природа провадила большевиків старим буржуйським шляхом. А наші люди мали відкриті очі, незапаморочений розум, порівнювали теорію з практикою і все бачили та робили висновки.

Бачили суперечність між людською природою, а теорією большевицької революції, бачили фальш і утопійність „наукового“ большевицького соціалізму, стверджували стоголосу, небувалу в історії, брехню больше-

вицьких політруків, тих апостолів, місіонарів і апологетів большевицької революції. В дійсності жадного соціалізму не було, крім назви „товариш“, що стала пародією. В большевицькому „соціалістичному раю“ журба за завтрішній день розрослася до казкових розмірів. Большевики осягнули саме протилежність своїх обіцянок. Від усіх людей відібрали все майно і всяке людське право, з усіх людей зробили державних формалів і то без усякого контракту. Давній двірський формаль згадував своє колишнє становище, як неосяжний добробут і неосяжну свободу в „соціалістичному раю“.

За буржуйської Польщі пани їздили автами, тепер же так само, і ще в більшій мірі, їздили автами нові панове, „товариші“, а графськими повозками їздили місцеві комунізуючі шмаркачі. Була тільки та різниця, що „товариші“-панове — це були типові півінтелігенти, ще донедавна напівграмотні робітники, непевні того, чи завтра не опиняться в тюрмі, в Сибірі, або й „лід стенкою“, як і ми, „контрреволюціонери“, „вороги народу“...

У большевицькому царстві люди наче мухи: не мають жадної вартости, жадного забезпечення, жадного права. Все залежить від „революційного сумління“, себто від ступеня революційного шалу місцевого „кацика“, або від випадку. Чи суд, чи тюрма, чи вивезення, чи праця, в большевиків страшніші, ніж денебудь інде, тому що большевики зважають тільки на свої доктрини, а не на людей. На людські муки вони зовсім нечутливі. У своїй конституції Сталін, поміж іншими брехнями (свобода віри, слова, друку, виборів . . .), помістив одну найбільшу брехню: що людина — це „найбільша цінність“ у Радянському Союзі. На ділі, людина для большевиків — ніщо.

Большевики витворили дійність зовсім протилежну до їх революційної програми, якою валили царську Ро-

сію. Наприклад, Ленін, поки ще не мав влади в руках, виступав проти утримування постійної армії, обстоював тільки міліцію та був взагалі проти війни. А потім большевики нічим так не чванилися, як своєю „доблесною“, „непереможною“ армією. Колись війна була для них варварством і імперіялізмом, тепер вона стала „вітчизняна і справедлива“. Раніше всі патріоти були для них „фашистами“; тепер вони самі називали себе советськими патріотами.

Мітинги, доповіді, лекції, антирелігійні курси — мітинги скрізь: на вулицях, по школах, по всіх установах, — мали переробити буржуазні, запаморочені „мракобіссям“ душі на фасон большевицько-пролетарсько-соціалістичних ідеалів. Завжди те саме, ту саму казюну, фанатичну, плитку фразеологію репетували політруки, аж до зануди й замучення „добровільно“ зібраних слухачів. Завжди промова кінчалась большевицьким „амєнем“: „Хай живе батько Сталін!“ Промовець перший починав плескати, за ним плескала ціла зала.

Однак усі зусилля большевиків прихилити до себе й до своєї доктрини народ у Західній Україні, були даремні. Большевицька пропаганда не мала жадного успіху. Большевики не могли зрозуміти цього спротиву нашого народу супроти них. У цілій Галичині українець не спалив ні одного двора, ні одного приходства, не замордував ні одного „експлуататора“, навіть панську землю неохоче брав — не захоплювався революцією.

Та для нас це була проста справа. Постава українського населення в Західній Україні була вирішена при першій зустрічі з большевиками. Якби большевики були прийшли до нас заможні й культурні, тоді наші взаємини могли скластись інакше. Але тому що большевики, після

20-річного свого володіння і 20-річного господарювання, прийшли як останні казкові нуждарі, при чому з-поза їх матеріальної мізерії визирала жахлива духова мізерія большевицького світу, то це могло тільки відстрашувати наш здоровий і тверезий селянський народ. В Росії большевизм починав від рожевих надій і обіцянок, отже міг потягти за собою маси. Згодом, вгризаючись у життя, терором і вихованням відбирав людям тверезий розум. Але в нас уже сам вигляд большевиків і їх поведінка загострювали критицизм людей, вихованих в іншому світі. Всі зовсім ясно бачили, що большевизм довів до наймовірнішого зубожіння і культурної деградації та що це система рафінованого мучення й винищування людей.

Наші радянські земляки доводили нам, що до двох-трьох років большевики вивезуть і виарештують загал нашої інтелігенції та заможніших і свідоміших селян. Пізніше ми й самі переконалися, що большевики перекидають усю Галичину догори дном. Уявіть собі садівника, який щороку пересаджує кожную деревину, бо не хоче, щоб він залежав від деревини, тільки щоб деревина залежала від нього; щоб вона зовсім піддалася його „планові“. Власне так большевики поступали з своїми підданими. Ніхто ніде не закріпив місця довше, як півроку, рік, два. І всі щораз переходили муки в'янення і боротьбу з смертю. Коли ми вже пізнали ту систему, справжню большевицьку дійсність, то увесь народ щодня зідхав: „Боже, або нас визволь з того пекла, або нехай під нами земля западеться!“

Дедалі, доводилось нам ставати віч-на-віч з чортівськими пружинами НКВД. Щонайкраціх людей НКВД тероризувало (як це тільки воно вміє), щоб записали йому свою душу: щоб стали його конфідентами. Щонайкраці наші люди для НКВД були найгіршими: кан-

дидатами на тюрму та вивезення, а що найгірші: п'яниці, злодії, неграмотні пастухи, були найліпшими: головами сільрад, депутатами і т. ін. Щораз частішими ставали ревізії (завжди по ночах), арештування на вулиці та підступні арештування; напр., викличуть когось до податкового уряду, нібито хочуть зменшити йому податок, а там уже чекає його НКВД — і пропала людина без вісти. Збірна відповідальність цілої родини за одного її члена збільшувала почуття непевності й розміри большевицького терору. Де в тюремній камері було місце на 5—6 осіб, там за большевиків гнило по 30 і 40 осіб. Всі ми мали таке почуття, ніби ми щодня на воєнному фронті, оточені ворожими партизанами, а ми без усякої амуніції. Ввійшло було в загальний звичай, що до помешкання придверними дзвінками свої дзвонили якнайкоротше і якнайлегше: щоб домашніх не лякати. Поява большевицьких уніформ при дверях — це був звістун загибелі. Перелякані, знервовані люди не спали по ночах, інші щораз то змінляли місце нічлігу — ночували в чужих людей, на горищах, по льохах, переслідувані думкою: „ану ж прийдуть цієї ночі!“

* * *

Наша зустріч з большевиками, це була зустріч двох культур, двох світів, в яких діють інші моральні, політичні й економічні закони. До першої світової війни все цивілізоване людство мало одну мораль, однакові етичні критерії. Тепер світ розбитий на дві ворожі системи, між якими нема й не може бути порозуміння, бо в них затрапилося спільне значення основних понять.

Жадна держава так не мучила своїх підданих, як большевицька, що мучить не тільки тіло, але й душу

в найглибших її глибинах. Це чортівський млин, що меле людей. Як не сьогодні, то завтра, як не завтра, то після-завтра на кожного мусить прийти черга загибелі.

Як же нам було не бажати, щоб цей чортівський млин розпався вкінці на наших очах!..

Большевики на порозі Європи

*Автором нарису є педагог і науковець.
Передані ним анекдоти — автентичні.*

У вересні 1939. р. большевики, користуючись сприятливою політичною кон'юнктурою, переступили кордони СРСР під гаслом „визволення єдинокровних братів“.

Червоноармійці були страшенно погано одягнені, збідовані, брудні й несміливі. На вантажних автах, замість харчів і виряду, була агітаційна большевицька література. Не забуду ніколи одного моменту з перших днів большевицької окупації. Вулицею їде табір. Коні ребристо-облізлі, вояки похнюплені, вози порожні. Біля мене переходить знайомий робітник. Зупинився, показує головою на війсьکو й голосно каже з досадою: „Везуть сало!“ Це іронічне зауваження ілюструвало всю погорду й гіркість західньоукраїнського робітника до большевиків.

Друга картина. Базар. Сидить баба і продає булки. Підходить вояк в цайговому однострої, заязлений і вистрашений. Питає: — „Купити можна?“ — „А чому ж би ні, — каже баба — купуйте, будь ласка“. Вояк недовіркою підходить ближче і несміло бере булочку в руку. — „Можна?“ Розплатився. По хвилині надуми вояк знов питає: — „Скажи, а ще одну булку купити можна?“ — „Можна“ — каже баба. Той купує другу булку й лакомо

ховає в кишеню заялзених штанів. А через хвилину питає: — „А третю можна купити?“ — „Можна і третю і четверту, і всі“. Вояк витрищив очі й процідив: — „Вот, як тут живуть, можна купити, скільки завгодно“.

Усіх нас, західніх українців, дивувало боягузтво большевиків. Упродовж першого місяця жаден червоноармієць, жаден „командир“ не відважився розлучатись із зброєю. Прохожі попри казарму мусіли сходити з хідника на дорогу. Коло кожного військового воза видніли штики. Комісари і старшини брали револьвер у кишеню, навіть ідучи до туалети своєї установи, в якій працювали. Коли військова частина прийшла в село, ночувала табором поза селом, — ні вояки, ні старшини не мали контакту з населенням.

Яка була причина цієї боязливості? Зрозуміли ми це щойно пізніше. Довгі роки агітатори впоювали в безкритичну масу ненависть до Заходу, зображаючи західнього європейця як ката, як жорстокого кровопивця, що вміє тільки мордувати пролетарів. До того комісари боялися, що контакт з населенням розложить армію, тому червоноармійцям було заборонено говорити і зближуватись з тутешніми людьми. Наші селяни з погордою дивилися на п'ягане одягнене військо і приложили йому один епітет: „жеброта“. Зле масковане почуття нижчости збідованих, стероризованих, темних людей супроти культурних і заможних вилазило на кожному кроці, мов шило з мішка. До населення зближувались відразу тільки агітатори, політруки й комісари. Вони вишукували скрізь найбільш і найтемніші елементи та манили їх „раєм“. Це була зручна, але на нашому терені малонадійна робота. Львівський пролетаріят слухав терпеливо пропагандних промов, а вкінці ставив недискретне питання:

„Скажіть, будь ласка, а чому у вас усі так бідно одягнені, — де ж той рай?“

За армією хлинула у Львів маса урядовців та їх родин. На автах або залізницею приїздили напівнагі люди, без порядних черевиків, без білизни, у поганих цайгах; примітивні, які не вміли поводити себе, які не зазнали людського життя. Наші селяни й робітники іронічно насміхалися, або співчутливо хитали головами на вид цієї нужди. Не один з большевиків, розлючений, погрожував: „Підождіть, через п'ять років будете так само виглядати, як ми“.

Кожного порядно одягненого мужчину чи жінку зустрічали заздрісні погляди приїжджих „визвольників“. „Буржуї“, мовляв. Інстинкт самозбереження казав місцевим одягати найгірше вбрання, щоб не відрізнятись від нового оточення.

Алеж приїжджі були тільки людьми. Через тиждень у Львові почалась справжня погоня за мануфактурою, за конфекцією, за черевиками. З приїжджих почали щезати дреліхи, цайги і „тенісівки“ (полотняні туфлі на гумових підошвах), — анахорети повдягались в європейське вбрання. Жінки, як мухи до меду, почали липнути до мод, до костюмів, гарних черевиків. Незабаром пішла слава по цілому Советському Союзі, що Львів — рай мануфактури. І хлинули бідні люди з Одеси, Києва, Харкова, Москви до Львова на „командировку“, очевидно, щоб закупити декілька купончиків на одяг, декілька пар черевиків. Хто міг, спішив з большевії чим скоріш до Львова і взагалі в „Західню“ вратись, найтисья.

Большевики захворіли на культуру, на люксус, на західні речі. Приїжджі стали шукати за комфортними помешканнями, вибагливими меблями, килимами, порце-

ляною, сріблом. Одним словом: „давай Європу!“ А в розмові: — „Понімаєте, це все ми привезли з Москви, тут нічого немає. У нас, вот все есть“.

Я їхав з одною „советкою“ зо Львова до Києва і заприятнився з нею в дорозі. Вона гордо розказувала: — „Ось, це плаття я маю з Москви; була я у Львові — там саме дрантя. В нашому Союзі все, все есть, і якісне і хороше!“ Це було для публіки у вагоні, яка мовчки слухала та покивувала головою, міркуючи: — „Бреши, здорова“. Перед самим Києвом моя знайома не стерпіла й питає мене: — „А що? Гарно зодягнена?! Не пізнають мене в хаті. В чемоданчику маю ще три пари різного барахла. Купила у Львові на Парижі“.

Коли львівські магазини почали спорожнюватись, а місцеві мешканці не мали з чого жити й мусли випродуватись, місцем купівлі для советських людей став „Париж“, велика площа, де під голим небом квітла торгівля між „бувшими“ й новими панами. Большевики, що приїздили до Львова в 1941. р., просто з залізничного двірця їхали на „Париж“, купували там зношені європейські одяги, перебирались десь у коридорі найближчої кам'яниці і щойно тоді появлялись у місті. Збудований советський народ прагнув європейського комфорту. Бачив, що в цій „капіталістичній“ Європі, яку їм казали ненавидіти, всього подостатком, що найбідніша наша служниця виглядає перед їхньою жінкою полковника як справжня графиня. Большевицьким людям, що приїхали в Західню Україну, відчинялись поволі очі на дійсність. Але вони безвільні й такі забріхані, що самі перед собою боялися признатись до цього. Тільки деякі не крилися з висновком: „Нас обдурили!“

Жадоба жити і вживати почала розкладати советських людей швидким темпом. В кого платня не виста-

чала на купончики, той крав державні гроші. Аби тільки пожити, аби тільки засмакувати „буржуйського“ життя.

Автентична картина. Полковник з дружиною зайняли гарне помешкання. Взяли служницю. Жінка полковника заприятенлась з наймичкою і просила показати їй, що в неї у скрині. Дівчина показує: п'ять суконок, плащ, дві пари черевиків, десятка сорочок. Обурена полковникова кличе чоловіка: — „Ось, вона обікрала свою попередню бариню, віддай їй в тюрму“. Дівчина пояснює, протестує. Нічого не помагає: — „Вкрала, вкрала. Неможливо, щоб це все було твоє!“ Вкінці рішили запросити попередню працедавцю. Ця прийшла і сказала, що все — власність дівчини, що вона все придбала на службі. Жінка полковника, розлючена, стала кричати: — „А я, жінка полковника, маю тільки одну драну сорочку. Тобі не сором, ти полковник, а я гірше наймички у буржуїв!“ Через кілька днів полковник запропонував служниці вийти за нього заміж, бо він розводиться з своєю, як казав, „некультурною“ жінкою.

В Києві бачив я сотні чоловіків і жінок у гарних європейських одягах. Сиджу в ресторані і приязно розмовляю з кельнеркою. Кажу: — „У вас багато гарно одягнених громадян“. Вона блиснула злісно очима й відповідає: — „Спекулянти, ходили недавно як ми, поїхали, бачите, в Західню й понавозили. А ми, як і раніш, — голі. Привезіть мені зі Львова купончик!“

Ще один спогад. Крамниця. Продають черевики. Входить „совет“. Несміливий. Купує одну пару. Купив, встромив під паху. — „Скажіть“ — питає — „чи за давніх часів можна було купити у вас дві пари черевиків?“ — „А чому ж би ні“ — каже продавець. — „А три пари?“ — „Можна було“. — „А чотири?“ — „І чотири, і десять. Як купець продав десять, то дешевше поражу-

вав, і дякував, і черевики до хати відіслав". З недовірливою усмішкою большевик дивиться на купця й каже: „Ні, товаришу, мене ти не обдуриш! Нас учать брехати, але таких брехунів, як тут, — у цілому неосяжному Союзі не знайдеш!“

Моя зустріч з Європою

Як доповнення попередніх статей, що змальовують зустріч двох світів зі становища західного українця, даємо голос радянському українцеві на аналогічну тему. Автором статті є київський журналіст.

Війна Німеччини з Польщею, що почалась у вересні 1939 р., внесла щось нове в буденне, сіре й одноманітне. устійнюване большевицькими канонами, тероризоване при найменших відхиленнях від приписів, життя трудящих Советського Союзу. Це нове було таке незрозуміле й неясне, як і безперспективне, але воно вносило в душу кожної свідомої людини незнані почуття, що пробуджували тривогу, підбадьорювали, множили думки серед запліснявілого болота остогидлої пропаганди. Десь, може несвідомо, іскрили деякі надії про можливо більші зрушення, втягнення й ССРСР у війну, яка без жадного сумніву приведе до певних, більших чи менших, політичних змін, принаймні полегшить долю багатомільйонного населення в цій наймодернішій тюрмі народів. Було це таке близьке до реального, бо ж військові дії відбувалися не так далеко і то незабаром мали б підійти до кордонів Союзу.

Несподіваним наслідком усіх тривог і мрій був перехід большевицькою армією кордону Польщі й окупація

Західньої України. В урядових деклараціях це прикривалося зручною заявленою большевицькою формулою мирної політики „взяти під свій захист єдинокровних братів“, а справді малося на меті поширити мури й так велетенської тюрми народів, приборкати й винищити, як у себе, український народ, що на цих теренах ще хоч трохи животів.

Крім неясного, прихованого невдоволення свідомого українського інтелігента, робітника й селянина з такого кроку уряду й болю за долю своїх братів, які можливості відкривала ця подія для людини, що понад два десятки років перебувала в умовах неймовірно-жахливого терору, політичного гноблення й злиднів та яка змушена була щоразу „переконуватись“, що кращого раю ніде в світі немає і бути не може? Інакше думати, чи переконатись у противному не було жадних надій, в наслідок виключно дбайливо зорганізованої ізоляції країни від усього світу.

Як було її зорганізовано, важко собі уявити читачеві, людині Заходу, обізнаному з чужими мовами, звиклому час від часу бувати в інших країнах, листуватися, передплачувати літературу тощо. Ніде, мабуть, немає такого закутка у світі, де б панували такі обмеження для громадянина щодо зв'язку із зовнішнім світом, як у Советському Союзі.

Знана до революції 1917. року царська тюрма народів, яка, до речі, не надається до порівняння з большевицькою, дозволяла обдарованішій молоді по закінченні високих шкіл продовжувати навчання за кордоном. І було таких чимало: вчилися у Парижі, Берліні, Відні тощо; є мені особисто знайомі люди старшого покоління, що вчилися у Парижі, в Сорбонні. Нашій молоді двері за-

кордонних високих шкіл чи наукових закладів були зачинені.

Може тоді уряд давав можливість побувати в екскурсіях, наукових відрядженнях для висококваліфікованих працівників промисловости, транспорту чи сільського господарства? Про екскурсії навіть мріяти не варто було, їх не дозволяли, про наукові відрядження також не могло бути й мови. Правда, в останніх роках у пресі з'являлись замітки, що такого то інженера за його заслуги на виробництві преміювали відрядженням за кордон, але чи він їздив, про те нічого невідомо. А хоч би й дали йому можливість поїхати, то це був або енкаведист, а коли ні — то десятки разів „перевірений“ і „свій чоловік“, та й він передовсім мусів підписати зобов'язання про обмеження своєї поведінки, як за кордоном (де за кожним його кроком стежили повпредівські¹⁾ агенти), так і після повернення змушений був набрати води в рота. У противному разі йому закинуть контрреволюційність, вихвалювання капіталістичного суспільства й обов'язково щонайменше заборотять на Соловки.

Пробував колись їздити за кордон (у Прагу) знаний галичанами, особливо працівникам преси, редактор урядової київської газети „Вісті“, Таран, з групою газетних працівників і декого з письменників (між ними пригадую Костя Котка). Та пізніше чи не найважливішим аргументом для того, щоб знищити цього достойника советської преси, було те його перебування за кордоном. Так само нікому невідомо, з яких причин ув'язнено письменника Костя Котка й багатьох інших з цієї компанії, що цікавились Прагою, відвідали фабрику Баті, хоч одним

1) Повпред — повноправний представник, дипломатичний представник СССР в чужоземній державі.

оком побачили заможних селян поблизу Праги, їх чепурні дімки в квітучих садах. Не знати, чи головним аргументом у вирішенні долі Остапа Вишні були його „Усмішки“ (до речі, їх увесь час терпіла „сталінська лінія“ і вони друкувалися), чи його перебування в Берліні й невинна „агітація“, що подекуди виявлялась у смішних особистих оповіданнях про культурність, винахідливість, практичність німців і вміння раціоналізувати навіть побут народу.

Важко було б знайти таку галузь господарського, політичного й культурного життя, в якій найконечніша потреба зв'язку з закордоном не була б обмежена, заборонена. Така, здавалося б, проста подорож спортсменів для зустрічі в міжнародних змаганнях вимагала також дбайливої підготовки НКВД. З правила на змагання відряджували репрезентаційну спортову дружину „Динамо“. Увесь склад цієї дружини був з працівників НКВД та міліції, дуже рідко з військових достойників (особливо комісарів); про це мали змогу переконатись за два роки навіть галичани, зустрічаючи на вулицях Львова динамівців в чекістських уніформах. Якщо з якихось причин виникала потреба вислати іншу дружину, то вона не їхала у своєму складі. Набирались енкаведисти з того ж „Динамо“, з добавком ще кількох найнадійніших, якщо не енкаведистів, то комісарів чи міліціонерів.

Колись їздив з такими дружинами секретар ЦК Комсомолу України Андреев, як комісар. Невідомо, чи то в результаті тих подорожей, але за якийсь час він став „ворогом народу“ і зник, де — невідомо.

А хто не знає, хоч би з преси, славетної, мабуть єдиної подорожі за кордон української капелі „Думка“ на чолі з найвидатнішим майстром, улюбленцем української суспільности, найобдарованішим диригентом Нестором

Городовенком? Ця подорож відбулася чи не за кращих, порівняно, часів большевизму, здається 1926. року, коли ще не так туго відчувалася линва московської комуні на тілі українського народу. Крім Городовенка, призначили політичним комісаром подорожі критика Грудину, що мав доручення доглядати за кожним учасником капелі. Взагалі їм, крім виступів, заборонено було вештатись.

Пам'ятні ті дні кожному патріотові українцеві, особливо емігрантові за кордоном, коли він після кількох років, відірваний від матері-землі, почув рідне слово, що лилось як казка, несучи з собою запах полтавського степу, вишневих садків. У великій переповненій залі Парижу повіяло в той незабутній вечір запашиним українським степом, теплом Дніпра-Славути. Перед виконанням оголошеної точки — урочиста тиша в залі, чути як билось, тремтіло серце в сусіда, кожен переживав радість, — ні, не переживав — був на своїй батьківщині. „Думку“ вітали стоячи, оплескам не було кінця, кожна пісню викликали повторити й капеля повторювала, вона почувала, що у залі є брати, що тужать за рідною землею, за рідним словом. Невидимі нитки в'язали слухачів з виконавцями. Наприкінці програми дійшло до найвищого напруження. Всі присутні встали і в єдиному пориві вигукнули: „Хай живе Україна“, „Слава Україні“; а коли хтось попросив заспівати „Ще не вмерла“, вся зала задрижала, однодушно, як вир, рознеслося по всіх закутках тільки одне це бажання. У відповідь прозвучала сумна, у чужій мові пісня (здається, по-грузинському „Суліко“), пісня невільників. І це добре зрозумів український слухач. Іншими словами капеля й не могла промовити. Бо повертатись „на рідину“ треба було . . .

Подорож не вийшла учасникам на здоров'я. Багато викинуто і посаджено зараз, інших пізніше, доповнено

капелю новиками, а згодом і керівник Городовенко зник з афіш. Також сам комісар подорожі за кордон, Грудина, довгий час поневірявся десь на різних третьорядних посадах, по якихось курсах, і все відповідав за „гріхи“ капелі, за „контакт“ з публікою в Парижі, про що партійні достойники дізнались ще до повороту капелі. А пізніше не стало й Грудини, ймовірно, що пішов слідами Вишні й інших.

Таких фактів, що характеризують обмеження, цілковиту ізоляцію громадянина СРСР від зовнішнього світу, можна навести безліч. Звісно, в рахунок ні в якій мірі сюди не підходять офіційні, зорганізовані посольствами „товариства культурного зв'язку з закордоном“, що являли собою тільки ширму для шпигунської й пропагандистської роботи большевиків.

Здавалося б, такий найпростіший і найдоступніший засіб для всіх верств, як закордонна преса, міг би мати поширення. Та дарма, чужинна газета була недоступною, що завершувало цю ізоляцію. Громадянин просто не знав про існування тієї чи іншої газети або потрібних адрес, щоб її передплатити. Назви газет знали хіба з радянської преси, яка або покликала на ту чи іншу газету, або лягла її на всі заставки (як, напр., українську національну пресу в Галичині). Передплатити ніхто не міг тому, що переказу за кордон просто не приймали, подруге, для цього потрібна була б закордонна валюта, якої ніхто не мав. Обмежене коло передплатників закордонної преси таки було. Це переважно редакції центральних газет, Ц. К. партії, Верховна Рада¹⁾ тощо. Одержаними газетами користувались тільки відповідальні редактори, рідко завідувачі закордонним відділом, і зберігались

¹⁾ Верховна Рада СРСР — законодавча влада СРСР, большевицький парламент.

у них же від стороннього ока. Як не дивно, але навіть комуністичні чужинецькі газети, що видавались часто за гроші Москви, були в Радянщині заборонені, напр., нью-йоркські „Українські Щоденні Вісті“, канадійські „Українські Робітничі Вісті“, журнал „Робітниця“ й ін.

СССР, тримаючи курс на т. зв. індустріалізацію країни, що виходила з потреби озброєнь, дуже цікавився передовою технікою Заходу, зокрема Америки. Отже, Головні Комісаріяти, які мали справу з різними будівництвами, та Держплан¹⁾ мали найрізноманітнішу технічну літературу, журнали. Але ними користувалися тільки найбільші достойники, керівники Наркомату, які й самі не раз бували за кордоном при розміщенні якихось замовлень. Переховувалась ця література по так зв. „спецвідділах“. Це те ж саме, що філія НКВД при кожній установі, що провіряла людей щодо „благонадійности“, „очищувала“ радянський апарат. Коли ж і давали ознайомитись якомусь спеціалістові-інженерові, конструкторові, який безпосередньо працював в цій галузі й конче повинен знати новинки закордону, — то з такої книжки чи журналу було вирізано все те, що хоч побіжно нагадувало, чи було пов'язано з політикою іншого світу. Повитинано було, навіть, анонси, оздоби на маргінесах, чи підозрілі малюнки, бо, крий Боже, радянський інженер довідається з них щонебудь про справжні обставини „буржуазних“, „капіталістичних“ держав. Про це й багато подібних фактів розповідала мені знайома бібліотекарка Наркомату будівельних матеріалів і Наркомкомгоспу (Народний Комісаріят комуністичного будівниц-

¹⁾ Держплан — Державна плянова комісія при Раді народних комісарів СРСР, розробляє й перевіряє виконання п'ятирічних, річних і кварталних плянів розвитку народного господарства.

тва) у Києві, яка випадково бачила подібні журнали, що переховувались в окремому відділі бібліотеки.

Таке то було побоювання всякого чужого слова, що його боялись кремлівські можновладці, як чорт ладану.

Варто сказати ще пару слів про листування з ріднею, яка в декого була за кордоном (напр., багато жидів мали родичів в Америці, а українці від часу світової війни мали родинні зв'язки з Галичиною). Листування з пра-вила перевірялось (і не тільки з закордону) і всякий хоч трохи „підозрілий“ лист конфіскувався. Пізніше отаких кореспондентів або викликали у „відповідні“ органи, „проробляли“ і змушували одмовитись од листування, або вони самі одмовлялись, перед загрозою бути арештованим, або висланим у табори за „зв'язки з закордоном“. Слід навести один прямо анекдотичний приклад. Один мій знайомий журналіст у Харкові захоплювався якийсь час есперанто. В цій неприродній мові, між іншим, розповсюджено було листування з багатьма країнами, не виключаючи й далекої Австралії, Бразилії тощо. Цей журналіст також трохи листувався й одного дня одержав журнал в мові есперанто від якогось приятеля, що познайомився заочно. На другий день до нього на квартиру на Холодній Горі з'являється працівник НКВД розпитувати, які то він посилки одержує з закордону. Коли журналіст розповів, що то ніякі посилки, а звичайний журнал, він запропонував здати його до НКВД.

Ото жадне слово з того іншого світу до советського громадянина не доходило. Лишалось терпеливо сприймати весь набридлий бруд, виливаний на той невідомий світ большевицькою пропагандою, вислухувати дитирамби на честь батька народів (у душі „батькуючи“ його на всі заставки), тримати на шиї подвійне, московсько-

большевицьке, ярмо й чекати, що от-от незабаром засвітить для вас „зоря комунізму“.

Перехід червоною армією кордону Польщі, крім лицеві сторони медалі — інтересів уряду, мав і зворотну: відкрив отой ненависний кордон хоч для невеликої кількості отих отруєних у власному соку, знівечених брехнею людей. Помимо всього, під сірою шинелею простого вояка також криється та ошукана людина.

Тому й не дивно, з яким захопленням і невимовною цікавістю кожний сприймав звістки від рідні вояків, що спинились у Галичині та якомсь змогли вже передати листи. А ще більше кожний хотів би побувати за цим колишнім кордоном, коли буде така можливість. Особливо це цікавило свідомішу частину українців, що хотіла б побачити життя, відмінне від свого (чи то воно гірше, чи краще), побачити живу людину, поки її ще не виварили в большевицькому казані, і все, все побачити.

За якийсь десяток днів на вулицях Києва з'явилися оточені зацікавленою публікою маленькі й більші чепурні „Шевроле“ й інші автомашины, загарбані командами „трофеї“, ще пізніш по місту сновигали якісь знайомі киянам обличчя в новому, пристойному, європейському одязі. Це ті, що вже встигли зробити рейд до Львова, встигли побувати „там“. Невдовзі прилетіли й мої два „колеги“. Поговорити з ними про все як слід — ніхто б навіть не наважився ризикувати, та про те, що їх найбільше цікавило, вони самі розповідали: найголовніше про те, через віщо їх спритність туди погнала — це власне казкові ціни. Свої відомості про дешевизну, порівнюючи з Радянщиною, вони стверджували натурою, демонструючи своє нове вбрання. Це вражало багатьох: де ж, маючи в кишені якихось 500 карбованців, він цілком одягся з ніг до голови й навіть придбав годинника?! Такі

відомості поширювалися блискавично, і хто мав якусь найменшу можливість, найбільше різне спекулятивне шумовиння, діставав „командировки“ до Львова, Тернополя, або куди завгодно, аби якнайскоріше й найближче (а то бігме ще встановлять радянські ціни . . .). Хтось вигадував наукові відрядження, інший збирати і записувати фолкльор, третій вивчати поклади торфу, інший пригадав давні зв'язки — стару бабуню й іншу рідню, — всі спішили на Захід.

Львов'яни добре пам'ятають ті несамовиті дні і знають, який був попит тоді на валізки, а пізніше їх зовсім не стало. „Багаті“ покупці, надиво всіх купців, брали зразу без жадних намовлювань по 10—20 пар панчіх, по 5 пар взуття, брали костюми, пальта — також не по одному і, головне, непогано платили, не торгувались, давали вдвоє, втриє і дорожче, як перед війною. Широкими, здивованими очима дивились працівники готелів на всіх цих приїжджих, що наче здуріли і таскали десятками валіз крам і все, що можна було брати, перетворюючи кожну кімнату на універсальний магазин — ма нуфактури, одягу, взуття. Неймовірним, диким видається це явище для людини Заходу, але це був факт.

Та це шумовиння, різні гандлярі, шукачі легкої наживи, як появились, так і зникли, як тільки було порівняно ціни до східніх областей. Натомість стали частіше прибувати не тільки „командировочні“, але вже відряджені на постійну роботу, якусь адміністративну чи господарську. Що то були за адміністратори чи господарники — це зовсім інша, окрема тема для чималої праці, але з'являлись вони чим далі більше, спочатку самі, а за кілька тижнів, одержавши „по ордеру“ від своєї влади квартиру, спроваджували свої — обдерті, нужденні, обшарпані — родини.

В умовах жакливої ізоляції громадянина оцей зламаний кордон став мов віддушиною для риби, ополонкою скованої кригою й темрявою ріки, до якої риба лине, як на ясний промінь. Та серед цього незчисленного люду були найрізноманітніші елементи — і по національності, і по стану, і по переконаннях чи поглядах. Одних — партійців, переконаних чи вимушених, посиляли не питаючись, чи вони хотіли чи ні. Посиляли, наприклад, якогось обшарпаного доморослого комуніста, голову колгоспу, з завданням десь там пізніше організувати колгосп, а покищо влаштовували головою сільради. Подекуди серед них були й такі, що й „дома“ їм у печінках сидів отой колгосп, а тут знову починай те саме (коли не хочеш — Соловки). І хоч йому бридко у вічі дивитись людям, а . . . бреше, „організує“. Найбільше, звичайно, їде переконаних, хоч і злиденно одягнених, проте високо задравши кирпу, з одгодованим писком — на секретарів райпарткомів, на голів виконкомів і інших голів і директорів.

Інші з них, побачивши різницю в житті від свого „раю“, правда, особливо з українців, за старою звичкою довго чухають потилицю, починають щось думати, може й ноцями не сплять, щось думають. Але, що диктується, якось виконують.

Для тих, що їдуть не по партійних відрядженнях, а з своєї охоти, представниками якихось організацій, установ чи що інше — трохи гірша справа, потрапити не так легко. Поперше — уважно кожного перевірялось про причини й доцільність виїзду і, подруге, про що не говорилось одверто, чи не мав якихось „підозрілих“ зв'язків.

Для мене особисто ворота до Західньої України перші місяці були зачинені. Тоді виїздили „на гастролі“ „кращі сили“: журналісти, які на ділі цього заслужили — поперше, мали більше довір'я і, подруге, вміли добре пи-

сати про щасливе життя в „раю“, отже могли дати в своїх „творих“-кореспонденціях більше яскравих фарб (власне, вигадати) про капіталізм і про „радість звільнених братів“ та одночасно скористатись з цього капіталізму, поповнити порожні, злиденні гардероби тощо. Коли ж редакція поставила перед деким з них проблему поїхати на постійну роботу (у кожній області відкривався постійний кореспонденційний пункт), то з них ніхто не зголосився. Першим, що дав згоду виїхати з власної ініціативи, був я. Справа полагоджувалась щось близько місяця й мене таки призначено кореспондентом в одну з областей Західньої України.

Перші радісні хвилини і мрії про невідоме були затьмарені нудною подорожжю у переповненому клунками вагоні. Здавалось уже, що цей поїзд у напрямку на Житомир, Волочиська (до речі, квитки видано тільки до цієї станції) прямуватиме тільки за своїм сталим маршрутом, і подорож нічим не відрізнялась від звичайної командировки в закинуте й забуте Богом і людьми село в колгосп, щоб ще раз подивитись на „заможне життя“, цей рай на землі. Мало було у вагоні т. зв. командированих, більше верталось нужденних і схудлих колгоспників, що скуповували в місті хліб і щодня возили додому (це так: хліба на селі не було).

Та з години на годину їх зменшувалось і до ночі вагон був наполовину порожній, зате в розмовах все більше було чути про Львів, Тернопіль, Галичину, — командировочних ставало більше. Деся збоку розіклався на лавці командир „доблесної“, що вже встиг повернутись, розповідав анекдоти про „перемоги в боях“ з розкладеною польською армією, інші з цікавістю слухали розповідані ним нісенітниці, інші з цікавістю розпитували про міста, про людей. Але всі ці розмови були настільки

нецікаві, дріб'язкові й мало не всі сходились до одної проблеми: „а чи можна ще дістати те, або те...“ Я забився на другу полицю, щоб забутись, або заснути.

Та, проте, не спалось. Тривожила думка, щоб не проспати кордону, хотілось побачити з першої станції тих людей, може щось інше, якусь різницю, цікавив навіть зовнішній вигляд станції, написи, люди. Для мене, журналіста, що іноді крадькома десь переглянув забутий випадково в кабінеті редактором примірник „Діла“, для того, що виховувався на Грушевському, Єфремову, Хвилювому чи Вишні й інших незабутніх нашому серцю високих, мужніх людях, — не було великою таємницею, що „той“ світ з його організацією, як політичною, так і господарською, рівнем життя трудящих, зовсім не надається до порівняння з большевицьким „раєм“, де деклярації про найвищі права людини топчуться в найбрутальніший спосіб чоботом енкаведиста.

Не було для мене таємницею, що переїхавши кордон, я побачу зовсім інших людей і, безперечно, в кращих матеріяльних умовах, знав про те, що тут є українці, до того зорганізовані, мають свої культурно-освітні заклади й чимало видавництв. Та йшло, головне, про те, щоб усе те побачити на власні очі, про все довідатись, познайомитись з людьми, літературою. Під заколисуючий стукіт потягу, з цими думками я задрімав.

Вранці розбудив прикордонник, який перевіряв документи. У вагоні не було жадних клунків, зникли обшарпані колгоспники, лишилися тільки командировані з перепустками. За півгодини їзди потяг прибув на станцію Підволочиська.

Ось, нарешті, той новий світ. Станція нічим майже не відрізняється, пошарпана і брудна, глуха й запущена (може це по війні). Польські написи, які для мене були

незрозумілі. Та за цим усім, яка разюча різниця, навіть на глухій станції. Коли по буфетах по ту сторону, де „процвітає ось уже двадцять два роки щасливе життя“, крім теплої води („кип'яток“) та гідкого супу чи вінегрети (мішанка з варених буряків, бараболі, моркви), або сухої, солоної риби нічого іншого немає, — тут повний буфет усякої всячини, навіть є кіоски з папіросами, ковертами, папером, листівками тощо. І все то за ціну 5—10 разів дешевшу. Крім тієї розкоші, близькі селяни винесли свої домашні продукти: яйця, смажене м'ясо, курчат, які продають тут же при платформі. Дехто питає про ціну й не вірить, коли селянка за 1 карб. дає 5 варених яєць (на батьківщині хіба одно можна купити за ці гроші).

Нічого й казати, що всі лишили потяг і, як один, товпилися в безладді, у сварках, біля буфетів, набираючи булочок, ковбаси, яєць, цукерок, скільки можна донести до вагону. Сторонній спостерігач пригадав би в цьому випадку прислів'я — „як з голодного краю“. Так, це було справжньою правдою. Та й дивуватись, власне, нічому було: люди, які стільки років жили в біді, через низький матеріальний рівень обмежували свої потреби — одразу опинились перед такою можливістю недорого купити хоч їжу.

Майже порожні вагони тут заповнились уже новими „громадянами Радянського Союзу“, які прямували на Тернопіль, Львів. Дзвеніла українська й польська мова. З зовнішнього вигляду не важко було розпізнати тих, що користались з польської мови. Це було кількох добре одягнених жидів. Мабуть, не дуже погано жилось їм у Польщі. Далі, кілька старших, поважних пань, решта — молодь, яка вела розмови про школу, перспективи навчання в нових умовах. Кілька молодичь з валісками,

чомусь мовчазливих, тільки оглядали нових незнайомих, трохи одмінних людей; їхали, мабуть, на базар.

Важко передати стисло вражіння від першої зустрічі. Їх так багато. Але найбільше, що зразу впало у вічі й ніколи не забудеться, це — невимушена поведінка (немає в очах тої непевности, страху, що є наслідком гноблення, вираз не то покори, не то байдужости, затурканости у радянської людини), особлива, навіть надмірна ввічливість — „прошу пана“, — „перепрошую“ (замість так звиклого „куда преш“), якої треба б „визволителям“ повчитись. І безперечно, не до порівняння з підсоветською Україною, заможність. Судити про це можна вже з перших зустрічних людей, на яких, замість бачених до цього часу, дешевих і без смаку зроблених шматів, ви з задоволенням оглядаєте хороше вбрання доброго матеріалу й добре зроблене, навіть на студентів, учнів початкової школи, чи селянській молодіці.

На дальших станціях людей більшало. Були й селяни, ближче до Львова склад пасажирів різноманітнішав. Почали встрявати в розмову й наші командировочні, яких більше розпитували про життя в Советському Союзі. Треба сказати, що перші часи в Західній Україні „советів“ (як звали приїжджих) дуже радо зустрічали, про все розпитували, всім цікавились, не знаючи про наслідки „визволення“. Перевіряли, нещасливі, у кожного зустрічного, яка готується їм доля: чи землю буде розподілено, чи можна мати більшу кількість, як буде з фабриками, з дрібними варстатами. Навіть були такі, що питали „чи в комунах усі будуть спати під однією ковдрою?“

Першого ж вечора у Львові я пішов із знайомим (в якого зупинився; жив він тут близько місяця) оглядати місто. Навіть з перших кроків, не беручи до уваги

спустошень, зроблених війною, вражала впорядкованість і культура європейського міста, рух на вулицях, різномовний гомін порядно вдягнених і веселих людей. Веселість ця, дзвінки голоси молоді, особливо панянок, невимущена поведінка, рухи — це, здавалося б, зовнішній показчик, але він про дуже багато свідчить, коли ви пригадаєте навіть серед міського натовпу, наприклад Києва, — якусь метушливість, заклопотаність, сумне, часто безмовне обличчя і дуже рідко веселий сміх.

Другого дня влаштувався я в готелі „Народна Гостинниця“, з чого дуже тішився, бо знав, що це український готель. Перша зустріч і прийом були якнайщиріші, чути було тільки рідну мову.

З перших же днів поринув у те, чого бракувало там, на Східній Україні — крім знайомства з людьми, містом, дістав літературу, якої большевики ще не встигли запечатати. У чималій мірі цьому заважали обов'язки: біганина для виконання завдань редакції, які, до речі, виконувались якнебудь, остогидливими трафаретами, звітами про мітинги, змістом промов тощо. Наскільки я „ентузіастично“ працював, свідчить той факт, що по кількох місяцях такої роботи мене було звільнено і залишено тут комуніста, який непогано справлявся з своїми завданнями (писав патетичні нариси про ошчасливлених людей, коли їх уже саджали до тюрем, про добровільний вступтяжіння до колгоспів, коли обкладені непомірними податками селяни спродували останню шапину і змушені були вписуватись, бо іншого виходу не було і т. д.). По двох місяцях безробіття я влаштувався вже не по „спеціальності“.

Зате за цей час добре пізнав людей, їх завітні мрії, ненависть до польських і інших гнобителів, познайо-

мився з селом (був у близьких біля Львова селах, біля Перемишлян, в Яричівському районі, Винниківському).

Характерно, що тут кидалось у вічі, це ставлення до людей з Радянщини, власне, розуміння один одного. Люди тут підходили до кожного „совета“ з щирістю, розпитували про життя в Советському Союзі, самі розповідали про колишню Польщу. Вони хотіли знати правду, але їм у цьому відмовляли, брехали в вічі, інші замовчували, не знали, як сказати, або боялися. Боялися свідків, боялися людей, як там на Радянщині, один одного. Кожний місцевий українець шукав шляху до серця нових, приїжджих людей, особливо коли почував, що говорить з братом, а той обмежувався фразами, або переходив на іншу тему. То було тяжко і це багато хто зрозумів потім, пізніше, коли почалися масові арешти українців.

Тоді, не вірячи вже у большевицькі гасла, не так одверто стали висловлювати свої думки, а не один шкодував, що не пішов шляхами інших — на еміграцію.

Та все ж спільну мову знаходили. Один з моїх близьких знайомих українців розповідав мені, як командир — східній українець, розмовляючи при випадковому знайомстві з ним про бойову могутність Червоної Армії, дійшов до таких, зовсім несподіваних висновків-признань: „О! У нас знайдеться чим воювати. Коли б тільки війна почалась, то знайдеться не тільки така зброя, як танки, гармати, чи літаки — далеко краща, про яку й батько Сталін не знає й не сподівається“. Мій знайомий, уже на прикладі багатьох фактів про несподівані арешти, спровоковані різними таємними агентами, боявся далі розпитувати советського командира — яка то може бути зброя. Тільки тепер уже всі переконались,

коли часто цілі відділи советських військ кидають зброю, перебивши своїх комісарів.

Вже за якийсь місяць, побачивши село, познайомившись з людьми, містом, прийшов я до підсумків, що, не зважаючи на гноблення польським урядом українського населення, воно було безперечно у кращому стані, не до порівняння з тим, що мав українець по той бік Збруча. Пересічний селянин Західньої України жив заможніше найбільшого воротила села — голови сільради, чи голови колгоспу, а вдягався іноді краще за вчителя села. Робітник на 100 зл. жив краще радянського техника, чи майстра, начальника цеху, що мав на місяць 700—800 карб., советський робітник жив гірше, як тутешній безробітний. Друковане українське слово, хоч в обмежених границях, мало змогу критикувати польський уряд, і, хоч блимало часто сліпими, сконфіскованими вікнами (зате одверто), але було живим, розвивалось, росло, й головне — не було на послугах чужої влади. Десятки журналів, газет, підносили національну свідомість українця, його грамотність, готували, вчили кадри кооператорів, господарників, добрих сільських господарів, підносили культуру й світогляд, виховували дітвору. У нас же слово було національне тільки по формі, з дитирамбами Сталінові — взагалі, рабське приниження, служіння своїм же катом, порожнеча, отупіння й безнадійність.

Те, що тут бачив перший-ліпший службовець українець, мали змогу бачити й москалі, також грузин, білорусин і інші. Найбільше приїхало їх у рядах „доблесної“ армії, вояки якої та їх батьки робили від зорі до зорі в колгоспах за вонючу юшку, за злиденне існування. Вони тут, не виключаючи й командира, часто з партійним квитком у кишені, побачивши на селі господаря в капелюсі й непогано одягненого, особливо у неділю, при-

Ймали його за куркуля. А коли цей господар розповідав, що має не більше 3 моргів поля, город та пару коней, а землю сам обробляє тільки силами власної родини, показував порепані руки й сам (при постої якоїсь військової частини) викопав на городі бараболі (яка їм дома такого вигляду й не снилась), дав по доброму шматкові сала на вечерю (та сказав, що до війни воно коштувало 1.20 зл. — в ССРСР найдешевше 20 карб.) та ще дав по склянці доброї кави (не забув сказати, що цукор тут 1 зл. кіло) — тоді не тільки українці, але й всі вищеназвані почали думати...

Оце була ця друга, зворотна сторона медалі, як наслідок походу Червоної Армії на Західню Україну. Раніш, крім большевицької пропаганди, думати ні про що було та й порівнювати ні з чим. Перша зустріч з Європою, що після довгих років ізоляції відбулася на терені Західньої України, відкрила очі підсоветській людині і створила ґрунт сприятливий для критичної думки. А раз почали думати, то вже й до діла недалеко.

Як використає Захід ці нові можливості?

Як ми стали советськими громадянами

На основі інформацій старого юриста, знавця міжнародного права.

Не треба бути знавцем міжнародного права, щоб зрозуміти загальновідому істину, що військова окупація країни не є рівнозначна з включенням цієї країни в кордони завойовницької держави та що мешканці окупованої країни, аж до закінчення воєнних дій та заключення між воюючими сторонами мирового договору, який регулює справу кордонів, не втрачають давнього й не набувають нового громадянства. Цим я, сохрани Господи, не хочу сказати, що я бажав би бути даліше громадянином небіжки Річпосполитої, але згідно з правдою мушу ствердити, що громадянином Советського Союзу я став в наслідок невиданої досі в світі процедури. В рекордовому темпі, бо півтора місяця після того, як червона армія переступила Збруч, зробили нас громадянами СРСР і то на основі... нашого власного „вільного“ рішення. Такої штуки не втяв досі жаден завойовник.

Річ у тому, що большевики влаштували на наших землях пародію плебісциту, чи точніше пародію конституанти, яка нібито мала вирішувати питання про те, яку державну владу „звільнений“ народ Західньої України

хоче в себе встановити. Ця конституанта відбулась у Львові в днях 26.—28. жовтня 1939. р. під назвою Народних Зборів Західньої України, а вибори депутатів до Народних Зборів відбулися на території всієї Західньої України 22. жовтня, себто рівно місяць після того, як большевики зайняли Львів. Не встигли люди оглянутись, як Верховна Рада ССРСР в Москві поставила крапку над „і“, схваливши дня 1. листопада 1939. р. відповідний закон про включення Західньої України в кордони ССРСР.

Тепер розкажу детальніше про поодинокі етапи того марафонського бігу, який дав нам змогу познайомитись ближче з технікою советських „демократичних“ виборів.

Передвиборча акція, яка почалась зараз таки після приходу большевиків і міцніла в міру того, як зближався реченець Народних Зборів, проходила під гаслом прилучення Західньої України до Советського Союзу. Агітація за участю у виборах провадилась усіма засобами пропаганди: преса, радіо, мітинги, червоні прапори, портрети найгеніяльнішого вождя і його „соратників“, малюнки, що зображали щасливе і квітуче життя громадян ССРСР, походи вулицями міст — все це мало загіпнотизувати виборців. Я не спец від пропаганди і не берусь оцінювати її з точки зору доцільности і психології маси. Ходив я на передвиборчі віча, стежив за передвиборчою агітацією, але жадного ентузіазму, чи навіть зацікавлення я ніде не завважив. Люди були зайняті і втомлені докраю особистими турботами; одні думали про те, як тікати, інші, як собі влаштувати життя, щоб перетривати; одні й другі витрачали багато часу й енергії на те, щоб роздобути харчі, оборонити помешкання перед реквізицією тощо. Кому там було до виборів! І головне: всі розуміли, що ці вибори це кумедія, в якій нам припала роля маріонеток. На цілому світі вибори — це гра.

Люди емоціонуються, бо до останньої хвилини не знають, „чия візьме“, хто переможе. Тут же результат виборів був заздалегідь відомий... Тому вибори абсолютно нікого не цікавили і можна було думати, що фреквенція голосуючих буде мінімальна. А все ж, як показалося в день виборів, гіпноза передвиборчої акції діяла з математичною певністю: маріонетки поводитись точнісінько так, як цього хотіли московські аранжери.

Я був теж одною з тих безвольних маріонеток і в неділю 22. жовтня пішов голосувати. Коли якийсь герой вам каже, що він не голосував, раджу не вірити йому: голосували всі. Перед виборчим льокалем, що містився в школі моєї округи, стояла довга черга. Не можу сказати, що я почував себе приємно, коли я зайняв місце в черзі. Але коли я побачив, що передо мною стоять два монахи камедули, а хвилину пізніше за мною став у чергу відомий у Львові професор університету, поляк, ендек, — моє самопочуття значно покращало. Коли ж після того, як я ввійшов до виборчого льокалю, я побачив за столом двох наших молодців, які донедавна вважали мене й мені подібних громадян за щонайменше „опортуністів“ і „угодовців“, я зовсім перестав соромитись, і перед людьми, і перед собою.

Ці молоді люди функціонували як члени виборчої комісії: вони перевіряли, чи прізвище громадянина, що приходив голосувати, є в списках виборців, після чого давали йому виборчу картку і в списках зазначали, що цей виборець уже голосував. Таку картку до голосування дістав і я. На ній було видруковане прізвище одного-однісінького кандидата нашої виборчої округи... Бо виборча процедура була в нас така сама, як при всіх виборах в СРСР: в кожній окрузі тільки один кандидат. (Які ж це вибори, коли нема з чого вибирати? — глу-

зували собі наші личаківські антки.)¹⁾ З виборчою картою треба було підійти до урни. При урні сидів „совет“ у військовій уніформі: політрук, чи енкаведист, — не знаю. Він пояснив, що з картою треба зайти до будки в куті кімнати (була така собі імпровізована будка, зроблена з завішених коців), вкласти картку у коверт і згодом вкинути до урни. Сказав теж, що можна перекреслити прізвище кандидата, якщо я не хочу віддати на нього голос. Я нічого не скреслював, згорнув картку, вклав у коверт і віддав його советові. Я не є цинік, але ручусь за те, що так само робив загал виборців.

З того, що я сказав про процедуру голосування, виходить, що большевики мали контроль, хто був у виборчому льокалі. Однак коли виборець перекреслив у будці прізвище кандидата, або уневажнив виборчу картку якоюсь допискою, то ідентифікувати „винуватця“ большевики не мали змоги. Не було теж фізичного примусу в тому значенні, щоб людей силою стягали до виборчого льокалю; бодай я про такі випадки не чув. Примус виявлявся в такій формі, що міліціонери ходили по домах і нагадували про обов'язок іти голосувати.

Тяжко мені пояснити, чому населення Галичини, не зважаючи на свою безсумнівно протибольшевицьку настанову, не пробувало ставити опір у виборах. Це знову тема для студій про тероризм і про психологію маси. Щодо мене, то від дня 22. жовтня 1939 р. я перестав дивуватися, що в ССРСР усі вибори проходять при майже 100-відсотковій фреквенції виборців і дають завжди такий вислід, як компартія і уряд ССРСР собі його бажають. Перестав я теж дивуватися, що в советських політичних

1) Цим ім'ям прозивали у Львові відомих із жартівливости парубків з Личаківської дільниці міста.

процесах усі обвинувачені признаються до вини, каються, засипують друзів тощо...

Поведінку нашого громадянства можна почасти пояснити тим, що наші люди знали, що з большевиками нема жартів; знали, що це режим, який безпardonно нищить усіх противників. Кожний собі міркував, що масовою участю у виборах спонукаємо большевиків поводитись пристойніше. Справа йшла не тільки про власну шкуру, але про те, щоб не стягнути репресій на загал суспільства. Великий вплив, без сумніву, мало й те, що всі були свідомі безвиглядности всякого спротиву: підем голосувати, чи ні — нічого виграти, нічого змінити не можна. Але найважніше те, що люди взагалі не допускали думки про можливість опозиції. Мовляв, так мусить бути, як нам продиктовано, і кінець. Гіпноза атмосфери терору...

Хто були кандидати на депутатів? Це була дуже різнорідна публіка. В моїй виборчій окрузі кандидатом був якийсь нікому невідомий „трудящий“. Кажали, кам'яничний сторож. Жаден комуніст, жаден „клясово усвідомлений“, а якийсь Богу духа винен бідолаха. Були між кандидатами й наші відомі громадяни, загальношановані й поважні люди. Але політичних діячів між ними не було, тільки „культурники“ — лікарі, мистці тощо. Переважна більшість депутатів була з селян і робітників. При чому між ними теж траплялися порядні й свідомі люди, але була теж наволоч, навіть кримінальні типи. Між депутатами було багато жінок.

В дні 26. жовтня, себто три дні після виборів, з'їхалися депутати числом поперх 500 осіб до Львова на Народні Збори. Збори відбувалися в міському (великому) театрі з великою помпою. Присутні були грубі шишки з Києва: Хрущов від партії, Корнійчук від уряду і гене-

рал Тимошенко від армії. Зараз таки на першому засіданні Народні Збори винесли постанову „просити Верховну Раду ССРСР прийняти Західню Україну до складу ССРСР і включити її в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки“. Отже „воля народу Західньої України“ виявилась в уклінному проханні, до того ж скерованому чомусь то не до Києва, а до Москви. Аранжери хотіли, мабуть, повчити зразу громадян новоприєднаної країни, що диспозиційний центр політичної влади Радянської України знаходиться в Москві.

Щоб передати Верховній Раді ССРСР прохання про прилучення, вислали Народні Збори до Москви окрему делегацію, яку назвали Уповноваженою Комісією. І знову та сама поспішливість: Вже 1. листопада Верховний Совет збирається на надзвичайну сесію і, „заслухавши заяву Уповноваженої Комісії Народних Зборів Західньої України“, ухвалює „задовольнити прохання Народних Зборів Західньої України, включити її до складу ССРСР“ і „пропонувати Верховній Раді УРСР прийняти Західню Україну до складу УРСР“.

Сталося це в Москві дня 1. листопада 1939 р., в 21-шу річницю Великого Листопада.

Так ми стали советськими громадянами...

Хто ж може заперечити, що навіть Макіявеллі міг би багато дечого навчитись у Кремлівських вожак?..

Забріханість большевицької пропаганди

На основі розмови з журналістом, членом редакції львівського щоденника „Новий Час“, який за большевицької окупації замінив своє журналістичне звання на педагогічне.

Ще до приходу большевиків кожен з нас, хто цікавився подіями в ССРСР, знав, якою могутньою зброєю в руках кремлівських володарів є змонополізована державою пропаганда. Але тільки після того, коли ми мали змогу познайомитись зблизька з большевицькою державною системою, ми зрозуміли, яку роллю в цій системі грає пропаганда. Пізнавши її розміри й засоби, ми зрозуміли її вплив на психіку советських громадян. І тільки тоді, при безпосередній зустрічі з большевицьким світом, ми пізнали безмежну брехливість большевицької пропаганди.

„Справа пропаганди є однією з найважливіших частин партійної роботи“ — читаємо в постановах ЦК ВКП(б) від 14. листопада 1938. р. На послугах пропаганди в ССРСР стоїть не тільки вся інформаційна служба, себто преса й радіо. Не тільки безконечні мітинги, що відбуваються по всіх фабриках і установах, є засобом пропаганди. Для пропаганди змобілізовані всі форми культурної розваги: театр, кіно, концерти тощо. Також

усяку іншу справу, яку на Заході нікому не прийшло б на думку вважати за нагоду до пропаганди, большевики використовують як претекст агітки.

Візьмім таку справу, як зміна паспортів, що стали недійсними. В демократичних державах — це звичайна річ. Громадянин іде до паспортного уряду й без жадного галасу вимінює старий паспорт, якого строк минув, на новий. У большевиків з такої формальної процедури роблять велике бум-бум. Громадян, яким треба виміняти паспорти, збирають до купи й переконують їх, яке це велике щастя мати советський паспорт, тобто бути громадянином Советського Союзу; що, мовляв, цього щастя заздять їм усі трудящі світу, які в поті і крові мусять працювати на капіталіста і т. д., і т. д. Або другий приклад: Коли большевики озеленюють квітами та деревами якусь частину міста, то використовують цей факт для пропаганди, мовляв, наша держава, яка стільки дбає про озеленення міста, не може провадити агресивну політику супроти своїх сусідів, їй просвічує тільки політика миру, політика добробуту й щастя її громадян.

В большеві панує якась просто хвороблива психоза агітувати кожного, свого й чужого, що все, що советське — найкраще, найдосконаліше, що ніде стільки того чи іншого немає, як у них. Пригадую факт з перших днів приходу большевиків до Львова у вересні 1939. р. Коли советські танки в'їхали до міста, їх після деякого перестрашу оточили люди. Танкісти повилазили з своїх сталевих твердинь і стали розмовляти з львов'янами. Зрозуміло, почалась з місця агітація. Про що люди не питали б, танкісти мали на все готову відповідь: „У нас етаво очень много“. „А шкарлятини у вас много?“ — питали хитріші. Танкіст, не знаючи, що таке шкарлятина, з місця відповідає: „Да, очень“. „А Амстердамів —

був дальший запит — у вас много?“ — „Ну, хватіт“ — відповів танкіст, не маючи поняття, що таке Амстердам.

Приклад з танкістом не видуманий. Він вказує на ту величезну забріханість, якою пересякла большевицька пропаганда. Цю забріханість ви спостерігали на кожному кроці, ви її зустрічали на мітингах, в кіно, в пресі, в театрі, ви чули її в радіо, в університетах, в конторі, в приватному помешканні, в кухні хазяйки, в ресторані, — вона пролізала всюди, де проявлялось большевицьке життя.

Коли ви щонебудь оповідали советському громадянину, він завжди був переконаний, що ви його агітуєте. Я мав такий випадок: До інституту, де я викладав українську мову, приїхала з Києва 25-річна вчителька, українка, викладати російську мову. Коли ми ближче заприязнились, я в принагідній розмові, на її власне бажання, став змальовувати їй наше давніше життя. В одному менті моя співрозмовниця перервала розмову просьбою, щоб я її не агітував. Факти з нашого особистого, родинного та громадського побуту, як, наприклад, що в нас до приходу большевиків можна було купити все по дуже низьких цінах, що купці приносили товар навіть до хати, не вимагаючи зараз заплати, або давали товар на довготермінові борги, що в нас була маса ресторанів та каварень, де кожний міг дістати найвибагливіші страви, що кожний міг поїхати, куди захотів, що в усіх правових державах кожний громадянин, коли хотів їхати за кордон, то кожночасно дістав пашпорт (до українців у Польщі це, звичайно, не відносилось), що робітник жив у нас „по-панськи“, — все те видавалось советській громадянці таким неймовірним, що наведені факти вона вважала за агітку. Чому так було? Просто тому, що вона була кільканадцять років під впливом большевиць-

кої преси, яка постійно впевняла своїх читачів, що на советських кордонах кінчається щасливе, радісне, веселе життя, що в чужоземних країнах панує неймовірна нужда, неволя, одна тільки експлуатація, що люди не мають там що їсти, не мають що вдягти, що є бідні, як церковна миша. Все те, очевидно, брехала большевицька преса впродовж довгих років у тій цілі, щоб советського громадянина переконати, що те мізерне, злиденне животіння, яке він має в Советському Союзі, просто рай, порівнюючи з тим, що діється поза Сове-тетами.

Цей приклад з інтелігентною, освіченою дівчиною дуже повчальний. Він доводить, що большевицька про-паганда таки робить своє. Підсоветська людина, зам-кнена щільним, непролазним муром від решти світу, жи-вучи під безнастанним сильним тиском пропаганди, під-дається їй гіпнозі. Вона стає недовірлива, підозрілива у відношенні до зовнішнього, себто не-большевицького світу і, навпаки, вона схильна вірити всьому, в що їй кажуть вірити большевицькі політруки. Сила советської пропаганди виявляється в тому, що вона вбиває в людей критичну думку і просто здоровий глузд. Люди стають автоматами з одностайним, штамповим способом ду-мання і реагування на події, згідним з „партійною лі-нією“. Водночас пропаганда вбиває в зародку опозицію до режиму. Люди не бунтуються ні з приводу політич-ного терору, ні з приводу жебрацького стандарту життя. Пропаганда переконала їх, що тільки в Советському Союзі є свобода та що тамошні життєві умови кращі ніж на Заході. Ще більше: громадяни ССРСР часто є горді на „осяги“ советської науки, культури чи економіки. Зна-чить, коли пропаганда має монопольний вплив на гро-

мадянство, вона формує опінію залежно від волі провідників і може з правди зробити брехню і з брехні правду.

Але це можливе тільки так довго, поки громадянин не має змоги сконфронтувати брехливі пропаганди з дійсністю. З хвилиною, коли людина на власні очі побачить, що її ошукували, — миляна банька мусить лопнути. Тут я подам один приклад. Директор одного большевицького інституту у Львові після кількох місяців свого побуту в цьому місті щиро сказав мені, що до приїзду на західньоукраїнські землі він непохитно вірив усьому, що писав начальний московський орган „Правда“. Щойно у нас він переконався, що все, що писала про наше життя „Правда“, — сама брехня.

Брехливість советської преси й радіомовлень загальновідома, тож зайва річ про це говорити. Хочу зупинитись на іншому засобі большевицької пропаганди, з яким ми мали змогу добре познайомитись. Маю на думці влаштовувані большевиками мітинги, на які кожен з нас хоч-не-хоч мусів ходити.

Могло б здаватись, що на мітингах, бодай в обмежених границях, проявлялася воля народу, про яку так багато большевики говорять і пишуть і якою так чваняться, підкреслюючи на кожному кроці, що їхня держава найдемократичніша на світі. В дійсності всі большевицькі мітинги до найменших подробиць вирежисеровані й на них панує не воля народу, але воля большевицьких агітаторів, здебільша енкаведистів. Кожний мітинг у Львові був обдуманий до найменших подробиць: Заздалегідь був визначений головний промовець, якому, звичайно, доручували готову промову; водночас були теж визначені люди, що мали брати участь у дискусії. Вони теж мали якнайдокладніші інструкції, що і як мають говорити. Резолюції мітингу теж були підго-

товані задалегідь. Горе було тому наївному смільчакові, що, повіривши у фікцію волі народу, зважився з власної ініціативи забирати слово на мітингу. Він міг зовсім певно сподіватися найближчої ночі у своїй хаті відвідин енкаведистів.

Цікаво було спостерігати на мітингах реакцію наших людей і реакцію советчиків. Наші люди з н а л и правду, з н а л и інший світ, тож большевицькі брехливі лозунги й обіцянки не могли мати на них жадного впливу. Навпаки, вони ще викликували несмак, глум і відразу до большевиків. Західньоукраїнські громадяни просто казалися з приводу тієї марної витрати часу і сприймали весь фальш мітингів як патологічне явище, на яке нема місця в житті нормальної людини і нормальної спільноти. „Шпиталь божевільних“ — сказав мені один товариш, виходячи з мітингу. Аджеж мітинги ні про що не рішали: ні про програму, ні про способи її виконання, ні про людей, які мали б програму виконувати. Отже навіщо та вся кумедія?

Щоб зрозуміти ціль большевицьких мітингів, вистачило обсервувати тих їх учасників, що були вихованцями советської системи. Вони сиділи на мітингах мов автомати і поводитися мов автомати: вставали, сідали, плескали долонями, „схвалювали“, але їх обличчя — це були маски. На них малювалося цілковите отупіння, цілковита апатія. І це є, мабуть, одна з головних цілей советської пропаганди: Вичерпати всю інтелектуальну й емоціональну свіжість людини, виснажити її політичною фразеологією до крайніх меж, викликати такий автоматизм, таку апатію, щоб людина не була спроможна до жадної спонтанної реакції. Тільки маючи до діла з автоматами, большевики надіються продовжувати своє панування . . .

Фабрика щасливого життя

Розповідь колишнього газетяра, як большевицька преса фабрикувала радісні настрої в Західній Україні.

Першого дня, коли большевики зайняли Львів, вони привезли разом з своєю „непереможною“ Червоною Армією теж свою незрівнянну пресу. Преса в них справді незрівнянна: ніяка інша на цілому світі не може дорівняти її самохвальству й самодурству.

З першого дня появились у Львові три советські органи: український щоденник „Вільна Україна“, російський для прикордонної армії „Звізда Советів“ і польський „Червони Штандар“ (себто „Червоний Прапор“). Про що писали ці газети? Передовсім про те, що непереможна Червона Армія й олікун поневолених народів, батько Сталін, визволили Західню Україну з-під шляхетського ярма. Про те, що большевики зайняли Західню Україну завдяки перемозі німецької армії над Польщею, не було ні слова. Зате про відважну, геройську, непереможну Червону Армію і про безмежно доброго, шляхетного, геніального батька Сталіна — ті самі фрази повторялися на кожній сторінці повних 21 місяців щонайменше 20 разів денно.

Такий був ляйтмотив усієї большевицької преси, така була метода пресової пропаганди.

В Західній Україні советська преса мала ще спеціальне завдання показати, як увесь „визволений“ народ радується з приходу Червоної Армії і нового режиму. Для цієї мети вона збирала докази вдячних почувань місцевого населення. Зараз від першого дня новопризначені начальники, директори й завідувачі всіляких установ і підприємств почали збирати колективні заяви прив'язання і любови до „радянської Батьківщини“, які мали бути надруковані в пресі. Большевицькі політруки шепнули на вухо працівникам установ, що такі заяви є в інтересі самої установи та її співробітників і що так водиться в советській пресі.

Що могли сказати представники західньоукраїнського населення про прихід большевиків? Тільки те, що вони пережили години невимовного жаху, коли побачили, що на їх рідну землю починає сунути червона навала. А що після цього жаху на душі всіх упала камінна мовчанка, то замість місцевого населення почали в його імені говорити організатори большевицької пропаганди. І ось, як на знак завороженої палочки, в Західній Україні несподівано появились тисячі прихильників комунізму та большевицького режиму.

Большевицькі журналісти фабрикували щодня сотні заяв і статей з підписами місцевих людей. Усі ці люди промовляли не тільки одним стилем і одною фразеологією, а навіть за кілька днів зуміли засвоїти собі спеціальну термінологію комуністичного талмуда. Представники місцевої провідної верстви мусіли висловлюватись в тонах найвищого патосу про те, яке щастя наповняє їх груди, що дожили до такої небувалої хвилини. Хвилина була справді небувала: день і ніч тисячі місцевої інтелігенції, молоді і селянства лишали Рідний Край і тікали на Захід. День і ніч НКВД розшукувало за чільними пред-

ставниками громадянства, арештовувало сотні громадських діячів, суддів, домовласників, залишаючи сотні осиротілих родин. А водночас ті, які по своїй волі чи неволі перейняли різні становища за большевицької влади, які зголосились до праці в урядах, щоб мати з чого жити та щоб обминути страшного тавра „безробітного“, яке було однозначне з державним злочином, — ті й інші безсильні мешканці мусіли висловлювати свою радість і складати чолобитню в большевицькій пресі.

Хто не знає метод, якими працює большевицька преса, той мало що розуміє з її нестримної забріханости. Самі редактори большевицьких газет раз-у-раз тремтять перед своїми начальниками, які шукають в газетах доказів, що серед цілого бюрократичного апарату, який ланцюгами зв'язав населення, нема ніяких ознак невдоволення й розладдя. Перед такою небезпекою вони обороняються заявами і статтями з підписами місцевих людей, які раз-у-раз повторяють, що живуть „радісним щасливим життям“ і що ніде в світі нема такої другої щасливої країни як Советський Союз. На тисячні лади повторювали неграмотні большевицькі писаки заголовки: „Живемо новим радісним життям“, тоді як з облич місцевих людей давно вже зeszла навіть найслабша усмішка.

Ні один з редакторів львівських большевицьких газет не мав академічної освіти. Ніхто з них не знав жадної європейської мови і не знав про світ поза Советським Союзом більше, ніж пересічний європеець знає про внутрішні справи Китаю. А втім у своїй наївності великих дітей вони вірили справді, що прийшли поширювати „нову передову культуру“, переконували місцевих громадян про їхню культурну відсталість та захоплювались на сторінках газет „героями Советського Союзу“, якими

були робітники, що справно працювали на фабриці, або селянки, які вмiли видоїти з корови багато літрів молока.

Зате були теми, про які большевицькій пресі не вільно було писати. До них належали відомості про смерть будь-яких людей. Большевицькі газети нагадували звичаї в Монте-Карльо, де не вільно розвішувати клепсидр на вулицях ані влаштовувати вдень похоронів, щоб не псувати гарного настрою тим, які приїхали „шукати щастя“ в грі в рулетку. Можна уявити собі, як би був виглядав большевицький часопис у Львові, якщо б громадянам було вільно вмістити в ньому посмертні згадки про своїх близьких чи запити про тих, які вийшли з дому і більше не вернулися! Ні, якби навіть вільно було друкувати такі згадки, то ніхто не відважився б признатись прилюдно, що нараз утратив члена своєї рідні — невідомо коли, як і за що . . .

Большевицька преса не повідомляє про такі сумні речі як смерть, бо вона сама смертельно сумна. Її співробітники повторяють до зануди тільки те, за чим тужать вони самі і за чим зідхають мільйони громадян найбільшої тюрми народів: що вони живуть радісним життям, що живуть у добробуті. Країна безмежного смутку і пригноблення, країна, де людям не вистачає найпримітивніших предметів буденного вжитку — якихось полив'яних горшків, білого паперу, шнурків до черевиків, тішитесь й радіє, що вона щаслива й багата, найщасливіша, найбагатіша, квітуча країна світу.

Що знають большевицькі редактори про світ поза Советським Союзом, коли вони не одержують з інших країн газет, коли більшість з них не бачила жадної книжки ні ілюстрації, виданої поза кордонами ССРСР, а навіть коли б випадково якась закордонна книжка чи газета попала їм у руки, вони не вмiли б її читати? До хвилини

війни вони щиро вірили в те, що тільки миролюбна політика комуністичної партії не дозволяє Червоній Армії піти переможним походом на Європу, щоб у столицях усіх європейських, а згодом і американських держав могли замаяти червоні прапори для добра тих народів, які ще не зазнали „квітучого радісного життя“ країни Советів. І, самі оббріхувані та забріхані, годують своїх читачів небиліцями про те, що світ іде нестримною ходою до комунізму.

Одне певне, що світ своїть над берегом пропасти. Та що мільйони людей, що зазнали щастя большевицького раю, з тугою чекають упадку цього царства сатани.

Ті, що не могли спати

Лікар пояснює причини безсонниці мешканців Львова.

Ви хочете знати, чому люди так схудли, чому стали такі жовті, чому так постарілися? Думаєте, що причиною було недоїдання? Ні, ми не голодували. Їжі у Львові було доволі. Зокрема в останніх місяцях большевики з пропагандних причин зробили зі Львова „місто першої категорії“, яке одержувало всякі харчові продукти нарівні з Москвою. Львів, як найдалше на захід висунене велике місто, мав служити реклямою „квітучого багатства“ Советів.

А проте, люди у ньому переходили насильно приспінешу „марієнбадську курацію“: тратили на вазі з дня на день. Причина? Нерви. У Львові за большевицького режиму мало хто мав спокійний сон; тисячі людей терпіли на безсонницю.

Перші новини, які передавали собі люди пошепки зранку, були про те, „кого минулої ночі взяли“. НКВД мало віддавна систему „урядувати“ вночі. Вночі воно переводило ревізії по хатах, вночі викликало всіх на допити, вночі брало людей, яких вивозило на заслання. Людину чи родину забирали вночі, і з тієї хвилини слід за нею замело. Вона могла сидіти рік у львівській в'язниці, попід мури якої щодня переходили її найближчі,

або вже на другий день могла мандрувати потягом у безмежні простори Азії — ніхто не знав, яка була її доля. Чи можна дивуватись, що кожний шум авта попід вікнами, будь-який шелест кроків на сходах зганяв сон з очей мешканців Львова?

Не легко було зорієнтуватись у принципах, на підставі яких большевики оцінювали громадян „визволеної“ ними країни — „ворогами советського ладу“. Між цими небезпечними людьми, наприклад, займали одне з перших місць судді, навіть старі емерити, які ніколи не були в карному відділі, не виступали в політичних процесах і не судили комуністів. До таких „ворогів народу“ належали чомусь усі лісничі, яких большевики скваліфікували панськими прислужниками, бо вони берегли лісів (до речі, не лише „панських“, але й державних та церковних).

Сім'ї, яких члени виїхали за кордон, мали спеціальну причину, щоб проводити безсонні ночі. Службовці НКВД залюбки вишукували всіх свояків емігрантів. Мати когонебудь близького за кордоном, це був перший крок до того, щоб в очах енкаведистів стати агентом чужоземної розвідки — шпіоном, саботажником, диверсантом, терористом. Зокрема не мали права спокійно спати ті, які зважились листуватися з закордоном. На анкетних листах, що їх кожний мусів виповнити при всякій нагоді, напр., коли старався про якусь посаду, існувала окрема рубрика: „Чи маєте яких родичів або приятелів за кордонами ССРСР і де?“ Хто не міг заперечити цього питання, мав усі підстави, щоб не спати спокійно.

Не міг спокійно спати той, хто з будь-яких причин заслугував на назву буржуя. Дрібні урядовці, які ціле життя відмовляли собі вигод і приємностей, щоб на старі роки придбати собі хату — часто робили це з думкою про дітей — коли мали якийсь маленький дімок, були

„буржуями“, „капіталістами“. Досить було мати кілька кімнат з пересічною обстановою інтелігента, щоб жити під безнастанною загрозою нічної візити. Гарне помешкання з вибагливими меблями — це був простий шлях до згуби. Інтелігент мусів ховати свої образи, килими, срібло, будь-які дрібні прикраси кімнати, щоб залишити вражіння сірости, бідноти, нужди. Інакше він не мав права спокійно спати. Звичайний кухонний посуд з мосьяжевими та алюмінійовими ринками був ув очач службовців НКВД дорогоцінністю, задля якої варт було позбутися її буржуйського власника.

До людей, що терпіли на хронічну безсонницю, належали й ті, які колинебудь мали конфлікт з сторожем кам'яниці. Бо сторожі кам'яниць дочекались за більше-виків хвилини, коли могли мститись на наймачах помешкань за старі порахунки: вони „інформували“ НКВД про „підозрілих“ і ставали власниками чужих меблів і чужого мешкання.

Політична поліція — люди, які жили з політики і вбивали з політичних мотивів, зовсім не орієнтувались в місцевих політичних течіях, групах і настроях. Усі партії були для них „націоналістичні“, всі українські політичні організації, навіть найбільш опозиційні до польського уряду, були для них агентами польської поліції, прислужниками польської шляхти. В анкетних листках службовців кожної установи була теж рубрика: „До якої політичної партії ви належали?“ Коли хтось належав колись до якоїсь партії і не міг написати „безпартійний“, той не мав права спати вночі спокійно.

Батьки не могли спати спокійно заради своїх дітей. По школах існувала широко розгалужена сітка шпіонажі — за одну необережну фразу дитина, яка бунтувалась проти насильно насадженого комунізму, могла за-

платити свободою. Нерідкі бували випадки, коли НКВД арештувало малолітніх дітей і засилало їх або розстрілювало. Але не тільки батькам доводилося покутувати за дітей, так само діти мусіли відповідати за батьків. При арештуванні батька часто забирали дітей — дорослих самостійних людей, які не мали нічого спільного ані з професією батька, ані з його переконаннями, ані не могли бути відповідальні за якийсь його „злочин“.

Не могли спокійно спати ті, що не одержали советського пашпорта. Пашпорта не одержували тисячі безробітних — ті, яким большевицькі установи принципіально відмовляли праці з різних вищезгаданих причин: буржуїства, з огляду на неясне минуле, непевну рідню.

Чи могли спокійно спати ті, яких большевики висунули на різні репрезентативні становища, зробили їх депутатами, директорами установ, казали їм так чи інакше заангажувати своє добре ім'я з большевицьким режимом? Чи могли спати спокійно професори, письменники, мистці? І вони не мали спокійної ночі. Довкола них снувалися десятки шпигунів і ніхто з них не знав, за яку небережно кинену фразу, за який рід їх „пасивности“ можуть вони вже найближчої ночі чекати відвідин енкаведистів.

Увесь день большевицькі агітатори, політруки, урядовці, преса, радіові голосники на вулицях і площах ревіли нам про „нове радісне життя квітучої Радянської України“. Коли надходила ніч — мертвецька тиша нагадувала нам неблаганну дійсність, таку саму мертвецьку, темну й безнадійну.

Товариські форми большевиків

Спостереження і міркування молодого поета на тему невихованості советської людини.

Від першої хвилини, коли большевики вступили на західноукраїнські землі, дві прикмети советської людини кидались нам у вічі: її бідність та її невихованість. Перша була для нас показником економічних відносин в Советському Союзі, друга говорила промовисто про тамошній соціально-побутовий уклад життя. Бідність викликувала співчуття, невихованість нас вражала й відштовхувала. Те все, що ми називаємо товариською культурою, себто вміння поводитись з людьми, вміння триматися в товаристві, спосіб говорення, рухи, жестикуляція, такт, прийняті в західньому світі чемностеві форми тощо, — все це були для большевиків зовсім невідомі речі. Поведінка людей, що приїхали до нас зі Сходу, відзначалась такою неймовірною неотесаністю, що наші громадяни просто не могли вийти з дива. І власне ця інша поведінка була одною з головних причин, що ми сприймали приїжджих як людей іншої духової формації, іншої ментальности.

Незнання примітивних засад чемности виявлялося на кожному кроці, навіть на вулиці. Не тільки прості люди, але й освічені, що займали високі становища, не мали

звички вітати знайомих піднесенням капелюха чи кашкета. Всідаючий в трамвай червоноармієць чи советський урядовець протискався силою, вживаючи ліктів, не звертаючи уваги на жінок чи дітей. Потурбувавши когонебудь, не вважав за свою повинність перепросити потурбованого. В чергах перед крамницями і в самих крамницях, в прийомних кімнатах установ, в потягах, коротко кажучи, скрізь там, де був натовп, панувала атмосфера грубости й сердитости, падали лайки, роздавалися штовхани. Загальноприйнятим словом, що мало різнорідне значення, було: „давай!“ Ним послуговувались при всякій нагоді, передовсім вживали його міліціонери, двірники, возні, взагалі кожний, що мав право крикнути на прохожого чи на клієнта. „Давай назад“, „давай вперед“, „давай проходи“, всюди „давай“. Навіть у кіні й театрі. Не менш неприємним було тикання, яким звертались також до поважних віком і становищем людей. Так само дуже некультурне враження робило слово „га“. Воно мало значення запиту „що?“, або „прошу?“ та вимовлялось з продовженням букви „а“, що надавало вимовляючому виразу придуркуватости. Взагалі, їх розмова не знала жадних чемностевих фраз. Весела розмова була пересипана грубими жартами й розперезаним реготом, без уваги на товариство, в якому провадилась.

Не було теж у большевиків якогось привабливого укладу, якоїсь елегантії. Важко описати, як вони рухались, як ходили, сідали, розводили руками. Найкраще можна було спостерігати їх невихованість, коли вони заходили в гості до місцевих громадян. Бо між приїжджими й місцевими нав'язувались, бувало, ближчі товариські стосунки. Траплялись тоді дуже незручні ситуації і для господарів і для гостя, який почував свою ніяковість, не знаючи, як сісти, що робити з руками, як по-

водитись за столом тощо. Заходив такий гість у кімнату в плащі і в кашкеті, не попередивши, не постукавши; якщо вітався, то без розбору втикав свою руку по черзі всім присутнім, не знайомився з незнайомими і без запрошення сідав. Та найважливіше, що цей шановний гість і не думав скинути кашкета з голови, що найбільше підсунув його вище на чоло. Взагалі, сидження в кімнаті з кашкетом на голові — це загальноприйнятий у большевиків звичай, що доводив усіх тутешніх до розпуки. Чи можете уявити собі більш непристойну річ? Навіть начальники установ і ці теж притримувались цих „культурних“ звичок. Бували випадки, що й викладач у високій школі сидів за катедрою з накритою кашкетом головою. Большевики дуже захвалювали свою чистоту та гігієну, проте довелось мені бути одного разу на доповіді про гігієну, на якій референт сплюнув на підлогу, ще й розтер ногою. Навіть освічені люди не завжди вживали хустинки до носа.

Відома річ, що мірилом товариської культури суспільности є ставлення чоловіків до жінок. Поведінка большевиків з жінками була здебільша дуже некультурна, без сліду уважливості й ввічливості. Тільки матерям з малою дитиною на руках і вагітним жінкам виявляли увагу. Знайомим жінкам не кланялись на вулиці, як це прийнялось у цілому світі. Махнули рукою до кашкета й тільки. Про те, щоб відступити жінці місце на лавці в трамваю чи пропустити її першу крізь двері, нікому й не снилось. Одного разу заобсервував я на вулиці такий випадок. Ішов советський вищий старшина з дружиною під руки. Напроти нього надійшов знайомий. Привітався з ним потиском руки, не глянувши та не вклонившись жінці, й обидва чоловіки завели розмову. Відійшли навіть кілька кроків, залишаючи жінку саму, по-

розмовляли, попрощались, і знайомий відійшов, не звернувши уваги на жінку. Старшина знов узяв дружину під руку й обоє відійшли, немов усе в порядку.

Та найцікавіше виглядав за большевицьких часів ресторан. В ресторані, чи, як це називалось, „в закусочній“, концентрувалось товариське життя. З причини житлової скрути, недостачі справжнього родинного життя та й тому, що жінки працювали поза домом, більшість громадян мусіла харчуватись по їдальнях. Найчепурніші львівські ресторани прибрали вигляд ординарного шинку. Коли ви відкривали двері, ви бачили безліч шапок на людських головах. Крім того всі сиділи в плащах. Як вони їли, краще не розказувати. Запевняю вас, що їсти з ними при одному столі не належало до приємности. Один мій злобний знайомий висловився, що з кожного такого обіду можна награвати грамофонну пластинку, так вони голосно плямкали язиками.

Міг би хто сказати, що товариські форми це річ маловажна, що це звичайна умовність. В них, мовляв, є свої звички, свій побут, в нас інші, — не варто на це звертати уваги. Адже нікому з нас, що подорожував по чужих країнах і зустрічав різний побут, хто спостерігав у різних народів відмінні форми ввічливости, не приходило в голову вважати людей іншого побуту за людей невихованих. Але справа не в тому, що в них були інші товариські форми, а в браку всяких форм, у простацтві.

Нема сумніву, що неотесаність советської людини є вислідом соціально-побутових обставин її життя. Большевицька революція знищила елітарні верстви суспільности й на їх місце поставила нову керуючу клясу: пролетаріят. Нова суспільно-державна верхівка рекрутувалась з учорашніх суспільних низів. Добрі форми вважались ними за пережитки буржуазних часів, за ознаку

контрреволюційної настанови. В погорді до ввічливості, до гарних манірів виростало молоде покоління, яке ні в родинному домі, ні в школах, ні в молодіжних організаціях не мало нагоди набратися товариської культури. Недобитки давніх елітарних клас мусіли маскувати свої побутові звички й наслідувати пролетарський стиль життя. Як релігійна людина не може в Советському Союзі маніфестувати своїх релігійних почувань, так і людина давнього побутового укладу життя мусить уподібнюватися своєю поведінкою до оточення.

Не треба забувати, що ті советські люди, з якими ми тут зустрічалися, це були люди здебільшого дуже молоді, виховані вже за большевицької влади. Мабуть колишні безпритульні, вихованці дитбудинків, пролетарського „соцпоходження“, в усякому випадку продукт большевицької ідеології і большевицьких метод правління. Кожна держава висилає на адміністраторів окупованої території, до того ж у воєнний час, людей собі беззастережно відданих, до яких вона має повне довір'я. Не інакше було й в нас. Можна бути певним, що кожному, якій давали командировку на працю в Західній Україні, добре перевіряли. Отже ми мали до діла з випробуваними советськими апаратчиками, і не диво, що вони запрезентувались нам як некультурні неотеси.

Але нема правила без винятку, так і між приїжджими траплялись одиниці з гарними манірами. Ці винятки можна поділити на дві категорії. Поперше, були це люди старшої генерації, яких дитинство проходило ще в передреволюційних часах. Подруге, члени інтелектуальної і мистецької еліти радянської України, отже професори університету, письменники, мистці, зокрема діячі театру. Майже всі працівники культури мали бездоганні форми поведінки.

Незнання примітивних засад чемности осмішувало й понижувало советських людей в очах нашого населення. Зокрема українські селяни, які, як відомо, відзначаються великою гостинністю, вміють гідно триматися в чужій хаті й в себе людей приймати, дивились на оцих некультурних політруків, командирів і комісарів з нетаєною погордою. Водночас наші люди розуміли, що з поведінки цих большевицьких посіпаж вони не можуть судити про стан нашого народу за Збручем. З того, що приїжджі були некультурні, не виходить, що наш народ в Україні став некультурний, як з того, що советська влада безбожна, нікому не прийде до голови робити висновки, що наш народ став безбожний.

Ми завважили, що багатьом советчикам, що побували в нас деякий час, імпонували гарні маніри й вони старались їх наслідувати. Але не йшло їм це легко. Як не дивно, вони наслідували передусім найбільш „буржуйські“ звички: любили розпертись у фотелі, дзвонити на возного, прибирати горду поставу. Але тих основних культурних форм поведінки, що їх людина засвоює собі з раннього дитинства та які стають спершу звичкою і згодом другою натурою, не могли навчитись. Замкнуті китайським муром від Європи, на яку кидали болотом своєї пропаганди, не могли навчитись того, над чим Європа працювала сторіччя.

Обнижений життєвий стандарт

Чи та в якій мірі змінились побутові умови життя середньої інтелігентської родини у Львові після приходу большевиків? Ось розповідь на цю тему дружини львівського лікаря.

Мені довелося від перших днів приходу большевиків придивлятись ближче, як живуть громадяни Советського Союзу. Мені зайняли помешкання, залишаючи мене в його частині. Мене сильно здивувало те, що інтелігентні люди — урядовці та службовці, приїхавши з державної посади на нові державні становища, не привезли з собою майже жадної білизни, одягу ні взуття. Деякі з них замість валіз привезли тільки скриньки і клунки. Вони розпитували, чи не можна в нас де купити валіз.

Правда, більшість з них майже не відчувала своєї бідности. До нових меблів і до предметів хатньої вигоди вони кидались як діти до іграшок. Подушки в них були старі, вилинялі, деякі ковдри перемінені в лахміття, старі коци заступали їм наперемінку то покривало то прости-рало, плями на них свідчили про довголітню мандрівку по брудних ліжках, може і підлозі.

Мене зачудувало, як советський інтелігент може спати денебудь, якнебудь і колинебудь, наче втікач, який перебуває тимчасово на нічлігу. З розмов я довідалась,

що вони часто змінювали місце свого перебування: їх перекидали з роботи на роботу, щоб вони не звикали до якогось „рідного“ міста й забували про нього, щоб не мали свого кута і не прив'язувались до оточення.

По зверхньому вигляді мені тяжко було розрізнити інтелігента від ремісника й робітника. Не тому, борони Боже, що робітники робили культурне враження, а тому що люди з інтелігентської верстви одягались і поводитись як пролетарі. Деякі з тих інтелігентів почали щойно у Львові змінити свій стандартний кашкет на капелюх. Їх ґвалт до манжет і краватки належали до найпростіших виробів ярмарочного краму.

Взагалі, наша вбога Галичина видавалась їм країною молоком і медом текучою. Скромні побутові умови нашої інтелігенції вони вважали розкошами буржуїв.

Тільки нечисленні жінки одягались так, що можна було з одягу зарахувати їх до інтелігентської кляси. Переважав перкаль і бавовняні матерії, що не дозволяли на індивідуальний добір кольорів — усі купували те, що було в крамниці, а не те, що подобалось. Бавовняні панчохи жовто-канаркового та фіялкового кольору відбивали від темних суконь у літі, різали око.

Якою малою кількістю посуду обходиться в кухні советська жінка! Все її добро може поміститись на одній полиці. До обіду вживають якнайменше тарілок, накладають на них страву просто з горшків, в яких варять. Советська кухня — передсінок пекла; тут мусить пробиватись кілька господинь, що живуть в одному помешканні поневоли; тут здійснюється комунізм, тут, як перед крамницями, йде боротьба за чергу й місце.

Від хвилини, як ми, мешканці Західньої України, зустрілись з населенням Советського Союзу, наші буденні

потреби теж почали корчитись. Наш зверхній вигляд почав сіріти, ми почали менше дбати за обстанову хати, навмисне позбувались предметів, які кололи очі большевиків і могли стати причиною, щоб задля них нас викинули з хати. Закон мімікрії робив своє. Кожний з нас боявся своїм одягом, товариськими формами або способом життя стягнути на себе закид „буржуазности“, „контрреволюції“. Наші чоловіки перестали носити краватки, ми закинули капелюхи і зав'язували голову хустиною. З наших помешкань зникли занавіси при вікнах, килими, образи. Навіть біла скатерть на столі в їдальні була для наших советських співмешканців доказом того, що ми „агенти капіталізму“.

Наш нормальний розподіл годин — людей, які звикли до якогось ладу, системи, розхитувався. Советські громадяни імпровізували щодня, раз-у-раз кудись гнали — на мітинги, збори, засідання, надпрограмові години праці, — їли, спали й виходили з хати кожного дня в іншій порі. Це було безладне життя, від якого ми всі, що віддавна звикли до систематики, до якоїсь доцільности в праці, починали робитись незорганізованими. Ми відчували з дня на день, як наші культурні вимоги зменшувались тому, що ми не могли багато з них задовольнити. Досить було вийти в місто, поглянути на людей і на крамниці, щоб зректись багатьох із своїх давніх культурних потреб. Хоч люди здебільшого мали працю й заробіток, проте життєвий рівень помітно обнизився: всі гірше мешкали, гірше одягались, гірше жили, ніж раніш.

Швидким темпом ми почали біднішати. Все життя було зведене до боротьби за хліб насущний, до задоволення найнеобхідніших потреб: де купити харчі, як оборонити своє помешкання перед реквізицією. Нівеляція, суспільна й економічна, поступала невідхильно вперед:

ми почали рівнятися вниз до стандарту життя, що є на теренах цілого Советського Союзу.

У крамницях був крам найдешевішого гатунку, наче призначений для села. В них не можна було знайти ні кишенькового ножика, ні одної мідяної сковородки, ні навіть полив'яного глечика. Зате скрізь стояли цілі полиці з горілкою-монополькою. І хто тільки міг і мав за що, запивався цією горілкою, щоб прикрасити свою дійсність.

„Визволена“ жінка

Авторкою статті є діячка „Союзу Українок“, з професії гімназійльна вчителька.

Коли мені тепер доводиться зупинитись над долею советської жінки, завжди, як прелюдія до моїх міркувань, встає в моїй пам'яті образ одного з перших мітингів, який улаштувала советська влада, зайнявши невелике повітове місто Галичини, де мені доводилось жити.

„Всі жінки мусять іти на мітинг!“ — проголосили нові господарі. Для урядничок і інших службовичок цього було досить — пішли, навіть цікаві були послуhati. Але звичайні собі жінки, господині дому, інтелігентки, чи міщанки, обурились: „Де то видане в передполудневі години десь бігти? В хаті роботи повно“. Але все ж багато перелякалось і на повторний поклик дозорців, сторожів і різних післанців поприходило до клубу.

Зійшлося різношерстне товариство. Ледве перекинулись між собою поглядами недавні діячки „Союзу Українок“; польки сіли окремою групою; міщанки почувалися дещо вільніше, навіть підсміхалися; піднесено розмовляли прихильниці большевиків, з розрадуваними блискучими очима. „Роза Люксембург, Кляра Цеткін“ — долітали їх слова. Час минав, жінки нетерпеливились. Нарешті почалось. І тут серед безграмотних доповідей, льозунгових вигуків і фізкультури, себто підношення рук,

вставання, плескання при згадці імени Сталіна, довідались зібрані, що відтепер вони вже зовсім звільнені від рабства та що домашні роботи зовсім не є їх обов'язком. (А в цей час меценасова¹⁾, що сиділа як на гарячих вуглях, шепотіла до своєї сусідки: „Боже милий, коли я сьогодні обід зготую? Таж за годину вже чоловік приїде... А піти боюсь, бо знає мене отой-о з президії“. Міщанки досить голосно перекидались між собою: „Хата, видно, сама позамітається й діти помудрішають — доглядати не треба.“) Довідались зібрані також, що жінка в Советському Союзі може займати всі становища, і це значно примирило жіноцтво з тим новим визволенням від домашнього рабства.

Дійсно, нема обмежень, а на доказ — за президіальним столом дві жінки-„бійці“; це перші ластівки, перші советки, яких довелося побачити, й тому очі присутніх з незахованою цікавістю стежать за кожним їх рухом. „Такі спідниці, тільки, безперечно, ліпше пошиті носили, як я була підлітком“ — говорить старша пані українка; „так-так“ підтверджує, почувши це, полька. Польки й українки замінюються спочутливими поглядами; в куточках уст губиться ледве помітна усмішка. А жінка-„боєць“ устає й починає промовляти. Тепер її добре видно: довга вузька невивідна спідниця, чоботи, „гімнастьорка“ й військова шапка — цей одяг, ні жіночий, ні чоловічий, зовсім відповідає всій її зовнішності: ні в руках, ні в способі говорення, ні в обличчі нічого привабливо-жіночого, але й нічого з мужеської сили, енергії, рішучости. „Невже й ми такими станемо?“ — тріпочеться на устах слухачок. „Хай Бог боронить!“ А як, нарешті, розходились по домах, хоч лежала в душі якась

¹⁾ Так називали в Західній Україні дружин адвокатів.

нез'ясована тривога, були вдоволені, що кожна зможе працювати й заробляти нарівні з чоловіком.

Чи завелись жінки в своїх надіях? І так, і ні. Працю, дійсно, дістати було нетрудно — принаймні, якщо не тяжило над даною особою буржуазне, зокрема священиче, походження; спочатку видавалось, що й платня незла. Але вже скоро переконались галичани, що одної платні для родини ніяк вистачити не може, бо ціни нестримно ростуть. Прийшлося працювати і чоловікам і жінкам, щоб хоч з бідною вдержати бюджет у рівновазі, тож праця поза хатою збільшила жіночі обов'язки, не підносячи матеріального стану. До того ж ускладнилось життя, з'явилися безконечні черги під крамницями, зникли предмети першої потреби — треба було витратити багато часу й енергії на роздобування харчів, одягу, і ця праця у більшості випадків також упала на жінку. Крім того прийшла ще одна біда: по кілька разів на тиждень на вимогу влади треба було бігти слухати мітинг. Правильне ведення дому стало неможливе. Жінки-господині дому були змушені виконувати домашні обов'язки по ночах коштом відпочинку і сну.

Тим часом стали напливати родини советських командирів, а далі й самотні жінки, перенесені службово. Їх нужденний вигляд, їх повне необзнайомлення з товарицькими формами викликали загальне здивування. Вони хотіли якнайскоріше вратись і командирші завантажили роботою кравчинь. Яскраво, негустовно нашмінковані, вони все ж таки виглядали значно старше свого віку. Вражіння щасливих, вдоволених з своєї долі істот вони не робили.

Зароїлось від дітей — вони бігали з криком по вулицях, по парках, попадали під ноги, тамували рух, обсипали прохожих, що необережно потрапили між них, гра-

дом каміння, якими були озброєні воюючі між собою групи. Але найбільше спустошення приносили вони в школі. Це втілене заперечення всякої дисципліни, всякого шкільного порядку доводило місцевих учителів до розпуки. — „Скажи мамі, що я прошу її прийти до школи“ — говорю малому розбійникові, втративши надію самотійно на нього вплинути. — „Мама не прийде, вона не має часу, вона працює“. — „Де ж вона працює?“ — „Продає у крамниці“. — „Ти один у мамі?“ — „Ні, нас четверо дітей; я — старший“, — не без гордості заявляє одинадцятилітній хлопчина. Мимоволі родиться співчуття до тієї невідомої мамі, що маючи четверо малих дітей, мусять лишати їх без догляду і за мізерну оплату цілий день працювати в крамниці; очевидно, думається мені, батько або вмер, або хворий, або дуже мало заробляє. — „Що робить твій тато?“ — питаю. — „Тато? Він — полковник“. При такій відповіді не можу зібрати якийсь час думок — що ж змушує пані полковникову, чоловік якої має вповні забезпечену екзистенцію, займатися працею поза домом, працюю, за яку оплата, очевидно, не покриває тої втрати, що стається в родині в наслідок відсутності господині й матері, і яка по собі не представляє нічого привабливого.

Приглянувшись, побачила, що советські жінки, яких чоловіки займали дуже поважні пости, всі працювали поза хатою, наповняючи крамниці, уряди, школи. — „Пощо ви це робите?“ — спитала кількох. — „У нас зле дивляться, як хтось не працює; муж може неприємності мати, коли жінка не працює“ — це була загальна відповідь. Але була ще й друга, яку давали в більш довірочній розмові: — „Кажете, муж заробляє на удержання родини — це правда, але хіба я можу бути певна, що ось сьогодні він мені не скаже: „Ти вже мені не жінка, дбай

про себе, як знаєш“, і де ж я тоді буду шукати праці? Ні, вже ліпше я тої праці завжди триматимусь, бодай не лишусь на леді“.

Молодий командир повернувся з фінляндського фронту з молоденькою жінкою, в якій закохався десь під Ленінградом. Два місяці минули в повному щасті, але на третій він сказав: „Шкода мені тебе, як ти будеш тепер жити — я ж тобі грошей більше давати не буду, завтра женюсь з іншою; ходім до ресторану — востанне дам тобі обід; ти тепер сама старайся, як тобі повернутись додому“.

В школі, в якій я працювала, вчилась дівчинка-советка, мати якої, всупереч советським звичаям, дуже дбайливо її виховувала, а свого чоловіка, що мав високий військовий ранг, була остільки певна, що не шукала собі заробітку. Це були люди ще передреволюційного виховання. Нагло чоловік захворів і вмер, лишаючи жінку з двома дітьми. Не зважаючи на його високе становище, ні на вислугу літ, жінка не одержала по смерті чоловіка жадного забезпечення. Їй, що прожила з чоловіком ціле життя й тепер була в розпуці, утративши його, сказали: „Ну, що ж? Виходьте вдруге заміж, або йдіть працювати“. Але дістати працю виявилось не так легко — ліпші посади займали жінки або коханки командирів, прийшлося пожалувати, що не працювала за життя чоловіка.

Несподівані форми прийняла також і „рівноправність“ з чоловіками. З одної сторони, дійсно, нікому не відмовляли праці на тій підставі, що дана особа є жінкою, заробітна платня також не знала поділу на „чоловічу“ й „жіночу“, — оплачувалась виконана праця, або нормувалась годинами, освітою, роками праці незалежно від того, чоловік чи жінка її виконує. Але одночасно

з цим з'явилися дивогляди: жінок примусово ставили до биття каміння, до земляних робіт і до інших, що вимагають вкладу великої фізичної сили й безперечно шкідливі для жіночого організму. — „Ох, тяжке-тяжке наше життя, а особливо жіноче“, — говорила мені советка — „робити мусиш, як мужчина, а дома й діти доглянути, і зварити, й цілісінький день у праці, як рабиня, а права ще менше, як у чоловіка“. Непевність не то завтрашнього дня, а наступної хвилини, яку переживали всі громадяни СРСР під оглядом громадським, у жінки подвоювалась ще непевністю родинного становища.

Ця непевність становища родить байдужість до нього, і „визволена“ від усіх прав — громадських, людських, родинних — советська жінка стає рабинєю сліпого випадку, рабинєю невпорядкованих інстинктів і перестає розуміти поняття „обов'язок“, „родина“, „краса життя“. Її вже не тривожить розпущеність дітей, не разить нелад у власній хаті, вона не знає, як взятися до хатньої праці, як створити теплу атмосферу взаємної любови й довір'я між собою й своїми найближчими. Виснажена біганиною й цілоденною працею, часто непосильною й завжди нервовою (така вже система в большевиків), „визволена“ советська жінка скоро старіється і, голосно співаючи про щасливе життя, замикає в своїй морально зламаній душі почуття гіркої кривди і невисказану скаргу за знівечене життя.

Як большевики розв'язали національне питання

Спостереження і міркування про національну політику большевиків походять від видатного діяча й публіциста з соціалістичного табору.

Я — старий соціаліст. За весь час польського панування я не дав себе втягти в протисовєтську пропаганду, хоч яка вона була жвава та гостра серед усього українського суспільства. Навіть після страшного процесу, який зааранжували большевики 1930. р. проти визначних представників української інтелігенції за націоналізм, я не переставав вірити, що українізація в Совєтській Україні таки робить своє і що большевизм мусить перейти свою еволюцію в напрямку демократичному, в дусі справжнього соціалізму. Те, в що я вірив, було сильніше, ніж аргументи тих, які знали Совєтський Союз.

І ось від вересня 1939. року я мав нагоду поглянути власними очима на відношення большевиків до т. зв. „національного питання“. В перших тижнях усе українське громадянство в Галичині могло мати надію, що большевики будуть рахуватись з настроями населення і з тим фактом, що прийшли на давні українські землі з великою національною свідомістю. Львів та інші міста в Західній Україні, з яких Версальська Польща стерла їх український

характер, почали знов, принаймні зверху, робити враження щораз більш українських — своїми висівками на крамницях і над різними урядовими установами. Поволі почали з'являтися надписи українською мовою і на рогах вулиць та на кам'яницях. За законом державна мова в усіх урядах була українська.

Підкреслюю вислів „за законом“. Фактично ж урядова мова часто залежала від того, хто сидів на якому місці. На різні становища поприїздили до Західньої України москалі, які української мови не знали, не менше позасідали на посадах і комунізуючі втікачі з Польщі, які говорили, як уміли та хотіли. Та діло не в цьому. Характеристичне те, що хоч влада офіційно наказувала „проводити українізацію“ різних установ, у поодиноких випадках не вільно було поскаржитись на урядовця, який глузував собі з закону і вдавав, що не розуміє „урядової“ мови. Не вільно було цього зробити, щоб не накликати на себе страшного закиду... українського шовінізму, націоналізму, фашизму.

Шовінізм і націоналізм існував на думку більшовиків тільки серед не-московських націй. Більшовики були горді на те, що „віродили“ деякі відсталі народи, які раніше не мали навіть своєї абетки, але водночас вони заздро стежили за тим, щоб цивілізовані народи, як українці, білорусини, грузини, не проявляли найменшої нехоті супроти безупинної русифікації всього Советського Союзу.

Большевицька влада знала, напр., дуже добре, що в Галичині нема жадних росіян і що російська мова тут цілком незрозуміла. Це не перешкоджало їй виступати з відозвами та промовама на мітингах по-російському, а в школах негайно завести обов'язковий предмет навчання — російську мову. Це ж була — як вони залюбки

повторяли, вважаючи це за найбільш переконливий аргумент — мова, якою писали свої „безсмертні“ твори такі „генії людства“, як Ленін і Сталін. У шкільні підручники для народів неросійської національності вкладали густо уступи і фрагменти з творів російських письменників і діячів.

Русифікація Львова провадилась і іншими засобами. Багато вулиць перейменували, даючи їм російські або советсько-російські назви. Вулиця Потоцького дістала назву Пушкіна, Зіморовича — Лермонтова, Личаківська — Леніна, Баторого — Ватутіна, Боїмів — Фрунзе, Сикстуська — Октябрська, Зиблікевича — Чернішевського, Замарстинівська — Калініна, Легіонів — Первомайская, св. Тереси — Александра Невського, Сапіги — Комсомольська, Шептицьких — Кірова і т. ін. В кінах висвітлювали фільми майже виключно московської продукції і з російськими написами. Також масове поширення московської „Правди“ та інших російських газет мало на цілі русифікацію.

Чималою несподіванкою для нас була нова інтерпретація поняття „батьківщина“ на большевицький лад. Усі мешканці Советського Союзу мають свою спільну отчизну — Советський Союз з столицею Москвою. Москва столиця тому, що там засідає наймудріший і найліпший вождь народів — батько трудящих товариш Сталін, і там збирається партія, яка колись запанує над усім світом — комуністична партія большевиків. Бути українським патріотом, любити свою батьківщину Україну — це був шовінізм, контрреволюція. Але бути патріотом радянським, любити ССРСР та йому служити, не шкодуючи ні сил, ні самого життя — це обов'язок кожного советського громадянина. Почувши такі фрази, для мене стало ясно, якими шляхами советський патріотизм

(большевики вживають цього терміну) під покришкою „інтернаціональної“ ідеї заступив давню самодержавну ідею „общерусского“ народу. Під покришкою нівеляції окремих національних прикмет та злагоднювання національної ворожнечі ховався давній московський імперіалізм. Гльорифікування советської імперії, гльорифікування російських письменників, навіть історичних постатей царської Росії, а далі такі факти, як ксенофобія, все це доводило, що советський режим ідентифікується з ідеалами давньої єдиної неподільної Росії.

Мені доводилось щоденно спостерігати, яким оком російські комуністи дивились на українців, що скрізь уживали своєї рідної мови. Пам'ятаю таку сцену. Заходжу до одного відділу міської управи. Завідувач відділу розмовляє дуже живо по-російському з якимсь урядовцем. По середині розмови підносить голову й питає мене по-російському: — „Ви чого?“ — „Я в справі такій то...“ — відповідаю по-українському. — „Почекайте. Ця справа покищо неполагоджена...“ — говорить далі по-російському. Урядовець, з яким він розмовляв, за цей час вийшов, а тоді завідувач відділу звертається до мене вже по-українському: — „Чи ви по-російському не вмієте?“ — „Вмію“ — кажу — „але в міській управі вимагають від усіх української мови. Сам голова міської управи обурювався, чому в місті появляються російські вивіски на крамницях“. Завідувач відділу скривився: — „Обурювався! Це залежить перед ким. Буває таке, що й сам він перший заговорить по-російському...“

Слова „залежить перед ким“ мали глибокий і недвозначний сенс. Найщиріші українські патріоти, що приїхали до нас з Радянської України, лякались підозріння „націоналізму“ як вогню, і цей страх мав такий наслідок, що вони розмовляли по-російському. Часто траплялось,

що якесь засідання проходило в українській мові, всі промовляли на ньому по-українському, а як тільки воно закінчилось, його учасники-українці переходили між собою у приватній балачці на російську мову.

Таким чином не тільки москалі, але й приїжджі зі Сходу українці, як члени большевицького адміністративного апарату, були хоч-не-хоч знаряддям русифікації. А імпортованих „апаратчиків“ було в Західній Україні дуже багато: їх кількість оцінювано на 200.000 осіб.

На мітингах мені часто доводилось чути фразу, що єдина країна світу, яка остаточно розв'язала національне питання, це Советський Союз. На практиці це означало, що справа національності кожної одиниці — це буцім її приватна справа, яка нікого не цікавить.

Раз я чув, як хтось з львівських громадян спитав советського знайомого: — „А ваша дружина якої національності? Вона, здається, по-українському не розуміє?“ — „Якої національності? А ви знаєте, що я вже й забув. Я десять років з нею одружений і якось не питався. Вона з Сибіру. Ви знаєте, що на Сибірі багато різних національностей, і тамошніх, і поселенців, і мішаних...“

В Советському Союзі більше звертали увагу на те, щоб поробити поодинокі національні республіки, ніж щоб забезпечити національне обличчя поодиноких громадян у цих республіках. І це нам знову доводилось стверджувати у практиці в Галичині, де за „українізацію“ вільно було піклуватись тільки владі, а не самим громадянам. Українцеві не вільно було заявити, що він не розуміє російської мови, бо це називалось фашистською демонстрацією. Зате росіянин, навіть якщо він виховався в Україні, міг заявити це зовсім вільно. Фашистом, або націоналістом у розумінні большевиків був

кожний українець, навіть український демократ, ліберал чи соціяліст, якщо він любив свою мову, історичне минуле своєї батьківщини, взагалі мав національне почуття.

Большевицьке „визволення“ Західньої України

Автором статті є визначний соціалістичний діяч старшого покоління, теоретик українського соціалізму.

Коли царські війська в серпні 1914. року перейшли річку Збруч та вступили на землі Галицької України, верховний головнокомандувач царської армії генерал-адъютант Микола Миколаєвич звернувся до українського населення в Австрії (в оригіналі „К Русскому народу Австри“) з маніфестом під датою 18. VIII. 1914. р., написаним ламаюю українською мовою, в якому між іншим читаємо:

„Най не буде больше Под'яремной Руси!

Достояніе Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла и Князей Данила и Романа, скинувши ярмо, нехай взнесе прапор единой, великой и нераздельной Россіи.

Най поможе Господь Царствующему своему Помазанникови, Императору Николаю Александровичу всей Россіи, закончити дело великого князя Ивана Калити“.

На наслідки окупації царськими військами Галицької України не треба було довго чекати. Визволення „Под'яремной Руси“ почалось од нищення царським урядом української культури, а скінчилось повним розгромом

у ній українства та вивозом визначних її діячів, між ними й Митрополита Андрея Шептицького, в глибину Росії або в Сибір.

Коли точно в 25 років пізніше большевицькі війська 17. вересня 1939. року перейшли російсько-польський східній кордон та зайняли без ніякого бою і без ніяких жертв Західню Україну, окупація її довершилась за цілком інших обставин. Окупацію доручив Сталін „командуючому українським фронтом“ українцеві маршалові С. Тимошенкові, який у своєму маніфесті до українського населення заговорив про „визволення українського народу Західньої України з-під ярма польських панів“ та „про захист життя й майна її населення“. „Починається в ній нове життя без панів-поміщиків, без гніту й насильства“ — такими словами кінчився маніфест.

Українська форма окупації мала прикривати дійсний її зміст.

Як же ж дійсно виглядало це большевицьке „визволення“ Західньої Укаріни? І яка ж різниця була між ним і царським визволенням з 1914. р.?

Тільки безпристрасна й об'єктивна аналіза большевицького визволення в політичному, господарському та національно-культурному відношенні може викрити справжній і нефальшований його характер.

В п о л і т и ч н о м у відношенні Західня Україна, поділена на 6 адміністративних областей (львівську, дрогибицьку, станіславівську, тернопільську, луцьку й рівенську), об'єдналась із УРСР, як складова частина Союзу Советських Соціалістичних Республік. В історичній деклярації, яку проголосили депутати Українських Народних Зборів Західньої України 27. і 28. жовтня 1939. р., читаємо між іншим: „Українські Народні Збори постановляють: Просити Верховну Раду Союзу ССР прийняти

Західню Україну до складу ССРСР, включити Західню Україну в склад УРСР з тим, щоб з'єднати український народ в єдиній державі й покласти край віковому роз'єднанню українського народу“.

Яке ж значення й наслідки цього політичного факту?

Як відомо, з перемогою жовтневої революції в Росії (1917. р.) новий режим у ній, що його завели російські большевики, носить назву „диктатура пролетаріату“. За визначенням Леніна, це необмежене законом панування пролетаріату над буржуазією, що спирається на насильстві („Держава й революція“). Але панування пролетаріату — це дуже загальне поняття. Тим то слід точно спрецизувати його. Панування пролетаріату (в даному випадку російського) — це передовсім державна форма диктатури пролетаріату. Вона спирається на т. зв. радах (советах), об'єднаних в одну загальну державну організацію, себто в державну організацію пролетаріату, як пануючої кляси. Як нова форма влади й управління всею країною, ради об'єднують усю законодавчу й виконавчу владу.

Проте в советській Росії існує крім рад ще одна й саме найвища форма організації пролетаріату та його диктатури. Цією формою є партія, комуністична партія російських большевиків. Большевицька партія, за висловом Сталіна, це передовий і зорганізований загін робітничої кляси, це найвища форма клясової організації пролетаріату, це центральна, авторитарна організація, що визначає загальний напрям усієї політики в ССРСР і якій, розуміється, підлягають усі інші безпартійні організації, як професійні спілки, кооперативи, преса, культурно-освітні організації, спілки молоді і т. д. І завданням партії, найвищим її завданням, є саме удержати, скріпити й поширити цю диктатуру.

Та найважливіше, що на цьому місці слід відмітити й підкреслити, це значення ЦК Всесоюзної Комуністичної Партії та її секретаря. Цим секретарем був Сталін, який зумів скупчити в своїх руках усю державну владу диктатури російського пролетаріату, повну, необмежену й абсолютну. З цією хвилиною, коли Сталінові, як секретареві партії, вдалось усунути з дороги до осягнення цієї повноти влади в Советському Союзі всіх дійсних і можливих своїх суперників, вимордувати їх або зробити їх нешкідливими для себе, з цією хвилиною став він абсолютним володарем і диктатором советської Росії і з цією хвилиною почав він відверто грати в карти гегемонії Москви в Советському Союзі, політичної, господарської і національно-культурної, себто в карти російського націоналізму у внутрішній політиці та в карти російського імперіялізму в заграничній політиці. Розуміється, все це під фірмою соціалізму й інтернаціоналізму та поширення соціальної революції в Європі. Тільки таким способом Сталін міг перемогти всіх своїх противників, утриматись при владі диктатора Союзу й до деякої міри зробити себе серед російських большевиків навіть популярним. Російський сталінат пішов у своїй політиці, як внутрішній, так і заграничний, у сліди російського царату.

Одним із актів цієї політики було зіпхнення Сталіном УРСР після самогубства Скрипника, що високо тримав прапор автономії Радянської України, до рівня губернії єдиної, неділимої, советської Росії.

Одним із актів цієї політики було теж прилучення Західньої України до ССРСР. І з цього погляду слід уважати цей акт за завершення діла московського князя Івана Калити, „собирателя русских земель“ під пануванням Москви, не зважаючи на те, що Сталін доконав його в українській формі.

І так розуміли діло Сталіна найбільші його політичні вороги: майже всі політичні російські еміграційні угруповання, які знайшли для цього діла одні слова признання.

І в цьому дуже скоро мусли переконатись і „визволені“ західні українці, які майже 2 роки мали нагоду на власні очі придивлятись і переживати політичні оргії Сталінових посіпак, що практично здійснювали діла Сталіна.

Пригляньмося тепер як виглядало „визволення“ Західньої України з господарського погляду.

Одним з основних економічних актів, до яких приступила радянська влада негайно після перемоги жовтневої революції, була націоналізація засобів продукції та приватної власности капіталістів і поміщиків у Росії. Цим актом знищено основи капіталістичної системи господарства в советській Росії. „Пролетаріят використає свою політичну владу для того, щоб вирвати в буржуазії крок за кроком увесь капітал, централізуючи всі засоби продукції в руках держави, себто пролетаріату, організованого як пануюча кляса“.

За цією економічною рецептою Маркса й Енгельса (дивись „Комуністичний Маніфест“) пішли російські большевики, здобуваючи політичну владу в Росії після жовтневої революції. Для підриву й знищення економічної сили буржуазії в советській Росії і для організації нового советського народного господарства були націоналізовані в ССРСР окремими декретами земля, в першу чергу велика земельна власність, банки, торгівля і промисел, у першу чергу велика промисловість у всіх її галузях — вугільна, металургійна, нафтова, хемічна, машинобудівельна, текстильна, цукрова і т. д.

Націоналізація народного господарства була теж

найпершим актом економічного характеру, який здійснила большевицька влада у „визволеній“ Західній Україні. Розуміється, цей акт нищив економічну силу буржуазії Західньої України незважаючи на національність. Проте для нас дуже важно поглянути, як і в якій мірі цей акт економічно нищив посідаючі кляси українців і двох національних меншин, що заселяють Західню Україну, поляків і жидів.

Націоналізація землі, зокрема ж великої земельної власности, була звернена в першій мірі проти польських поміщиків Західньої України, цих історичних, національних і політичних, ворогів українського народу. Вивласнюючи землю польських поміщиків, націоналізаційний акт нищив їх економічну силу, позбавляв їх земельної ренти, нівечив їх як політичних і економічних експлуаторів українського народу. З цього погляду акт націоналізації великої земельної власности набирав в умовах Західньої України не тільки клясове, але й національне забарвлення. Тим то російські большевики, свідомі саме цього значення націоналізації великої земельної власности в Західній Україні, могли знаменито використати її в агітаційних цілях і голосити про „визволення Західньої України з-під ярма польських панів“. Це тим більше, що разом із польськими поміщиками советська влада нищила й зненавиджених українським селянством польських осадників на землях Західньої України, що їх польський уряд насаджував тут в колонізаційних цілях, а яких большевики просто виселявали з української землі.

Націоналізація землі зверталась теж проти жидівських поміщиків і зокрема проти жидівських орендарів земель польських поміщиків, яких у Західній Україні було чимало, економічно ж були вони дуже сильні.

Найслабше нищив націоналізаційний акт українську велику земельну власність з тої причини, що українські поміщики в Західній Україні уявляли собою відсотково дуже невелику кількість. Зате сильно бив він тут українське заможне селянство. Коли ж справа про середнє й дрібне українське селянство, то націоналізаційний акт просто не зачіпав його. Але чи обминув його большевицький нищівний удар, звернений проти нього в іншій формі?

Ленін у своїх статтях про кооперацію вказав на те, що розвиток сільського господарства в СРСР повинен піти по шляху втягнення діяльності селян у соціалістичне будівництво через кооперацію, шляхом поступового вкорінення в сільське господарство принципів колективізму. На руїнах приватної земельної власності побудувала большевицька влада так звані колхози і совхози (колгоспи і радгоспи), себто велике, колективне, машинізоване сільське господарство. За Сталінською конституцією „земля, що її займали колхози, закріплювалась за ними в безплатне й безтермінове користування, себто навіки“. На ділі, після ліквідації заможного селянства, процес втягнення до колхозів мільйонів середнього й дрібного селянства через нищення їх податками та всякими адміністративними шиканами позбавляв їх власної землі та віддавав їх у панщинні умови праці й залежності від советської влади. Здійснення колективізації сільського господарства на Великій Україні було з національного боку просто катастрофічним. Воно знищило економічно найбільш національно свідомий елемент українського села. Ту саму економічну політику радянська влада силкувалась переводити й по селах Західньої України. Коли не осягнула наміченої мети повністю,

а тільки частинно, то лише тому, що російський большевизм замало мав часу, щоб до кінця зреалізувати свої цілі.

Націоналізація промислу, банків і торгівлі в Західній Україні привела до ліквідації в ній буржуазії української, польської і жидівської. Однак тому, що промисел був тут головно в руках польських і жидівських, а торгівля здебільшого в жидівських, то націоналізаційний акт нищив економічно в першу чергу польських і жидівських капіталістів. І знову з цього погляду цей націоналізаційний акт набирив національного забарвлення. Нарівні з польськими й жидівськими поміщиками були політичними ворогами українського народу в Західній Україні також польські та жидівські капіталісти. Знищення їх економічної сили можна було вважати позитивним явищем з українського національного погляду.

Чи проте націоналізація промислу, торгівлі й банків обминула українців? Ні! Вона знищила всі ці галузі народного господарства в українських руках. А українці відчули цей удар тим більше, що вони здебільшого були зорганізовані на кооперативних основах і що українська кооперація мала перед собою в нормальних умовах найбільші вигляди буйного розвитку.

Коли говорити про знищення економічної сили жидівської буржуазії в Західній Україні, все ж таки слід зробити одно застереження. На місце капіталістичного способу продукції й на місце капіталістичного промислу й торгівлі, большевицька влада створила кооперативну промисловість і торгівлю на соціалістичних основах. Отож фактом є, що жиди зайняли упривілейоване й керівне становище в цих галузях народного господарства в Західній Україні.

Перейдемо нарешті до аналізу большевицького „визволення“ Західньої України з національно-культурного погляду.

Коли теорія і практика російських большевиків у питаннях партійної політики й господарства переповнена крутістьми, суперечностями, софістикою, брехнею, просто обманом, то це ще в більшій мірі слід сказати про теорію і практику російських большевиків у національному питанні. Наше завдання зводиться й тут до відкриття дійсної лінії й цілей політики диктаторів із Кремля.

В постановці російськими большевиками національного питання і в способах розв'язки його в межах СРСР слід розрізнити два етапи, дві фази. В першій, до захоплення ними влади в Росії, основним принципом національної політики, опрацьованої Леніном, було гасло „права націй на самовизначення, включно до відділення“. В цій фазі національне питання в постановці його російськими большевиками стає частиною питання про захоплення ними влади з рук російської буржуазії в Росії. Як палко й завзято боронив Ленін це гасло у відношенні до України в 1917. р.! „Ні один демократ, не кажучи вже про соціяліста, не може заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії!“ — писав Ленін у своїй статті п. з. „Україна“ (1917. р.), стаючи без застережень в обороні вимог Української Центральної Ради до російського „Тимчасового Уряду“. Алеж російські большевики боролись тоді за владу в державі. Ясно, що в цій боротьбі дуже залежало російським большевикам здобути собі симпатії поневолених царатом народів і з'єднати собі як своїх союзників проти російської буржуазії. Ця тактика мала повний успіх. Інакше було, коли переможна жовтнева революція принесла російським боль-

шевикам владу в Росії. З цією хвилиною починається друга фаза в постановці ними національного питання. Російські більшовики зв'язують тепер постановку й розв'язку національного питання з питанням „диктатури пролетаріату“ (розуміється, російського) і роблять його частиною останнього. Ясно, що з такої постановки національного питання могло виникнути. „Я можу признати за нацією право відділення, але це не значить, що я зобов'язав її це зробити. Народ має право відділитися, але він, у залежності від умов, може й не покористуватись цим правом. З нашого боку лишається, таким способом, свобода агітації за або проти відділення, залежно від інтересів пролетарської революції“ — ось що писав Сталін про цю зміну в постановці російськими більшовиками національного питання, коли вони вже захопили владу в Росії. („Марксизм и национально-колониальный вопрос“, 1938. Ст. 203). Право нації на державне відокремлення — як бачимо — зводять російські більшовики до права агітувати проти цього права. „Проте, слід при цьому пам'ятати, — каже Сталін —, що крім права народів на самовизначення, є ще право робітничої класи на зміцнення своєї влади, і цьому останньому праву мусить бути підпорядковане право народів на самовизначення“. („Національні моменти в партійному й державному будівництві“). „Право на самовизначення не може й не сміє служити перешкодою справі здійснення права робітничої класи на свою диктатуру“ — каже Сталін на іншому місці. („Марксизм и национально-колониальный вопрос“). Такими кайданами зв'язали російські більшовики українським комуністам свободу агітації за право відділення Радянської України від Росії. І таким способом Сталін міг тріюмувати: „Право на відокремлення залишилось невикористаним з волі самих народів, що

входять до Радянського Союзу“. (Там само.) Так став Советський Союз *de facto* „єдиною, неділимою, советською Росією“. І так зійшла Радянська Україна до рівня губернії цієї Росії, в якій від смерти Скрипника кожночасний її фактичний правитель був ставлеником Сталіна. Таким московським ставлеником-правителем Радянської України був Хрущов у часі, коли Червона Армія зайняла Західню Україну.

Національне питання в постановці його російськими більшовиками після захоплення ними влади в свої руки стало питанням диктатури російського пролетаріату в СРСР. Право агітації за право народів на відокремлення карали як злочин націоналізму й сепаратизму. Національне питання зійшло таким чином до питання культури її народів. Культура ж народів СРСР повинна бути, за визначенням Леніна-Сталіна, „національна по формі й соціалістична та інтернаціональна по змісту“. Здійснення цієї теорії, зокрема в Україні, стало переводитись з найбільшою суворістю. Кожний ухил од неї плямували як „націоналізм“. Дійшло навіть до того, що почувати себе „українцем“ кваліфікували як небажане й каригідне з точки погляду можновладців із Кремля. Після фізичного винищення української советської інтелігенції практичне здійснювання національної теорії Леніна-Сталіна не надібувало вже на ніякі труднощі і перешкоди.

Ці наші завваги слід мати на оці, коли хочемо говорити про большевицьке „визволення“ Західньої України з національно-культурного погляду.

З першим днем приходу Червоної Армії в межі Західньої України знищили російські большевики її національну культуру як „буржуазну“. Українська література, наука, мистецтво, українське шкільництво, преса й видавництва, театр і т. д. перестали існувати. Почалось

большевицьке будівництво української культури, „національної по формі й соціалістичної та інтернаціональної по змісту“. Всі зразки цієї культури перенесено вже готові з Великої України. І роблено це з великим розмахом крикливої пропаганди. Так залунало скрізь і всюди в публічному житті Західньої України нове українське слово. Почала виходити нова українська преса. Появились нові українські видавництва. Повстало нове українське шкільництво, від українських народних шкіл до українського університету у Львові. Повставали численні українські наукові установи. На місце НТШ (Наукового Товариства ім. Шевченка) основано філію Української Академії Наук у Києві з численними її інститутами. Основано театр ім. Лесі Українки у Львові й віддано спершу до його розпорядження великий будинок міського театру, яким досі користувались лише поляки. Повстали українські бібліотеки й музеї. Не місце говорити тут у подробицях про це будівництво нової української культури. Вистачить сконстатувати факт, що большевицька влада піклувалася нею дбайливо. Проте уважний обсерватор зразу мусів спостерегти, що крилося під цією національною формою нової української культури.

Змістом була вона, як сказано, „соціалістична й інтернаціональна“. На ділі, всі зусилля російських большевиків будувати українську культуру, соціалістичну й інтернаціональну змістом, зводились до вихолощування з неї творчого українства, до кастрації її в горнилі ленінсько-сталінського світогляду, до асиміляції з культурою росіян.

На сторожі чистоти її змісту поставили російські большевики партійців москалів і жидів, винятково большевиків українців, яким однак не довіряли. І вони сумлінно та запопадливо виконували вложені на них зав-

дання й обов'язки. Робили це дуже зручно і вміло. Українських поетів, письменників, науковців, мистців, артистів і т. д. оточували дуже дбайливою опікою. Але в одній руці большевицька влада тримала перед ними солодкий медівник, тобто корупцію високими гонорарами та всякими благами большевицької опіки, а в другій — це у відношенні до впертих і непокірних — нагай, отже тюрму, депортацію. Російський царат нищив українську культуру драконськими указами; російський сталінат асимілював її певнішими засобами. Зокрема слід при цьому зазначити кілька дуже характеристичних фактів.

Що роблять російські большевики з великими творцями української культури в її минулому? Проста річ. Вони анектують їх, помалювавши їх по-своєму. Трьох велетнів української літератури — Шевченка, Лесю Українку і Франка, трьох українських національних пророків, що їх твори проникнуті наскрізь духом протесту проти національної неволі українського народу, зокрема ж проти московського ярма, большевицькі керманічі просто анектують. А советська критика вже подбала про те, щоб їх твори скаструвати та видати з відповідними коментарями. В руках цих мистців брехні й обману чорне робиться білим. І робилося це з виразною тенденцією і метою: використати великі українські імена в інтересах російської большевицької національної політики.

Не менше характерний і другий факт. Нова українська література, як на Великій, так і на Західній Україні, вихолощена із справжнього, творчого національного змісту, стає *par excellence* „алилуйною“ літературою, щоб ужити терміну одного українського критика. Вона приймає гидотний характер панегіриків російському большевицькому диктаторові й сатрапові Сталінові та його найбільш видним і заслуженим помічникам.

Вкінці третій факт. Нова українська культура в Західній Україні, що будувалась під доглядом російських большевиків і по їх рецепті, знайшла від самого свого народження природного свого суперника в російській культурі. Тисячі й сотні тисяч російських солдатів, їх жінки й діти, тисячі й десятки тисяч російських большевицьких культуртрегерів залили Західню Україну. Російська мова, як мова окупантів, стала в ній пануючою в публічному й приватному житті. Російська преса й книжка стали витискати українську.

Так виглядало большевицьке „визволення“ Західньої України з національно-культурного погляду.

На основі наших виводів доходимо до висновків:

1. „Визволення“ російськими большевиками Західньої України було в політичному відношенні звичайною окупацією Сталіном в інтересах російського большевицького імперіялізму й „собирання русских земель“ під пануванням Москви;

2. В економічному відношенні було воно колоніяльною експлуатацією Західньої України в інтересах московської метрополії і

3. В національно-культурному відношенні було воно спробою асиміляції української національної культури з російською культурою.

Чим скінчилося це „визволення“?

Про це проречисто говорить його фінал:

Коли большевики вступали в межі Західньої України, вони дуже легко і з великим успіхом могли грати ролю „визвольників“ Західньої України з-під ярма польських панів — такі важкі були кайдани національної неволі під

Версальською Польщею. Коли ж большевицькі окупанти панічно кидали межі Західньої України, українське населення її мало для них одно почуття зненависти і прокляття, природне почуття, яке народ має для своїх завоювників і катів.

II. „Релігія — опіюм для народу“

„Опіюмом для народу“ назвав Маркс релігію, „духовою сивухою“ вважав її Ленін. Ці вислови стали непорушними канонами в ССРСР, який виводив релігій та всякій церковній організації безпощадну боротьбу. „Церква — знаряддя поміщиків і буржуазії, яке служить до затемнення свідомости трудящих мас, смертельний ворог революційного руху“ — читаємо в офіційному більшовицькому „Політичному Словнику“ з 1940. р.

Релігійна політика совєтської окупаційної влади в Західній Україні була логічним наслідком комуністичної ідеології. Всі християнські віросповідання опинилися під обстрілом більшовицької протирелігійної пропаганди й постраждали від розпорядків про конфіскацію церковних земель, від усунення релігій з публічного життя і зі шкіл, від відношення до духовенства як до „нетрудового елементу“ та інших подібних актів безбожницької влади.

В особливій небезпеці опинилася Українська Католицька Церква, з якою більшовики вперше зустрілися в Галичині. Статті на цю тему доводять, що Совєтський Союз продовжував традиційну по-

літику царської Росії супроти Церкви, що мала наскрізь український національний характер і була символом духового зв'язку українського народу із Заходом.

Большевицька релігійна політика в Західній Україні

Автором статті є професор теології, знавець большевицької церковної політики. Інформації, подані в останньому уступі статті, що большевики вже під час першої окупації Галичини змагали до знищення Унії шляхом насаджування московського православ'я, знайшли підтвердження в пізнішому насильному прилученню Української Католицької Церкви до московської православної.

Закони ССРСР про релігію.

Большевики та їх агенти вихвалювали ССРСР як державу, де законами загарантована й фактично здійснена справжня свобода совісти. На доказ звичайно покликались вони на 124. і 135. статті Сталінської Конституції.

Перша з них проголошує: „Для забезпечення за громадянами свободи совісти церква в ССРСР відділена від держави і школа від церкви. Свобода виконування релігійних культів і свобода протирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами“.

У другій статті сказано: „Вибори депутатів є загаль-

ними: всі громадяни, що досягли 18 років, незалежно від расової й національної приналежності, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, матеріального стану й минулої діяльності, мають право брати участь у виборі депутатів і бути обраними, за винятком божевільних і осіб засуджених судом з позбавленням виборчих прав“.

Але ці статті Сталінської Конституції складено лише з пропагандною ціллю, а зовсім не для того, щоб вони служили законами для большевиків. Так само, як і низку інших статей, зокрема 125., що громадянам СРСР гарантує: „а) свободу слова, б) свободу друку, в) свободу зібрань і мітингів, г) свободу вуличних походів і демонстрацій“. Кожному бо відомо, що ці „свободи“ в СРСР існують лише для тих його громадян, які вихвалюють большевицький „рай“ та мудрощі „батька Сталінна“; для всіх інших існують НКВД, катування, виселювання. . .

Подібне є і з релігією. Свобода віросповідання в простому й точному розумінні в СРСР не існує й існувати не може. Виконувати релігійні обряди можуть лише громадяни, що не займають жадного державного становища. А що в СРСР всі становища є державні, всі трудящі є державними службовцями, тож хто не хоче загинути голодною смертю, той не може виконувати релігійних обрядів.

Те ж саме і з виборчими правами віруючих. Фактично вони мають обов'язок брати участь у виборах та голосувати за комуністичних кандидатів, але нема можливості попасти в список кандидатів на депутата: кандидатури віруючої людини й не далось би виставити, бо це большевицька партія визнала б за „ганьбу“ для себе,

а для організаторів виборчої акції служило б доказом, що їх „агітаційна робота поставлена дуже погано“.¹⁾

Одночасно советське законодавство, яке буцім визнало свободу совісти й віровизнання, приписало провадити „всіма доступними засобами“ протирелігійну пропаганду як обов'язок партії та уряду.

У 13. точці програми ВКП(б) сказано: „Партія змагає до цілковитого зруйнування зв'язку між експлуаторськими клясами й організацією релігійної пропаганди, допомагаючи фактичному визволенню трудящих мас від релігійних забобонів і організуючи саму широку науково-освітню й антирелігійну пропаганду“. Кожний член комуністичної партії мусить по партійному регламенті бути не тільки атеїстом, але й воюючим атеїстом. Сталін заявив, що „партія большевиків не може бути неутральна щодо релігії, і вона веде антирелігійну пропаганду проти всіх і всяких релігійних забобонів, тому що вона стоїть за науку, а релігійні забобони йдуть проти науки, бо всяка релігія є щось протилежне науці“.²⁾

І прибудова до ВКП(б) — Комсомол повинен брати участь у протирелігійній роботі: „ВЛКСМ (Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді) — каже його програма — терпеливо роз'яснює молоді шкідливість суевірства й релігійних забобонів, організуючи з цією метою спеціальні гуртки й лекції по антирелігійній пропаганді“.

1) Й. Сталін: „Якщо народ де й обере ворожих людей (бувших кулаків, білогвардійців або попів), то це значить, що наша агітаційна робота поставлена дуже погано і ми цілковито заслужили на таку ганьбу“ (О проекте Конституции Союза ССР. „Вопросы ленинизма“. Вид. II.; Стор. 531—532).

2) Політичний Словник. Державне видавництво політичної літератури УРСР. 1940. Стор. 519.

монах, були вірними слугами контрреволюції, зрадниками інтересів народу, його ворогами“.

„Уніятські попи, звичайно, були в селах Західньої України таємними агентами польської держави (охрани). Вони уважно стежили за кожним кроком населення й доносили охранці про своїх парафіян, або свідчили проти них на суді“ . . .

Хто знає патріотизм і тісний зв'язок з народом українського католицького духовенства, яке було найсильнішим заборолом проти денационалізаційного походу Польщі на західні українські землі та виносило на собі найтяжчі удари Польщі, хто зокрема знає значення Митрополита Андрея Шептицького для Західньої України, той зрозуміє, якими безсоромними методами почали большевики ширити протирелігійну акцію на ново окупованих землях.

З пресою співзмагали в протирелігійній пропаганді радіо й кіно.

Лектори з професорськими титулами в містах і селах почали виголошувати доповіді на протирелігійні теми з дискусіями. Органи місцевої влади вживали цілого свого впливу, щоб забезпечити лекторам якнайбільший контингент слухачів — у селах представники адміністрації просто змушували людей прибувати на протирелігійні доповіді.

В школах усіх ступенів боротьбу з релігією поставили як провідний складник советського виховання та науки. У „вузах“ (вищих учбових закладах) протирелігійне усвідомлення провадили викладачі марксизму-ленінізму; в школах початкових і середніх — учителі всіх предметів. Щоб віддалити молодь від релігійного культу, школи уряджували у великі свята обов'язкову науку й точно контролювали присутність учнів. ВНО (відділи

народної освіти) та директорів шкіл зобов'язали організувати антирелігійну роботу серед батьків учнів, використовуючи з цією метою балачки з ними та доповіді на теми виховання в родині. Обмірковувати пляни та постановку протирелігійного виховання і формування матеріалістичного світогляду учнів мусіли дирекції шкіл на педагогічних радах; до праці над протирелігійним вихованням притягнули й шкільні організації — комсомол, піонерів¹⁾ та інші.

Одночасно пішов натиск на Церкву й церковні установи „згори“. Чоловічі монастирі зредукували, жіночі — зліквідували, відкривши в них школи або захисти. Церковно-парафіяльні дома „знаціоналізували“, виселивши з них священників, зайняли їх під свої помешкання або під свої установи. Церковні землі спершу поділили між селянами, згодом їх сколективізували.

Церковні архіви й бібліотеки також „знаціоналізували“ та почали в них порядкувати: їх збірки немилосердно виносили, скидали на вози й перевозили до „централів“, де іноді у вогких підвалах звальювали без усякого розбору до купи. Поведінка з пам'ятками культури, історії та церковного письменства показувала, що їх очікує немилосердне знищення.

Церковно-релігійні видавництва мусіли припинитися. Церковні друкарні „знаціоналізували“ і, якщо їх не вжили до цілей большевицького видавництва, то розгромили, а їх устаткування вивезли та поділили між іншими друкарнями.

На церкви впали величезні протипожежні асекураційні складки та величезні оплати з площі. Священників, що займали посади в шкільництві або в кооперативних

¹⁾ Організація юних піонерів — большевицька організація дітей віком від 10 до 16 років.

установах, усунули, всіх узагалі взяли „на учет“ як „служителей культа“ та визначили їм доходи податки, що кількакратно перевищували фактичні їх доходи; оплату з житлової площі, за електричну енергію, за воду приписали їм, як „нетрудовому елементові“, п'ятикратно більше, ніж іншим громадянам. На сільських парохів наклали податки в натурі тяжчі, ніж на селян-господарів.

Почалися, врешті, численні арешти священиків, вивожування та засуди на смерть . . .

Участь урядовців і робітників у церковних урочистих святах унеможливлено, бо в ці дні праця була обов'язкова та особливо пильно контролювалась.

Словом, незабаром по приході большевиків запанували в Західній Україні ті самі порядки, що й на Сході, за винятком лише замикання та руйнування святинь.

Наслідки протирелігійної акції.

Протирелігійна акція большевиків на терені Галичини була не тільки безуспішною, а навіть принесла наслідки протилежні бажанням большевиків. Населення відразу зорієнтувалося, що становить собою большевизм для суспільства, для особовости і, зокрема, для духової культури; зрозуміло, що протирелігійна пропаганда — це замах на душу людини й народу. Тому поставилося масово проти неї, відповіло піднесенням і оживленням релігійного життя.

Ніколи святині не були такі заповнені, як за часів большевицького панування. Люди в молитві шукали собі підкріплення й потіхи, благаючи Небесну Силу змилосердитися над страждаючим народом. Над молитвами про особисті потреби вірних переважали благання про всенародну долю. „За вивезених“, „за арештованих“, „за тих, що страждають у в'язницях“, „за замучених“, „за

навернення блудних“, „за тих, за кого нема кому молитися“, „за Народ“, „за визволення Батьківщини“, „за рідний край і спасення його“, „за ласку Божу в терпіннях“ і „за Боже змилювання“ — в таких і подібних наміреннях просили вірні священників відправити Службу Божу. Перед сповідальницями щонеділі і свята стояли довгі черги. Можна було бачити в них не тільки осіб старших і середнього віку, а й молодь. Приходили до сповіді люди, які роками не були в ній. Робітниці й робітники, що своєю працею вибилися в підприємствах на визначніші місця, здобули титули „стахановок“, „стаханівців“, були практикуючими вірними; багато з них навіть щодня перед працею або в часі перерви забігали до церкви вислухати Службу Божу чи помолитися. Все це робило враження, що люди почали шанувати й цінити релігійну культуру, як великий скарб, власне за часів, коли зависла над нею смертельна загроза.

Духовна влада пішла назустріч тим вірним, що, зайняті в установах і підприємствах, не мали змоги бути в святинях у годинах ранніх: вона дозволила священникам відправляти в неділі та свята Службу Божу в годинах вечірніх. Така практика йшла по серцю вірних і церкви наповнювалися також на вечірніх Службах Божих.

Людність з глибоким співчуттям поставилась до утискуваних податковим тягарем духовників: з власної ініціативи організувала поміж собою місячну складку не тільки на заплату податку з церкви, а також податку священничого. В селах, де церковну землю відібрали від духовенства й поділили між селянами, ужиткуючі нею добровільно віддавали частину урожаю священникам, крім — розуміється — контингенту, наложеного большевицькою владою.

Оточене моральною й матеріальною опікою вірних

галицьке духовенство міцно трималося на висоті свого становища. Воно видало з-поміж себе велике число переслідуваних, але ніхто не зрезигнував зі своєї праці, не вирікся свого духовного сану, не зложив перед безбожницькою владою „покутної“ заяви. Мало того, воно шукало нагоди до особистих зустрічей з большевицькими агентами та розмов із ними на релігійні теми. Очевидна річ, такі розмови не могли вплинути на зміну большевицької політики супроти релігії взагалі, проте мали деяке значення: давали нагоду большевикам переконатись у культурній вищості галицького духовенства, а разом з тим у вбогості діалектично-матеріалістичного погляду на релігію. Їх ненависть до релігії, як „мракобісся“ та забобонів, мусіла змаліти, а з нею й ревність до нищення її. Мали большевики нагоду бачити і зразки громадянсько-мужньої оборони духовенством своїх вірувань.

— „Чи ви молитесь за успіх советської влади?“ — запитав один большевицький достойник священика, що доводив йому позитивну роль Української Католицької Церкви.

Священик сміливо відповів: — „Ні, не молюсь“.

— „Як же так . . . То ж ваша релігія наказує вам молитися. Значить, ви не поступаєте за приписами своєї власної релігії“.

— „Моя релігія наказує молитися за владу, коли вона діє „як Божий слуга“. А советська влада каже, що вона „не є Божим слугою“, й не хоче, щоб за неї хтось молився. Отже, молитись за неї було б ділом супротивним її бажанню, значить нельояльним . . . Я молюся за народ“.

— „Правильно. Бачу, що ви щирі. Є священики, які запевняють нас, що моляться за советську владу, але ми

їм не віримо. Бо якщо вони й моляться, то роблять це неширо“.

Не забракло також і осіб, що чи то анонімно, чи за своїм властивим іменем склали відповідальним чинникам советської влади меморіяли в обороні релігії, Церкви, прав віри.

Большевики з розмов із священниками і з меморіялів переконавалися, що духовенство не стероризоване ними. Пробували вони внести розклад у церковну ієрархію. НКВД робив натиск на Станиславівського єпископа та його помічника, щоб відірвали Галич від Митрополита, доводив їм їх „права“ на Галич, обіцяв підтримку їх претенсій, якщо такі будуть зголошені. Очевидно, всі старання були даремні — єпископи виявили цілковите задоволення з існуючого розподілу Галицької провінції. Пропонували агенти НКВД і священникам добиватися побільшення своїх прав і незалежнення від єпископської влади. — „Та тільки скажіть, чого б ви хотіли, а ми вас піддержимо. Тепер маєте прекрасну нагоду... Та тільки скажіть, яке ваше бажання“, намовляли большевики, але у відповідь на свої намовлювання чули заяви про задоволення з існуючого в Церкві стану речей та що якінебудь зміни в ній непотрібні.

Не клеїлася протирелігійна пропаганда і в школах. Раз-у-раз советські педагоги при виступах перед молоддю пошивалися в дурні. В одній, наприклад, львівській школі (ім. Шашкевича) вчителька з Східньої України спостерегла, що її учні, йдучи до школи, вступають на кілька хвилин до церкви св. Юра, й рішила викоренити цей прикрий для советської школи звичай. Отже на лекції почала розмову на тему релігійних забобонів. Нараз серед дітей почалося шепотіння та усмішки.

— „Що ти там шепочеш?“ — вчепилася до одного

учня роздратована неувагою дітей учителька. Учень мовчить, потупивши очі.

— „Що він казав тобі?“ — звертається вчителька до сусіда.

— „Він, прошу товаришку вчительку... він сказав, що товаришка вчителька мусять бути... дуже мудра жінка“.

Серед дітей повстав сміх. Учителька збентежилась і далі своєї балачки на протирелігійну тему не продовжувала — для неї було ясным, що подібними розмовами компромітує себе.

Ще один приклад. У львівській десятирічній школі ч. 2. вчителька російської мови каже учневі написати на таблиці: „Не надо ходить в церков“. Учні з місць вигукують: „в божницю! в божницю!“, тобто в синагогу.

Боячись, щоб учень не написав за підказом товаришів та щоб лекція російської мови не обернулась таким чином у протисемітську пропаганду, вчителька поспішила: „Ну, не пиши цього прикладу! Візьмім інший“.

У тій же школі вчитель літератури, оповідаючи про Байрона, каже: — „Байрон був невіруючий. А ви вірите в Бога? Ходите в церкву?“

Учні хором і самовпевнено: — „Авжеж!“

Учитель: — „А Байрон не вірив. Він був геніяльна людина й не вірив. Усі геніяльні люди невіруючі“.

— „Ні, Байрон не був геніяльний! Це лише безбожники вважають його за геніяльного“.

Учитель починає доказувати, що релігія і геніяльність — це речі, яких не можна погодити. В класі повстає веселий настрій, шурхання ногами, вереск і сміхи, дехто і пісеньку заводить. Учитель забуває про Байрона, і про релігію, і про геніяльність; зденерований кричить і цілу лекцію витрачає на привернення в класі порядку... По

такій спробі вже не пов'язував науки літератури з проти-релігійною роботою, хоч методичні інструкції до цієї науки наказували йому „пропаганду активного атеїзму“.

Приклади критичного, іноді дуже різкого відношення учнів до протирелігійного усвідомлювання їх може навести кожна школа. Своїм наслідком воно мало не формування матеріалістичного світогляду молоді, а навпаки — пониження в її очах авторитету советської школи, советського педагога. Уважливі вчителі не могли цього явища не спостерегти.

Не повезло большевикам і в інших ділянках проти-релігійної праці. Протирелігійні лекції та доповіді для дорослих не викликали зацікавлення — чим раз даліше, число слухачів маліло; з'являлися вони на них лише з обов'язку. Старання лекторів викликати поміж ними живу дискусію, обмін думок на теми релігійні, — були безуспішні.

Протирелігійна періодична преса даремно лежала на полицях книгарень і кіосків, очікуючи покупців. Якщо її хто купував, то це був або росіянин-комуніст, або священик. Духовенство, студіюючи постановку протирелігійної пропаганди, було найпильнішим читачем большевиської безбожницької літератури.

Як характерна ознака часу ширився між народом містицизм: з'явилося в Галичині багато стигматичок, ясновидючих і пророків. Вони закликали людей до терпеливості, віщували для України великі страждання, жертви й визволення, а для большевиків — скорий кінець. Подавали навіть дату кінця... Ці пророцтва доходили до відома большевиків і їх дратували (див. „Безбожник“ з 25. I. 1941. р.). Пророків, що виступали сміло й прилюдно, вони арештували і зліквідували, але стигматичок не могли викрити.

Було ясно для всякого уважнішого обсерватора, що боротьба проти релігії в Галичині не вдалася. Вона лише спричинювала активізацію релігійности, подразнювала широкі маси населення, поглиблювала його протисоветське наставлення. Большевики сконстатували цей факт і урядову протирелігійну акцію припинили. Сталося це на початку 1941. року.

ЦК КП(б)У одержав від одної визначної особи меморіал про Українську Католицьку Церкву, її історичне минуле й ролю в національному житті населення, прив'язаність до неї населення. Меморіал указував на необхідність припинити безбожницьку пропаганду проти неї. ЦК переслав цей меморіал для обговорення обкомам¹⁾ партії Галичини, а ті, по нараді з визначнішими большевицькими діячами, визнали обґрунтованість домагань меморіалу та наказали відповідним органам, зокрема редакторам газет, здержатись з протирелігійними виступами.

Чому протирелігійна пропаганда в Галичині провалилася.

На педагогічній нараді своєї школи, відбутій весною 1941. року, директор львівського педінституту²⁾ мав мужність відкрито сказати наступне: „Треба признатися, що з антирелігійною пропагандою нам у Галичині не повезло. Не вдалася вона нам тому, що: 1. духовенство в Галичині високо освічене, 2. має тісний зв'язок з народом і 3. не вимагає заплати за свої релігійні послуги“.

Причини неуспіху протирелігійної акції в Галичині були на ділі глибші, ніж розумів згаданий педагог.

Безбожницький рух, хоч його большевики теоре-

1) Обком — Обласний комітет.

2) Педінститут — педагогічний інститут.

тично виводили з філософії діалектичного матеріалізму, в істоті своїй був явищем національно-російським, російсько-расовим. Його корені — в психічній конструкції російського народу, який за виясненням відомого російського критика Виссаріона Белінського ще до появи більшовизму був „з природи глибоко-атеїстичний“, не мав „і сліду релігійности“¹⁾. Український же народ з природи своєї релігійний і схильний до містики. Його релігійність оперта не на вихованні, не на роздумуванні, а на безпосередньому сприйманні свідомістю ідеї надприродного буття чи надсвітової Істоти; атеїстичність у ньому, навпаки, явище, що походить з виховання, з зовнішніх спонук. Тому знищення обрядових форм, церковної організації для українця не рівнозначне зі знищенням самої релігії чи віри в Бога, як це є для росіянина.

Це ми бачимо на Великій Україні. Большевики зліквідували там цілковито Українську Православну Церкву, святині (за винятком чотирьох-п'яти) зруйнували, або переробили на клуби, сельбуди, антирелігійні музеї, шпихлірі тощо. Але релігії не знищили. Релігія в Україні залишилась і живе як віра в Бога, як родинні святощі, як виконання традиційних обрядів. І то не в якихбудь глухих кутках, куди не сягало слово пропагатора безбожництва або протирелігійна преса, а в місцевостях з погляду большевиків найбільш культурних. „В передових колгоспах — пише „Антирелигиозник“, 1941. р., ч. 2, ст. 20. — люди в своєму щоденному житті релігії (себто церковної організації) виреклися, але віра в Бога залишилась в багатьох з них ще нерозвінчаною“.

Не зважаючи на релігійну працю платних пропагаторів безбожництва, на акцію СВБ (Спілка воєнних

1) Дивись лист В. Белінського до Н. Гоголя.

безбожників), комуністичної партії, советської влади, в 1941. р. лише 34% всіх колгоспів УРСР мали гуртки СВБ („Безбожник“ з 26. IV. 1941. р.). Але ці статистичні дані — це не більше, як хвальба большевиків та пропаганда, що розходилася з дійсністю. Раз-у-раз на сторінках „Безбожника“ друковано нарікання на те, що антирелігійну роботу зосереджено переважно в містах (осітках російської та жидівської людности), а слабо поставлено в селах. І справді. В Семенівському районі на Полтавщині, наприклад, лічилося всього 16 гуртків СВБ, з них — один колгоспний на 45 колгоспів у районі; те саме в Кременчуцькому та інших районах („Безбожник“ з 14. XII. 1940. р.). У Вільшанському районі на Київщині не було ні одного колгоспного гуртка; в Новоархангельському районі Кіровоької області було 17 недіяльних гуртків, з них 6 колгоспних на 60 колгоспів у районі. („Безбожник“ з 8. III. 1941. р.). Цілковиту недіяльність (існування на папері) гуртків СВБ, їх розвал, розвал навіть районових рад СВБ стверджено в областях Дніпропетровській, Ворошиловоградській, Запорізькій . . .

Цікаву статистику й загальну характеристику безбожницької роботи наводить нам „Безбожник“ у числі з 15. III. 1941. р.: „Антирелігійна пропаганда й акція — читаємо там — здебільшого провадиться серед трудящих, які вже відійшли від релігії, і мало охоплює віруючих трудящих, які в тій чи в іншій мірі ще перебувають під впливом релігійного світогляду . . . Наприклад, по Харківській області за 1940. р. було прочитано 2.091 лекцій і доповідей, які слухало 137.374 осіб; читок і бесід проведено 10.719 з охопленням 257.751 слухачів“. Це значить, що лектора слухало 65—66 осіб, а бесідника 24 особи . . . Ще гірше справа стояла в Києві. Там за друге півріччя 1940. року прочитано 2.310 лекцій і доповідей,

які прослухало 59.310 осіб (тобто одну лекцію-доповідь слухало пересічно 25—26 осіб) і 6.366 читок і бесід з охопленням 54.254 особи (тобто на одну бесіду-читку з'являлося пересічно 8—9 осіб). . . „Але лекції, доповіді, читки й бесіди — пояснює ще „Безбожник“ — провадилися переважно серед трудящих, які вже відійшли від релігії. Майже таке ж становище і в інших областях України“.

Коли такі мізерні були висліди 20-річної безбожницької пропаганди на Радянській Україні, де большевики, хоч і знищили церковну організацію українського народу, все ж не зуміли знищити релігію в її основі, бо не могли викоренити самої віри в Бога, то тим більше не повезло їм у Галичині. Тут вони стрінули опір не тільки українського релігійного духа, а й міцної церковної організації. Церква в Галичині тісно зрослася з українським народом. Сказати тут „українець“ — значить тим самим визначити його віросповідання, як і навпаки — назва „греко-католик“ визначає національну приналежність. Галицька Церква глибоко національна і впродовж віків служила інтересам не пануючого народу, а поневоленого: хто відходив від Церкви, той зраджував український народ і переходив до рядів його противників; хто ставав по боці противника й зраджував український народ, той виступав з Греко-католицької Церкви. Приєднання до Греко-католицької Церкви не тільки символізувало, а й завершувало злучення з українським народом. Тому напад на цю Церкву — це напад на українську національну культуру, на український народ. Большевики не взяли цього до уваги, тому мусіли зі своєю протирелігійною пропагандою потерпіти невдачу.

За большевицькою теорією боротьбу з релігією треба поставити в зв'язок з конкретною практикою кля-

сового руху, треба викрити експлуатаційну роллю духовенства. Виконуючи цю пораду, пропагатори залюбки нападали на священиків, як на експлуататорів. Але незорієнтовані в галицькій дійсності, зараз же з своїми бомбастичними аргументами пошивалися перед аудиторією в дурні.

— „Піп, якщо ти йому не заплатиш, і сповідати тебе не буде“, — театральню вигукував політрук.

— „Та ні“, — пояснював йому слухач — „у нас за сповідь нічого не платиться...“

— „Дере з мертвого й живого. Як ти не заплатиш йому, скільки він жадає, то й Богу не молитиметься, дитини не охрестить, мертвого не поховає“ — з патосом продовжував агітатор свої заучені фрази.

— „Та ні“ — знову інформував його сміливий слухач. — „Отці в нас нічого не вимагають; хто що хоче, те й дає. То є жертва“.

По такій дискусії зі слухачами повторити свою лекцію про попів, як „експлуататорів трудящих“, тямущий большевицький агітатор не наважувався.

Не везло йому й зі спробами „усвідомити“ слухачів про реакційну, скеровану проти інтересів трудящих, роллю Церкви. Такий смачний аргумент, що піп співпрацює з начальством, доносить йому про те, що почує на сповіді, в Галичині не робив ніякого ефекту; навпаки, компромітував агітатора, як безсовісного брехуна. Бо кожний знав, що про якесь співробітництво українського священика з владою не може бути й мови; навпаки, польська влада за ним стежила, тягала його по судах, карала грошовими карами і в'язницею; кожний знав, що вислухане духовником на сповіді — свята таємниця, якої той не зрадить, навіть під загрозою смерті...

Уявлення про священика, як тільки „служите■

культу“, як нетрудовий, непотрібний елемент, у галицькій дійсності виглядало пародією, очевидною обмовою й не могло захопити слухача. Бо той знав, що галицький священник працює не тільки в церкві, але ще більше поза церквою на всіх ділянках національного життя. Знав, що саме священники позакладали та підтримували такі установи, як „Просвіта“, „Рідна Школа“, дитячі садки, різні бурси, сирітські доми, „Сільський Господар“, кооперації, товариства для служниць, робітників; що священники викоренили пияцтво, завжди боролись проти експлуатації та винищування свого народу.

Агітаторам безбожництва, коли вони ближче познайомились із галицькою церковною дійсністю, не залишалося нічого іншого, як виголошувати доповіді філософічно-теоретичного змісту: спростувати Канто-Ляпласову теорію будови світу, Дарвінову теорію про походження людини від мавпи; заперечувати можливість чуда. Але такі доповіді перед слухачем з живою релігійною свідомістю, з релігійним досвідом, були марною витратою часу. Зрештою, большевицька тактика не похвалювала такої постановки справи: „Боротьбу з релігією — казав Ленін — не можна обмежувати абстрактно-ідеологічною проповіддю, не можна зводити до такої проповіді“.¹⁾

Зміна тактики большевиків.

За теорією марксизму-ленінізму, між комунізмом і релігією існує непримиренна суперечність. Обов'язок боротися проти релігії становить „азбуку всього матеріалізму і, значить, марксизму“.²⁾ У доповіді на XV.

1) Ленін В. И. Сочинения, Изд. 3. т. XIV., стор. 70.

2) Ленін В. И. Сочинения, Изд. 3. т. XIV., стор. 70.

зїзді ВКП(б) Сталін наплямував ослаблення протирелігійної акції як брак партійної роботи: „В нас — казав він — є ще такий мінус, як ослаблення протирелігійної боротьби“.¹⁾

Отже, резигнація большевиків з боротьби проти релігії означала б резигнацію з їхньої доктрини і з їхніх основних завдань, тобто річ неможливу. Тому, коли вони буцім припиняють цю боротьбу, треба дошукуватись у тому не резигнації, а зміни простого шляху на довкільний. Большевицька тактика не тільки дозволяє таку зміну, а навіть у деяких обставинах її доручає. Сталін повчає своїх співробітників: „якщо, наприклад, простий шлях уцільнення осель в Азербайджані відштовхує від нас азербайджанські маси, що вважають домашнє вогнище за недоторканє, священнє, то ясно, простий шлях уцільнення мешкань треба замінити бічним, окружним для осягнення тієї ж цілі. Або ще: якщо, наприклад, дагестанські маси, міцно заражені релігійними забобонами, йдуть за комуністами „на підставі шаріяту“²⁾, то ясно, що простий шлях боротьби з релігійними забобонами в цій країні мусить бути змінений на шляхи бічні, більш обережні“.³⁾

І в Галичині большевики застосували тактику, з успіхом випробувану ними в Дагестані й Азербайджані,

1) Й. Сталін. Политический отчет Центрального Комитета XV. с'єзда СКП(б). Партиздат 1937, стор. 46.

2) Шаріят — збірник мусульманських релігійних, кримінальних і цивільних законів та звичаїв, основаних на корані. Большевики були про нього такої думки: „шаріят — засіб для вдержання трудящих в економічній і політичній підлеглості багатим. Він узаконює панування експлуататорів і рабство трудящих, поневолення жінки й багатоженство... Тепер у СССР шаріят викоренено“. — Політичний словник. Державнє видавництво УРСР 1940., стор. 688.

3) Й. Сталін. Марксизм и национально-колониальный вопрос, стор. 64.

а саме: замінили простий шлях ліквідування церковної організації народу на довкільний. З цією метою вони покористувалися сусідньою Волиною, як базою своєї руйнівної роботи.

На Волині протирелігійна акція большевиків відбувалася спершу аналогічними методами, як у Галичині. Нараз цю акцію большевики припинили і почали . . . патронувати московському православ'ю.

В кінці 1940. року на Волинь прибув з Москви архієпископ Микола Ярушевич з титулом „екзарха містоблюстителя патріяршої столиці“ та з широкими ієрархічними повноваженнями. Всі місцеві єпископи, навіть старші від нього віком та стажем праці, мусіли підпорядкуватись йому, як своєму безпосередньому зверхникові.¹⁾ Цілу територію, що по ліквідації Польщі перейшла до Советів, тобто Західню Білорусь і Західню Україну, разом із Бесарабією й Буковиною, що їх Совети дістали від Румунії, екзарх проголосив підлеглою в церковному відношенні містоблюстителеві московської патріяршої столиці та установив схему розподілу цієї території на дієцезії.

Екзархат відразу набрав виразних ознак патронованої большевицькою владою церковної організації. В канцелярії екзарха сидів у характері секретаря тип, делегований . . . НКВД, що був присутній при прийнятті екзархом гостей . . . Волинських священників, що виреклися свого сану й дістали працю в большевицьких установах, звільнили з праці, неначе для науки іншим, щоб не йшли їх слідами . . . Парохи, що за часів Польщі одержали право від своєї духовної влади відправляти богослуження українською мовою, дістали від большевиць-

1) Тільки покійний єпископ Полікарп, пізніший митрополит, відмовився визнати юрисдикцію московської патріярхії.

кої влади наказ перейти на мову старослов'янську (очевидно, з московською вимовою).

Протегування православ'я большевицькою владою в Західній Україні виявилось особливо в справі московського собору архиєреїв, що відбувся в січні 1941. року. Волинським учасникам цього собору большевики не тільки видали потрібні подорожні документи, а навіть забезпечили подорож у „комфортабельному“ вагоні та приділили в Москві помешкання в першорядному готелі. А відомо, що місце в „комфортабельному“ вагоні та кімнату в московському готелі можна було дістати за советськими порядками не інакше, як на підставі урядової „командировки“.

Не менш повчальний і наступний факт. Для рятування церковної справи в цілій Великій Україні московський первоєрарх не делегував ні одного єпископа. Нараз він дістав можливість не тільки проголосити Західню Україну своїм екзархатом, а й затвердити в ній аж... вісім окремих дієцезій.

Нова політика большевицької влади супроти Православної Церкви в Західній Україні не така складна, щоб тяжко було її розшифрувати. Розгадку її дають територіальний поділ Західньої України на дієцезії та спосіб обсадження їх єрархами. А саме: північні її дієцезії обсаджено росіянами (екзарх Миколай, архієпископ Симон) і білорусом (єпископ Веніямин); дієцезії ж південні доручено українцям — Дубенсько-Горохівську, сусідуючу з Галичиною — єпископові Полікарпові, Крем'янецько-Тернопільську — архієпископові Олексієві, Львівсько-Станіславівську — єпископові Пантелеймонові (галицький москвофіл) і Черновецько-Бесарабську єпископові Дамаскинові.

Таким чином на греко-католицьку Галичину, де пра-

вославні мешкають лише як заходи з інших теренів і в кількості, для якої аж надто вистачає одної парафії, — призначено двох єпископів. Ціль їх призначення ясна з промови екзарха, виголошеної ним у львівській православної церкві на святі 19. I. 1941. р. Цей настановлений Москвою первоєрарх Західньої України, висловивши свою радість і подяку Богові за доконане советською владою політичне „возсоединение“ (з'єднання) Галичини з Росією, закликав своїх здивованих слухачів до молитви та до праці над „возсоединением“ греко-католиків із Православною Церквою.

Отут власне криється розгадка большевицької політики в Західній Україні, застосованої після провалу протирелігійної акції в Галичині. Потерпівши невдачу в явній боротьбі з Українською Католицькою Церквою, большевики упрягнували собі викликати в ній заколот, боротьбу, дезорганізацію і отак улегшити собі роботу за посередництвом православної поєднавчої акції.

Як у Дагестані: не вдалось досягти мети простим шляхом — постановили повести за собою народні маси „на основі шаріяту“.

Мартирологія українського духовенства під пануванням большевиків

Нижчеподані інформації про поставу українського духовенства та про удари, що воно їх зазнало під час большевицької окупації, походять від св. пам. Отця Юлія Дзеровича, що належав до найактивніших львівських священиків старшого покоління і був відомим педагогом та громадським діячем.

На запит, чи духовенство було свідоме того, яка доля чекає його й Церкву з приходом большевиків, Співрозмовник відповів:

— Хто знав комунізм, його теорію і практику, той не міг себе обманювати: советська влада, як наскрізь безбожницька, мусіла поставитись вороже до Церкви й духовенства. А втім не виключене, що були такі священики, які мали спершу деякі ілюзії. Адже наші політичні провідники теж повинні були знати, що чекає народ і зокрема їх самих під большевицьким пануванням, а майже всі вони помилялися в своїх гороскопах та не здавали собі справи з особистої небезпеки, за що й заплатили тюрмою, засланням чи навіть життям. Найвір-

ніше можна схарактеризувати настрої українського духовенства в моменті приходу большевиків, що воно було заскочене, дезорієнтоване. Але це почуття швидко уступило місце крайньому пригнобленню й безнадії, бо большевики дуже швидко скинули маску. Нам, священникам, не лишалося ніщо інше, як здатися на ласку Богу. Ми не мали вибору, що стояв перед світською інтелігенцією. Нашим обов'язком було, йдучи за прикладом наших Ієрархів, лишитися на місцях разом з народом і ділити його долю. Також ми не могли „приспосовуватися“ до обставин, як це пробували робити люди інших професій, що хотіли рятувати себе засобом мімікрії. Як слуги Христової Церкви, до того ж Церкви Католицької й Української, ми мусли бути приготовані на всі удари.

Вживаючи вислову „скинули маску“, мав я на думці такі факти: атеїстичну пропаганду, конфіскацію церковної землі, великі податки, наложені на парафії й духовенство, цілковиту ліквідацію монастирів і загарбання монастирської власности.

Розкажу докладніше про антирелігійну акцію на терені шкіл. Большевики знали, що старше громадянство тяжко перекувати на нове копито, тому вони звернули пильну увагу на молодь. Почалось від того, що зі шкіл усунули образи святих і хрести. Рівночасно скасували навчання релігії та заборонили спільну молитву, яку учні відмовляли перед лекціями і після них. Ці розпорядки викликали де-не-де реакцію молоді та батьків. По селах були випадки, що усунені з клас святі образи з'являлися знову на стінах. Це робили, мабуть, селянки, матері школярів. А щодо спільної молитви, то учні ставали перед наукою і після неї з місць і молилися мовчки.

За деякий час большевики почали втягати молодь до комуністичних організацій, до „жовтенят“, „піонерів“

і комсомолу. Хто з молоді не хотів приставати до гуртків, на того звертали увагу, чи він випадково не „контр-революціонер“. Молодь, вступаючи до цих гуртків, мусіла зобов'язуватися, що не буде молитися, приймати св. Тайни, ходити до церкви, брати участь у релігійних відправах. Ведення протирелігійної пропаганди було доручено кожному вчителю в його класі, зокрема змушували одного члена вчительського збору вести, поруч спортивного, літературного, драматичного, мистецького, також і протирелігійний гурток. А що тутешнє вчительство не хотіло, звичайно, братися до такої Геростратової роботи, то виконували її імпортовані з Советського Союзу товариші чи товаришки з великою безоглядністю і брутальністю.

Як большевики деморалізували нашу молодь, подам для прикладу такий випадок. У великому пості 1940. р. мав у храмі св. Юра для нашої середньошкільної молоді прегарні реколекції о. ігумен Іриней Назарко. На ці реколекції ходили хлопці й дівчата масово, наповнюючи бітком просторий храм. Через своїх шпигунів довідався про це директор жіночої гімназії (колишньої СС. Василянок) Павленко і ввечері у п'ятницю влаштував для жіночої молоді вечірку з танцями, на яку запросив учнів з філії української гімназії. Але ніхто, ні хлопці, ні дівчата, не хотів танцювати, хоч сам директор запрошував їх до танку. Не зважаючи на такий опір, директор на другий день, коли дівчата були по сповіді, наказав їм знову зійтись і запросив їм червоноармійців як танцюристів, які змушували вже дівчат з ними танцювати.

Молодь силували в неділі і свята ходити до школи і горе такий учительці чи вчителю, яких учні в ці дні абсентувалися. Між поодинокими класами і школами були т. зв. „соцзмагання“, себто суперництво щодо по-

ступів у науці, поведінки учнів, фреквенції в школі, отже пильно стежили за тим, чи молодь буває в святочні дні в школі. А що з Советів нахлинула ціла хмара недовчених учителів, яких і рівняти не можна було з нашими, навіть гіршими вчительськими силами, то вони бодай щодо фреквенції в класі старалися перемогти в соцзмаганнях.

І самі вчителі були під строгим контролем, чи хто з них не ходить на богослуження, так що вчителі хіба раннім ранком могли зайти на молитву до церкви, або ходили в друге село, бо директори й інспектори стежили пильно за опірними й докоряли їм за протиреволюційність. Большевики хапалися й такої штуки, що виходячих з церкви фотографували, щоб мати безперечні докази їх провини.

Політику репресій проти духовенства большевики провадили головним чином своєю податковою системою. Якоїсь норми тут не було, бо це залежало від поодиноких урядовців, які давали себе інколи „переконати“ дзвінкою монетою і знижували непосильний податок, що йшов у тисячі рублів. Податки на церкви й духовенство мали всі ознаки цькування й дошкулювання. Розмір податку священика переходив у фарс, бо, бувало, він був удесятеро більший ніж увесь дохід священика. За незаплатений податок грозило вивезення і в'язниця.

В містах священик не діставав карток на харчові продукти, а за електрику ми мусіли платити вп'ятеро більше, як виносила нормальна оплата для інших громадян. Нас уважали „нетрудовим елементом“ і, згідно з засадою „хто не працює, той не їсть“, хотіли нас голодом примусити покинути духовний сан, вступити до комуністичних професійних союзів, відректись своєї віри.

До переслідувань належали шарварки кіньми й осо-

бисто, як рубання дров у лісі, роботи при будові доріг тощо. В багатьох селах і містах повикидали духовників з їх мешкань, які забирали на сільради, сільбуду, управи колгоспів, клуби, магазини, а священник мусів шукати приміщення в якогось відважного парафіянина, що не боявся найняти йому хату.

Багатьох священників тероризували, пропонуючи їм безсоромно службу донощиків у НКВД, як, наприклад, о. д-рові Г. Костельникові, о. крил. Омелянові Горчинському, парохві храму св. Юра у Львові, о. дек. Володимирові Кармазинові з Помор'ян, о. О. Каленюкові з Пісочної і багатьом іншим. Одначе нікого з нашого духовенства не зловили на Юдин гріш.

Разом з усім українським народом українське духовенство пройшло за неповні два роки большевицької влади справжню мартирологію. З самої львівської дієцезії большевики арештували 28 священників, які пропали без вісти: невідомо, чи вивезли їх, чи замордували. Ось їх імена: 1. о. Бабій Володимир з Пустомит, 2. о. Бандера Андрій з Тростянца, 3. о. Кордуба Петро з Місток, 4. о. Матвейко Василь з Гумніськ, 5. о. Прокопчук Іван з Корсова, 6. о. Балук Іван з Васючина, 7. о крил. Ковалюк Тимотей зі Скнилова, 8. о. Осадца Аполінарій з Литвинова, 9. о. Леміщук Осип зі Славська, 10. о. Кашуба Маріянь: з Дубовець, 11. о. Косович Микола з Вишок, 12. о. Пастух Петро з Куропатник, 13. о. Прийма Мирон зі Львова, 14. о. Ферміга Маріянь з Желехова, 15. о. Іванчук Іван з Іванчан, 16. о. Татаринський Іван з Гаїв Дітковицьких, 17. о. Яворський Йосиф з Ляшкова, 18. о. Грицай Йосиф з Черниховець, 19. о. Книш Степан з Нивиці, 20. о. Харина Володимир зі Знесіння, 21. о. Коверко Максим з Бродок, 22. о. Берест Роман з Полоничної, 23. о. Бучинський Йосиф з Мишкович, 24. о. Ждан Іван

зі Львова, 25. о. Цебровський Віктор з Кутів, 26. о. Чаниш Теодор з Вибранівки, 27. о. Ковалик Осип, редемпторист, 28. о. Перстятка Михайло, редемпторист.

Арештування деяких отців відбувалися серед таємничих обставин: так, напр., о. Мирон Прийма пішов до міста купити дитині черевики і більш не вернувся; о. Володимира Харину й о. Віктора Цебровського викликали большевики платити податки і в уряді їх арештували; о. Леміщука також звабили до уряду, і більш уже ніхто його не бачив.

Про шістьох священників львівської дієцезії знаємо напевне, що їх жорстоко замучили на смерть, а саме: 1. о. д-ра Конрада Миколу, професора Богословської Академії, якого застрілили, коли вертався від хворого в Страдчі, 2. о. д-ра Ішака Андрія, професора Богословської Академії і пароха в Сихові, 3. о. д-ра Сарока Станислава з Незнанова, 4. о. Ярослава Чемеринського зі Львова, 5. о. Олексу Боднара з Борщева і 6. черця василіянина Федюка Йоахима з Жукова.

Вивезли й замучили також священників з перемиської і станиславівської дієцезій. Останній тиждень побуту большевиків — це були дні жаху, бо, щоб помститись за свої невдачі на полі битви, чіплялись духовенства, буцім то воно стріляло з веж на відступаючі війська. Не ошаджено тоді і святоюрських крилошан, а саме о. мітрата д-ра Йосипа Сліпого, о. крил. Стефана Рудя, о. Омеляна Горчинського, о. крил. Миколу Галянта і, навіть, єпископа Никиту Будку: вивели їх на святоюрське подвір'я, поставили їх „під стенку“ лицем до стіни та заповіли їм, що будуть розстріляні; щойно після кількох годин такого знущання їх звільнили.

Хочу ще згадати про деякі виступи Митрополита Шептицького, що мали на меті протиставитись больше-

вицькій безбожницькій акції і рятувати паству. Коли большевики почали втягувати насильно молодь до шкільних комуністичних гуртків, Митрополит звернувся з гострим меморіалом до шефа львівської шкільної округи Жарченка, протестуючи проти „фанатичної атеїстичної пропаганди“ в школах та проти „насилування совісті“ молоді. Безпосередньої відповіді на свій протест Митрополит не отримав, але на кількох мітингах доповідачі полемізували зі згаданим меморіалом, заперечуючи, що нібито ніхто молоді не силує вступати до піонерів. При цьому воювали брехнею, буцім то советська влада дала до вжитку Митрополита авто, щоб він об'їхав усі львівські школи й особисто переконався, що ніякого силування не було.

Другий протест склав Митрополит до голови „Наркому“ України Микити Хрущова в справі непосильних податків на церкви, духовенство і вірних. Цей протест мав деякий успіх: в наслідок цього деяким священикам знизили податки, при чому виявилось, що в багатьох випадках гроші пішли не до державної каси, а в кишені большевицьких урядовців.

Третій протест склав Митрополит в Москві в справі відмови релігійної потіхи хворим і вмираючим по шпиталях. Аргументація цього меморіалу була дуже сильна: Митрополит доводив, що коли людина духово спокійна, психічно зрівноважена, тоді вона легше витримує і перемагає недугу. Вказував, далі, на те, що навіть злочинцям, засудженим на смерть, вволяють останню волю, тож тим більше влада не повинна відмовляти чесним громадянам, коли їх бажанням на смертній постелі є бачити священика. Але ці аргументи не переконали большевиків і люди вмирали без релігійної потіхи.

Виринає питання, чому советська влада толерувала

Митрополита Шептицького. Можливо, що большевики хотіли показати себе більш людяними і великодушними, як царський уряд, що свого часу, в 1914. р., арештував і вивіз Митрополита в глиб Росії. А може, знаючи, який елетенський авторитет має Митрополит Андрей між українським народом, большевики не хотіли провокувати всього громадянства. Рахувалися, певне, і з тим, що ім'я Митрополита Шептицького широко відоме в християнському світі та що його арештування викликало б некорисні для них настрої. Але головне: маю враження, що Особа Митрополита так імпонувала большевикам, що вони просто не зважувалися піднести на нього руку.

Вкінці хочу завважити, що комуністична ідеологія своїм відношенням до людини і людського життя, своєю негациєю морального порядку в світі, є так суперечна з християнським розумінням людини і життя, що між комунізмом і релігією мусить бути стан війни. Переслідування Церкви і духовенства большевиками — це боротьба за душу людини, на яку монопольний вплив хоче мати комуністична партія. Опріч цього, в нас боротьба з Українською Католицькою Церквою була теж боротьбою з одною з основ українства.

III. „Найпередовіша школа світу, найщасливіша молодь“

Кожна система, сперта на безправ'ю і насильстві, мусить звертати особливу увагу на справу шкільництва й виховні проблеми. Бо шляхом виховання молодих поколінь в дусі своєї ідеології диктатура надіється витворити серед загалу громадян уніформізм думання, що є найпевнішою запорукою довготривалости режиму.

Тому то Советський Союз оточує дбайливою опікою молодь і присвячує пильну увагу виховним установам. Шкільництво й регламентація молоді в молодіжних організаціях змагають до оформлення молодих характерів і умів на один лад — згідно з комуністичною доктриною і інтересами режиму.

Прийшовши в Західню Україну, старалися більшовики заволодіти душею і тамошньої молоді, при чому стосували свої випробувані методи виховання і навчання. Голоси педагогів, які містимо в цій главі, з'ясовують ці методи та реакцію, що вони їй викликали на західноукраїнському ґрунті.

Радянська школа

Автором статті є досвідчений західноукраїнський педагог, що за більшовицької влади був учителем одної з львівських десятирічок і викладачем на львівському університеті.

Структуру школи з її програмою й методами навчання та виховання принесли більшовики в Західню Україну готову з-за Збруча.

Найрізкіша риса цієї школи — її політично-агітаційний характер на услугах комуністичної партії. Советський Союз від жовтневої революції аж до війни з Німеччиною був великанським воєнно-агітаційним табором. В СРСР все, що живе — мусить агітувати. Навіть містечтво у всіх його ділянках перемінила радвлада у нерозбірливу агітку, не минула агітка і школи. Ця агітка має таку рішальну перевагу в школі, що зіпхнула на другий плян її дидактичні завдання, рівень освіти, суму знання учнів і дидактичну кваліфікацію вчителя.

Ще одна питома прикмета радянської школи: це забріханість і самообман. Коли все советське життя наскрізь перейшло брехнею, школа не може бути незабріхана. Ця забріханість втиснулася б вікнами, якщо не вносили б її вчитель і начальство. Директор школи каже

вчителів: ти брешеш, я брешу і моє начальство теж бреше, тільки треба брехати вдало.

Советське шкільництво не знає поділу на три традиційні ступені шкіл: вселюдні (початкові), середні й вищі. Школа початкова й середня творять один-єдиний тип, т. зв. десятирічку. Абсольвент десятирічки може вступити в університет чи в іншу високу школу, або, як її називають, „вищий учбовий заклад“ (в скороченні ВУЗ). Правда, на селі і в робітничих селищах десятирічка не є повна, замість неї існують лиш 4 класи (т. зв. початкова школа) або 7 клас (неповна середня), але ці нижчі школи виявляють тенденцію доповнюватись до десятирічки. Советська влада широко розбудувала фахове шкільництво, що дає підготову до якоїсь професії. Це т. зв. технікуми та всякого роду фабрично-заводські школи й курси.

Найвищою шкільною владою в УРСР є Народний Комісаріят Освіти (в скороченні Наркомос) у Києві. Йому підлягають обласні Відділи Народної Освіти, що є органами шкільної влади в областях. Відповідно до адміністративного поділу Західньої України на 6 областей було в ній 6 обласних Відділів Народної Освіти. Все шкільництво в Радянщині — коєдукаційне, доступне однаково для дівчат і хлопців. Наука ведеться в рідній мові учнів, себто викладовою й урядовою мовою шкіл в УРСР є мова українська, а російська мова є обов'язковим предметом навчання. До цього останнього питання ще повернемось, бо зовнішня українізація всього шкільництва, яку большевики перевели в Західній Україні, мала для настроїв українських мас в першій фазі большевицької окупації рішальне значення.

Теоретики радянської школи (П. Т. Блонський, Трудова школа) називали її трудовою, тобто школою праці. Насправді ж вона носить характер наскрізь еkleктичний,

головно вдерлися до неї елементи старої („традиційної“) школи, де основним психічним осередком була пам'ять, типом праці — репродукція; до того ж вимагають від учня знання, не доцінюючи засвоювання ним метод праці.

Програми в радянській школі добором дидактичного матеріалу наскрізь комуністичні й большевицькі: вони настільки перейняті цим духом, що не допускають іншого напрямку людської думки. Вони ексклюзивні, ізоляційні, тісні: знають тільки Советський Союз, історію починають від жовтневої революції. Все, що було до неї та що існує поза ССРСР, викреслене. Агітка та лайка втиснулись і до програм, про „ворогів“ говориться в програмах „собака“, „кривавий пес“ і інші подібні квітки знайдуться. Зате дидактичним рівнем вони не грішать.

Ці програми не тільки штивні, тобто ні відступити від них не можна, ні змінити, але вчитель є невольником програми: програма і плянування не для школи, а школа для них. Плян розроблює вчитель на основі програми й подає його на кожний конференційний період (їх у шкільному році є чотири); плянування мусить бути докладне і детальне, розкладене на лекції, а не на місяці або на тижні. Методичні завваги, додані в програмах до матеріалу, є теж дуже докладні. Як особливу прикмету програм треба теж назвати їх часті антирелігійні й безбожницькі випадки.

Кожний конференційний період відкриває районна конференція, на якій інспектор виголошує політичний реферат, потім звідомлення про стан шкіл, а як третя точка з черги приходить „плянування“ вчительської праці.

Довільне число конференцій (звичайно кожного тижня) відбувають у школі директор і професійна спілка. Кожну конференцію відкриває директор відчитанням передової статті з „Правди“ або „Комуніста“. Професійна

спілка дбає про політичне освідмлення членів і перевіряє докладність їх праці. До профспілки належить теж технічний персонал (бібліотекар, секретар, бухгалтер, завгосп, себто господар-адміністратор і возні).

Побіч плянування другим дошкульним лихом советської школи є т. зв. контроль, себто перевірка виконання обов'язків учителя та рішень керівних органів. Крім шкільних шефів контролюють учителя компартія (політрук), спецсектор, спецвідділ (всланники НКВД) і молодь, а саме Організація юних піонерів і Комсомол, тісно зв'язані з контролерами від партії. Такий широкий апарат розбудовано, покликаючись на Сталінів вислів „Контроль — то все“. Контроль довів до змеханізування життя і праці в школі, які є закуті в математичні норми й безнастанні обчислення, що для індивідуальности не залишають місця. Працю вчителя перемінили контрольні методи у машинову продукцію, напр., на хвилини обчислено і розподілено його заняття на лекції, передбачено норми до оцінок письмової й усної праці учня залежно від кількості помилок тощо. Вчителеві не вірять, бо нікому не вірять, безнастанно перевіряють його роботу якимись графіками і статистиками, яких нема кому читати. Перед партійним контролем учитель мусить маніфестувати постійно підсилюваний ентузіязм для большевицького виховання молоді, для компартії, а над усе для товариша Сталіна і його помічників.

В дуже тяжке становище ставить радянського вчителя справа оцінки учня. Ця трудність міститься в тезі: „Нема неспосібних, лінєвих учнів — є погані вчителі“. Тому радянський учитель має довести до того, щоб учень засвоїв собі матеріял навчання. Це гарно, але в навчанні є два підмети: крім учителя — учень, який покликаний до співпраці. Але радянський учень не відпові-

дає за виследи своєї праці, за нього відповідає вчитель і мусить йому дати позитивну ноту без уваги на його знання. А втім, чи це знання таке важне? Адже радянська школа має виховати борців комунізму.

Коректуру до шкільної праці в напрямі підвищення її вартости повинні би внести реклямовані соцзмагання. „Соціалістичне змагання“, себто суперництво з метою підвищення продуктивности соціалістичної праці, перенесли большевики на терен школи з економічної ділянки (аналогічно як плянування і контроль). Алеж і соцзмагання обертаються в колі забріханости. З досвіду відомі нам два випадки соцзмагань, що мали місце у Львові. В одній крамниці викрилося, що в кожній десятикілевій скриньці дріжджів бракувало товару по 10—15 дека. Щоб виграти соцзмагання, стаханівці у фабриці дріжджів готовили більше число неповних пачок ніж їх конкуренти повних. У львівському університеті делегація одного курсу просила викладача, щоб обнизив вимагання до курсового іспиту. З розмови вийшло, що в той спосіб вони хочуть перемогти своїх товаришів у соцзмаганні.

З черги треба приглянутись до вчителя не з точки програми і плянування, потім приглянутись і до учнів.

Західньоукраїнські вчителі мали повні наукові і фахові кваліфікації, вчителі із східніх областей мали недостачі в одному і другому, а хто з них мав би повні кваліфікації — не чапів би в середній школі. Для ілюстрації варто навести опис життя директора 46-ої середньої школи у Львові; він у власноручному оригіналі дістався в наші руки.

З особового листка директора довідуємося, що він в 1912—1917. рр. вчився в початковій залізнодорожній школі в Синельникові, але п'ятої класи не закінчив, тому рахувались йому тільки чотири класи; в 1930—1933.

вчився в київському педагогічному інституті. Це його наукові кваліфікації. Алеж у 1928. р. прийняли його до компартії й видали членську виказку ч. 2,332.809. Ця політична кваліфікація протерла йому шлях до кар'єри. Описав він її в автобіографії ось як:

„Я народився 30. III. 1903. р. в Запорізькій області, Червоноармійського району, селі Гупалівці. Батько мій робітник-транспортник. Я вчився 5 років у Синельниківській залізничній школі. З 1917. року по 1919. працював чорноробом на транспорті; з 1919. по 1921. рік працював телеграфістом на станції Синельниково, там само працював я червоноармійцем від 1921. по 1922. рік, а з 1922. по 1925. рік працював при батькові в сільському господарстві. З 1925. по 1926. рік служив у Червоній Армії. З 1926. по березень місяць 1928. працював я на різних підприємствах по столярській справі. З березня місяця 1928. р. по 10. жовтня 1930. працював на заводі „Комінтерн“ міста Синельниково плотником (тесля). З 10. жовтня 1930. р. був змобілізований ЦК ВКП(б) на учобу (науку) до педвишу (високої педагогічної школи) на рахунок партіясячі (контингенту від партії в числі тисяч). В 1933. році я закінчив київський інститут соцвиху (Інститут соціального виховання). В навчальний рік 1933-34. по 10. січня працював у Києві вчителем 57-ої школи, викладаючи історію. В р. 1934. МПК (міський партійний комітет) командировав мене на посаду директора київського технікуму масової освіти, де я працював до березня місяця 1934. р. З березня 1934. р. Обком (обласний комітет) партії командировав мене на посаду Ржищівського технікуму, де я працював до 1935. року. З червня 1935. р. по 1. вересня 1937. р. працював директором київської середньої школи. З 1. вересня 1937. р. працював директором школи в селі Роздори по 1940. рік. З 1940. року 12. лю-

того працюю директором школи ч. 46 міста Львова по призначенню НКО (Народного Комісаріату Освіти). В КСМ (Комуністичний Союз Молоді) вступив я в 1921. році в місті Синельниково, в комуністичну партію вступив у 1928. р. Батько помер у 1934. р., мати одержує пенсію. Львів, 2. VII. 40. підпис: Матвій Григорієв.“

Така є автобіографія директора Матвія Григорієва. Партія відірвала його від теслярського варстату, післала на трирічний курс до педагогічного інституту (до високої школи), 4 місяці він був учителем і зараз таки став директором; кілька посад надавала йому партія і тільки в 1940. році вперше призначила його директором компетентна шкільна влада. Призначення не дуже було щасливе, бо до Галичини треба було посилати освічених фахових педагогів. Але партія і влада мали мабуть на цю справу інший погляд. Люди з такою кар'єрою, як Григорієв, були тісно зв'язані з партією, бо з її упадком вони втрачали б свою соціальну позицію, тим то партія довіряла їм і давала відповідальні становища.

Тепер ми розуміємо, чому в Радянщині так багато курсів для підвищення кваліфікації вчителів. Та коли підемо далі, побачимо, що фактично ніякого підвищення немає, бо вчитель не дістає відпустки для студій, а попри заняття в школі й на громадській роботі не має часу працювати над собою. І все кінчається на статистиці. Але коли б учитель і відвідував курси, зустрів би там найчастіше викладачів, що не багато більше знають ніж він. Крутіж забріханости.

Саме такий досвід зробили вчителі львівських середніх шкіл. Улаштовано для них цілорічний курс методики й окремих предметів навчання, алеж їм не треба було доповняти освіту, а треба було пізнати радянську школу. Крім марксизму-ленінізму рівень інших предметів був

смішно низький. Зо свічкою в руках треба було шукати прелегента, який говорив би з пам'яті, всі читали з машинових скриптів і то чужих. Підтверджує це ось який досвід. Траплялися заступства, і тоді важко було в розмові порозумітися з викладачем, про що він має говорити, але коли було йому прочитано останнє речення попередньої лекції, він був уже в курсі й починав далі читати. Для советських низько кваліфікованих учителів, що працювали в крутежі брехні, може треба було і курсів, і сталінського контролю. Для галицького вчителя курси були зайві, сталінський контроль образливий.

Радянський учень — це окремиий тип, його треба було самому бачити й пізнати. Робила його таким сама школа. Він знав, що дістане позитивну ноту, хоч не буде вчитися, не буде вміти. Коли б хотів учитися, не мав би часу, бо всі пополудневі години завалюють йому „самодіяльністю“ і святами червоного календаря в школі. Коли він скінчив 16 років, автоматично входить у склад школярського активу і від такого учня вимагають уже громадської роботи поза школою, напр., при передвиборчій агітації; з укінченим 18-им роком молодь на основі конституції (ст. 134.) має вже активне й пасивне право вибору.

В клясі організується молодь у клясову громаду під проводом клясового організатора, у високих школах окрім курсової організації є професійні спілки факультетів і загальна профспілка. Окрему й найважлишу організацію становить комсомол, тобто Комуністична Спілка Молоді. Підбудовою комсомолу у середній школі є піонери. Провідники цих організацій, піонервожатий і комсорг (студенти, вчителі або й посторонні з платнею 300 карб. і більше), коли не є енкаведистами формально, то стоять у найближчому контакті з НКВД безпосередньо,

або через його органи, приміщені в школі (спецсектор, спецвідділ).

Партія опікується молоддю від 3-ого року дитинства (в дитячих садках) до кінцевого іспиту у високих школах. Льозунги, ілюстрації й читанки вже зразу вмовляють у дитину, що вона живе в квітучій батьківщині, що радянський народ (!) це народ геніїв і найславніших в історії людства мужів — завдяки Сталінові. Піонервожатий і комсорг мають вести політичне виховання учнів, отже відбувають політгодини, скликають мітинги, улаштовують свята за червоним календарем. Про піонервожатих і комсоргів вичитують діти дуже похвальні віршики, співають пісень, тому не диво, що до вожатих мають вони більше довір'я ніж до вчителя.

Коли поруч шкільної влади порядкувала в школі партія, а поруч учителя виховував учнів ще політрук, вожатий і комсорг, який же хаос був у школі! Вожатий і комсорг самі шпіонажили і вживали до шпіонажі дітей та учнів. Учні не жахалися, бо вони ще в початковій школі читали про хлопчика-героя, Васю Морозова, який своїх батьків віддав енкаведистам у руки, коли підслухав дома неблагонадійні розмови. Дитина виростає в культурі до вождів большевизму, бо в шкільних підручниках тільки їх величають, тільки про Червону Армію, про червоних льотчиків, пограничну сторожу і квітучу Радянщину пишуть.

Вчителя кликав учень по імені й батькові, але шпіонував його і воював з ним. У львівському університеті один комсомолець із східніх областей виправляв викладачеві корчмарські авантюри. Викладач відкликався до клясового старости, щоб цей розібрав справу на курсовій раді. Східній культуртрегер так навчав товаришів галичан: „У нас викладач — ніщо, його треба зневажати

і взяти під ноги, коли він замучує нас дисциплінами, замість розвивати марксистські тези“.

Декан не мав більше поваги ніж викладач. Був такий випадок, що декан, приревнивши при іспиті, затвердив дві негативні ноти. Тоді заінтересовані студенти, не бажаючи скласти іспиту вдруге після ферій, відкликались до студентських організацій і ці пригадали деканові, що радянський учитель має всіма засобами прищепити знання своїм учням. Декан виказав, що один із тих студентів був тільки один-однісінький раз на лекції у свого викладача, другий був три рази. На це прийшла відповідь, що ці два студенти бували в університеті дуже часто і тоді викладач мав нагоду запросити їх на спеціальні години. На його лекції вони не вчались, бо мали до цього достаточні причини. Водночас повідомила студентська організація, що відступає справу під розгляд партії. Дальший хід справи припинила війна.

Поруч студентів із східних областей болячкою університету були студенти без закінченої середньої школи. В першому році прийнято таких студентів більшу кількість, і саме вони займали провідні місця в студентських організаціях. Голосне було ім'я комуністичної діячки-робітниці з незакінченою початковою освітою, що була навіть головою студкомітету. Відомий був також один швець з Дрогобича. Він теж не скінчив сільської народної школи, але виказався посвідкою парткомітету, що свого часу під час одної української національної маніфестації (з нагоди свята в честь поета Івана Франка в Нагуевичах) „потоки крові пустив націоналістам“. Замість кандидувати на керівника шевської кооперативи, він забажав на історичний факультет львівського університету. Вволили волю дрогобиць-

кому погромникові, потім навіть висилали його на з'їзд студентів до Москви тощо, а в університеті був він головою курсової організації. Одна швачка хвалилася перед мікрофоном львівського радіо, що відсидівши за комунізм півтора року в польській тюрмі, вона даремне шукала місця в робітнях і магазинах, а „тепер вона є студенткою львівського університету, за що вдячність належить компартії і батькові Сталінові“.

Західньоукраїнське громадянство з приходом радвлади поставилось до советських шкіл дуже співчутливо й радісно, з уваги на їх зовнішній український характер. Щоб зрозуміти таке відношення широких кіл українського громадянства, треба взяти до уваги, що Версальська Польща безпощадно знищила українське шкільництво. З три і пів тисячі українських народних шкіл залишилось на західніх українських землях після 20 років польського панування ледве 130. Всі інші замінили поляки на польські або двомовні, польсько-українські, що фактично теж були польські, бо вчили в них польські вчителі, які не знали української мови. Українського вчителя прогнали поляки зі школи. Голод знання української молоді не находив заспокоєння в державних середніх і вищих школах, які приймали українських учнів і студентів лише з великими обмеженнями.

Ситуація змінилась основно, коли впала Польща : в Західню Україну вступила Червона Армія. Скрізь через одну ніч відродилася українська школа. З українських сіл позникали ненависні польські вчителі, селянські комітети негайно організували українські школи й довіряли навчання українським учителям. Радвлада перемінила теж усі середні школи на українські (в кількох польських була українська урядова мова), зукраїнізувала шкільну адміністрацію, впровадила велике чи-

сло нових фахових шкіл і з похвальним розмахом поставила на шкільництво високі кредити в державному бюджеті. І що найголовніше: дала українській молоді цілу низку високих шкіл, передусім Український Державний Університет ім. Івана Франка у Львові.

Українська школа мала на галицько-українське громадянство такий магічний вплив, що воно в перший мент за її національною формою забуло про її комуністичний зміст. Забуло, або вірніше не розуміло дійсності. Почало розуміти щойно згодом, коли пізнало диковинні порядки в школі, большевицьку пропаганду, чуже верховодство, шпіонажу, коли до школи почала вдиратись московська мова (в краю, де вона була зовсім чужа), коли почались арешти молоді. Почали зникати хлопці й дівчата несподівано, потім прийшли три хвили масових арештів, в яких деякі комсомольці відіграли сумну роль. В арешт попали навіть 15-річні діти. Сума арештованих доходила в самому Львові до кількох сот, і тільки кілька хлопців і дівчат встигли втекти при відвороті НКВД з вибухом війни. Батьки й досі не знають, яка доля стрінула арештованих дітей: чи живі вони і вивезені на Схід, чи згинули мученицькою смертю під час масової масакри у Львові або пізніше під час транспорту.

Радянська школа ніяк не міститься в системі культурного шкільництва. Вона хотіла б називатися новою школою, але на ділі є безумним і нездарним „mixtum compositum“ найрізніших систем. Найпоганіше відбилася на советській школі пародія високих, гуманних тез у шкільництві про пайдоцентризм („усе для дитини“), що замість учителя поставили в осередку школи дитину. Замість того советська влада построїла пайдократичну школу й віддала вчителя під догляд дітей.

Цей ніби революційний, а насправді диковинний поступок проводить партія через піонервожатих і комсоргів, яким шкільна влада дозволяла мішатись навіть у навчальні справи.

Та сама практика топтала авторитет учителя, коли накази в персональних справах публікувалися вивісками в шкільному будинку. І так, в одній львівській початковій школі вивішено на коридорі письмову догану вчительці тієї школи. У львівському університеті при вході у вестибюль довгий час пишалась оповістка, що викладача Петра Карманського (відомого поета) усунуто дисциплінарно із складу іспитової комісії. Районний інспектор у Косові, Станиславівської області, пригадав керівникам шкіл, що школярський актив (усі, що осягли 16 років життя) має право участі в конференціях учительських зборів. Відтоді керівники мусіли робити в присутності учнів свої завваги вчителям. У львівському університеті видавали студенти кілька стінних газет і критикували в них викладачів, між іншим С. Щурата. В університеті працював теж В. Щурат, відомий шевченкознавець і академік. Очевидячки, ніхто не приглядався до ініціалу імен, і всі відносили студентський наскок до академіка.

Таку „високовартісну“ школу прищеплювали большевики в Західній Україні. До такого абсурду довели школу два парадокси Володимира Ільча Леніна: „Партія — все, одиниця — ніщо“ і другий: „Ми відкрито заявляємо, що школа поза політикою — це брехня й лицемірство“.

Приїхали вчителі й учні

Між урядовцями, яких большевицька влада вислала в Західню Україну, було багато вчителів. Їм довірено було завдання „перевиховати“ місцеву молодь у дусі большевицької ідеології. З тією самою ціллю перемістили до львівських шкіл багато шкільної молоді з підсоветської України.

Ось кілька завваг про советських учителів і учнів відомого у Львові педагога, що після приходу большевиків займав якийсь час видатне становище у львівському Відділі Народної Освіти й мав змогу зблизька приглянутись большевицькому шкільництву.

„У Вас немає добрих учителів, самі неграмотні. От за місяць прийдуть наші, радянські. От побачите!“ — говорив один із шефів Відділу Народної Освіти львівської області.

Ми з нетерплячкою чекали.

Нарешті приїхали. Знову цайги, дреліхи. Сидять у шапках у начальника, заболочені черевики на килимі, сікають у кулак і вовком дивляться на тутешніх.

Товариша Мурлаку призначають директором середньої школи. Вісім років тому він пас худобу. Закінчив початкову школу і ходив щось півтора року на курси.

Тепер він директор гімназії. Йому 21 років, учні найвищих клас поплескують його по плечах і курять з ним цигарку.

— „Ціцерона читали?“ — питає один із львівських пташків товариша директора.

— „Я контрреволюційних книжок не читаю. Ціцерон це певно якийсь фашист або білогвардієць. Мені яке діло до його“.

— „Stultus director asinus“ — каже пташок до свого колеги з 10-ої класи.

— „Sprechen Sie deutsch?“ — атакує директора другий пташок.

— „Я Вас прошу, товариші учні, не провокуйте мене іноземними балачками. Навіщо ж нам знати ці мови, коли всі геніяльні твори людства писані російською мовою“.

Учні перешептались між собою і запросили товариша директора до шинку.

Пішов і випив з ними!

*

Лекція. Учитель тримає книжку в руках і прочитує або рецитують напам'ять підручник. Ні слова більше, ні слова менше. Не вільно нічого змінити, нічого від себе додати, хіба панегірик у честь партії й вождя всіх трудящих.

Учень відповідає докладно за підручником. Нічого власного, жадної власної думки, тільки невільнича репродукція, механічне „куття“ напам'ять. Завчасу привчають людину, щоб стала бездушною машиною системи . . .

А який рівень знання? У найвищих класах гімназії учні пишуть диктати з рідної мови!

Крім учителів приїхали зі східних областей теж і учні.

Вбрання нехлюйне, брудне, неохайне. Черевики нечищені споконвіку. Розхрістані. Шалка завжди на голові, дашок задертий угору, цигарка в зубах, руки в кишнях. Балакають між собою по-російському, висмівають учителів, б'ються, в крамницях крадуть. Ось такий він, учень старших клас середньої советської школи.

Юнаки чи хулігани?

В школі прірва між учнями, тутешніми і приїжджими. Два табори, що не розуміють один одного, два різні світи, дарма що діти одного народу.

„Найщасливіша молодь світу“... Нахабна брехня! Діти й молодь у Советах — це істоти, які ніколи в житті не бачили світла, які від народження не бачили правди, не мають уявлення, що таке людське щастя, воля, гідність, честь... „Правдою“ називають брехню; „щастям“ — нужденне голодне животіння; „волею“ — царство насильства й самоволі НКВД... Особисту людську гідність і честь заступило рабське ідолопоклонне величання нових богів кремлівського Олімпу...

В большевицькому вихованні нема місця на сімейні почуття. Любов до матері? Звідки вона в дитини візьметься, коли ця дитина своєї матері цілими днями не бачить. Пошана до батька? Від батька дитину віддаляють шляхом прищеплення їй низки підозрінь, що може цей батько — „ворог народу“, „мерзенний фашист“, „гад“, якого треба „знищити“...

Немає у дітей сімейного сентименту й для братів та сестер. Бож вони зростають не в родинному гурті, а в різних „дитбуддах“, і рідко зустрічаються.

Для комуністичного виховання потрібно, щоб родина мала на дітей якнайменший вплив. Бож цей вплив

може бути „шкідливий“! Хто зна, чи дома потайки не моляться Богу, чи що „підозріле“ не говорять невиховані в комсомолі батько й мати, коли замкнуться в чотирьох стінах своєї хати!

Советські діти не люблять своїх батьків, не довіряють їм, не знають Бога, не мають ніяких етичних основ, ніякої моралі. Скільки праці, скільки труду й часу треба буде вжити, щоб змити з душ цієї дитвори й молоді весь большевицький бруд і довести її до рівня європейського учня!

А шкода, бо ця українська молодь з-поза Збруча талановита, активна й життєздатна. Поруч хуліганів, що виводяться з міст, де виростали в чужонаціональному оточенні, ви стрічали безліч тихих, працьовитих і симпатичних учнів сільських середніх шкіл з Радянської України. Ці діти українського села рвуться до науки, але мають великі труднощі через недостачу основного знання. На них треба буде звернути головну увагу після повалення большевизму, на них треба орієнтуватися при відбудові України.

Надійний сталінський нарибок

*Українська виховниця, добре ознайо-
лена зі справою дошкільця, ділиться своїми
спостереженнями про дитячі садки, що їх
більшевики закладали в Західній Україні.*

Большевики старалися заволодіти душею дітей уже в перших, дошкільних, роках їх життя, виховуючи їх під контролем комуністичної партії в дусі матеріялістичного світогляду. Дитячі садки мали виховати сталінські кадри з дітей три- до семилітніх, так як колись турки з полонених дітей виховували яничарів. Тому советська влада не жаліла грошей на дитячі садки, приміщувала їх у найкращих віллах з парками, забезпечувала їх розкішно, з найбільшою вибагливістю.

Головним засобом виховання були державні свята і застосовані до них віршики й пісні, бо одне й друге збуджувало в дитини культ советських вожаків і „героїв“ та зарані підготовляло ґрунт для виховників у школі. Щоб у дітей не затиралися вражіння та спомини цих свят, обдаровували їх дуже щедро, особливо на свято новорічної ялинки; щоб дітей тісніше з'язати з героями, яких шанувати їм наказували, діти зодягалися то за червоноармійців, то за льотчиків у службі Ворошилова, Будьонного і т. д.

Друга напрямна виховання в садках — сталінська

„дружба народів“. Защеплювали її дітям таким чином, що говорили з ними по-російському, вчили їх, крім українських, також російських віршів та пісень. В ім'я цієї „дружби народів“ перемішали дітей різних національностей і на місце дотеперішніх однопонаціональних садків створили різнонаціональний балаган.

У Львові було 66 садків, у цьому 14 для дітей советських військових і енкаведистів; декількома садками піклувалися фабрики, військовими Червона Армія, всі інші підлягали Наркомосові. В кожному садку була посада управительки, двох виховниць, учительки музики (для навчання пісень і ритмічних танців), гігієністки, лікарки, бухгалтера, куховарки, двох технічних сил (прислуги) — всього персоналу дев'ять осіб на 25 дітей. Харч для дітей був дуже добрий, видавали на нього 3,60 карбованця на душу, у військових по 6 карбованців денно. Батьки платили місячно 27—38 карбованців, залежно від своїх прибутків.

Багато кваліфікованих виховниць усунули, приймаючи на їх місце й такі, що донедавна продавали цибулю та цитрини в жидівській частині міста, але які большевики вважали політично благонадійними. Для них і для селянських дівчат, прийнятих на виховниць, улаштували двомісячні вечірні курси. Для всього персоналу влаштовували доповіді про виховання в советському патріотизмі, в антирелігійному дусі, про червоний календар, себто про большевицькі урочисті дні тощо. Кращих виховниць, таких що в соцзмаганнях відзначились як відмінниці, возили до Києва, до Москви, і там вони оглядали зразкові садки.

Побут у садках мав дітям надовго залишитися в пам'яті, але мав також приєднати батьків до большевизму, тому їх дітям давали в садках те, чого не мали дома.

В садках було безліч забавок, гарні фортепіяна доброї марки, найкращі меблі, килими, щоб показати батькам, як ніжно радвлда піклується про їхніх дітей. Крім цього виховниці мали обов'язок політично просвіщати батьків у розмовах та на вечірках.

Були в Західній Україні й маломістечкові та сільські садки, але вони не дорівнювали львівським; у львівській області було провінціальних садків 26 цілорічних, 128 сезонних.

Багато треба буде зусиль і заходів, щоб вилікувати рани, завдані дитячим душам в яничарських таборах.

Першотравневий карнавал

Учитель львівської десятирічки, колишній учитель гімназії, змальовує з гумором внутрішнє життя советської школи і трагікомічні пригоди з часів своєї педагогічної праці.

Я чомусь критично ставився до латинського прислів'я „*Quem di odere, paedagogum fecere*“ (кого боги зненалидали, того зробили вчителем), але большевицька неволя примусила мене кликнути з глибини серця: „Так, справді так, кого доля хотіла суворо покарати, присудила йому вчити в радянській десятирічці“. Учив я за Австрії, учив у Сибірі (попавши як австрійський вояк у російський полон), учив ще за України і в Польщі. Працював я в школах усяких типів, був управителем усіляких курсів, але мій 30-річний педагогічний досвід блідне проти науки, яку я виніс із радянської школи.

Вісімнадцять шкільних годин тижнево — так досі звичайно бувало; всякі конференції, навіть цілорічний пополудневий курс — га, що ж робити. Будеш, учителю, вчений. Але радянська школа має щось особливе — це так званий конспект лекції. Кожний з нас, старших учителів, давно привик працювати з годинником у руці, але тут треба було взяти в руки ще й аптекарську вагу та пильно дивитись у рецепту: скільки хвилин на повто-

рення старої лекції, скільки на нову, скільки на повторення нової, та щоб продиктувати письмову вправу з нової лекції. Треба теж виписати в конспекті, котрих учнів питатиму із старої, котрих із нової лекції; треба обчислити, скільки хвилин відпаде на клясовий журнал, скільки на те, щоб учням, яких питаю, записати ноти у конспекті, в журналі і в учнівських щоденниках.

Не зразу я з учителя зробився машиною. Вже, вже хотів собі сказати комплімент: „Уже з тебе добрий аптекар і справна машина“. Але прийшов делегат із „методкабінету“ інспектувати мою лекцію, після лекції виписав „путівку“, а в ній поруч дрібних речевих завваг підкреслив червоним олівцем: „на нову лекцію добавлено щоправда неповну мінуту, алеж більше ніж півмінуту“. Я поглянув на делегата милосердно, але він аж крикнув: „Норма!“ Ох так, норма. Кого це страшне слово не б'є по голові в Радянському Союзі? Било й мене. Я скапітулював і без дискусії підписав „путівку“. Хто не порадянському думає, сказав би: не пиши конспекту. Але треба мати радянську практику. Ти прибіг уранці до школи, на коридорі стрічаєш директора, а він пробащить: — „Ваш конспект, товаришу“. Прийде контроль до кляси і зараз: — „Ваш конспект, товаришу“. На перший піврік я показував у клясі 52 рази мій конспект, на коридорі 7 раз, у другому півріччі 3 рази на коридорі, 33 в клясі. Норма. Так, у другому півріччі норма сиділа вже в моєму пері, не тільки в голові.

Конспект треба виготовляти згідно з урядовими програмами і з планом, який виписав учитель сам і подав на затвердження, а не треба забувати і про шпіонажу з усіх боків. Комсомольці стенографують вашу лекцію й лічать докладно, скільки разів ви згадували Леніна, скільки разів вождя трудящих усього світу Сталіна, всякі

секретарі та завпеди розглядають, чи ваш виклад підходить під матеріалістичний світогляд.

Був я такий наївний, що двом советчикам, Порткову й Подтьолкову, написав від'ємну оцінку. Тоді завпед, педагогічний помічник директора, покивав головою й казав мені залишитися з ними після науки і вчити їх, аж поки не навчу. Волію промовчати, що один хлопчисько утік зараз, другий дещо потім вийшов ніби чогось там і не вернувся. На другий день покликав мене завпед і сказав: „Марко Іванович, радянський учитель має довести до того, щоб учні засвоїли собі матеріал. Не зробить цього на годині, повинен відробити поза лекціями. Думаю, що Портков і Подтьолков уже вміють?“ Я не дав йому відповіді, але коли з'явився в конференційній залі мій давній приятель, господар кляси, по-радянському клясовий керівник, накинувся на мене. Бо саме вернувся від директора, вислухавши його догану за те, що Портков і Подтьолков утекли з моєї додаткової лекції.

Я був непоправний і з кінцем півріччя поставив обидвом хлопцям ноту „незадовільно“. Завпед прикликав мене і сказав: — „Марко Іванович, буржуйська школа давно провалилась, а радянський учитель має довести учня до того, щоб учень умів“. — „Що ви хочете цим сказати, Максиме Йоселовичу?“, запитав я. — „Від завтра почавши, відповів завпед, ви кожного дня від дванадцятої до двох і від шіснадцятої до вісімнадцятої години протягом усіх зимових ферій учите Порткова і Подтьолкова, а після всіх відбутих лекцій ви впишете їм ноти“.

Мунув тиждень, і я не дуже журився тим, що ні Порткова ні Подтьолкова я не бачив на очі. Під кінець другого тижня я вже не був такий певний, бо коли ж уже навчити їх? Ще гірше було передостаннього дня зимових ферій, бо я під час додаткових лекцій скурих сорок

пачок тютюну, але ні Портков ні Подтьолков не показали. Останнього дня кличе мене комісарка. Іти до неї? Навіть учні не підлягають комісарці в справах навчання, не так педперсонал.¹⁾ Але не піти до неї, до енкаведистки, коли й директор труситься перед нею? — „Портков і Подтьолков — сказала вона — впродовж трьох тижнів скористали на ваших спеціальних лекціях більше, ніж впродовж чотирьох місяців у класі і вміють уже добре“. Я всміхнувся, питаю: — „Добре?“ — „Тішить мене — підхопила Рахеля Мойсеївна — що ви оцінюєте їх на »добре«. Ідть же, Марко Іванович, до завпеда і поставте одному й другому ноту »добре«. Іди, Марку Івановичу, під стіну плачу . . . Додому прийшов я такий п'яний, що жінка не пізнала мене.

Ні, від Порткова й Подтьолкова не відв'яжешся: чиста історія про Абу Каземові жапці. На другий день вранці, в перший день науки, прикликав мене директор і каже: — „Марко Іванович, вам відомо, я тринадцять літ працював на ливарному заводі. Там я переливав розтоплені метали й відтоді я ціню твердих людей. Коли Червона Армія визволила вас від панської Польщі, сказали мені вдягнути мундир і я приїхав визволяти шкільну молодь з буржуйського мракобісся. Минулого року був я комісаром у сьомій десятирічці, цього року я вже директором у чотирнадцятій десятирічці. Знаєте, нащо я вам усе це розкажу? Ви станете керівником восьмої класи . . .“ Ага, Портков і Подтьолков — мигнуло мені в думках.

Малим хлопцем я читав книжечку з життя королеви-чича. Не пам'ятаю фабули, навіть назви тієї книжечки, тільки залишилось мені в пам'яті, що тому королеви-чичу

1) Педагогічний персонал.

додали до боку жертвовного козла. Треба було короле-
вичка покарати лайкою, постом, різкою — відбирав за
нього кару його жертвний козел. Мій не королевич,
а Микита Король, учень VIII. класу, селянський син, жив
у своїх батьків 15 кілометрів від Львова. Одного дня
стояв він серед шляху, коли над'їхали старшини й запро-
понували йому прогулянку до Києва. Шостого дня батьки
дуже зраділи поворотом блудного сина, бо даремно
шукали його і в гімназії і по Львові. Я дістав конферен-
ційну догану не за старшин, а за Микиту, бо клясовий
керівник відповідає за фреквенцію і має відвідувати
учнів дома.

За невідомих винуватців покарав мене вже не дирек-
тор, а суворі приписи радянської школи. Радянська вчи-
телька посварилася з радянськими учнями, загрозила,
що при іспитах буде дуже сувора, і того самого дня про-
пав клясовий журнал. Клясовий керівник дістав наказ до
тижня зреконструювати затрачений клясовий журнал.
Було це в квітні, тобто під кінець навчального року, кля-
совий журнал був уже товстий, алеж і друків не міг
я роздобути й довелось креслити всі рубрики. А журнал
поділяється на стільки частин, скільки предметів нав-
чання, кожний учитель нотує у своїй ділянці проробле-
ний матеріал, абсенції і ноти питаням учням. На ніч по-
зичав я від товаришів їх конспектів, від учнів щоденни-
ків, і цілих шість ночей до білого дня реконструював.
Я зблід, утратив 7 кг. ваги, але скріпився морально. Бо
до того часу я, прийнятим у нас звичаєм, підсміхався
з советської бюрократії, а тоді покаюся. Мусів я від-
широкого серця подивляти большевицьких авторів шкіль-
ного формалізму, які — передбачуючи крадежі клясових
журналів — веліли вести ті самі записки в учительських
конопектах і учнівських щоденниках.

Отож і щоденники. Виповняють їх записками учні, учитель і домовий надзір, але нехай контроль виловить, що учень не приніс щоденника, або що щоденник неправильно ведений — відповідає за це клясовий керівник. Відповідальний він і за те, якщо учень не приніс книжки, або не написав вправи. На кожний день є стільки домашніх вправ, скільки предметів (шість), мало що встигне учень написати дома, решту пише в школі під час інших годин і тому не бере участі в лекції. Не вдасться котрому штука, переловлять — відповідає клясовий керівник. І признаюсь: я не доріс до завдання керівника, бо не вмів розірвати себе на вчителя, учасника конференцій та курсів і на керівника, який знову повинен поділити себе на стільки частин, скільки має учнів, щоб кожного з них вести за руку.

Мало вам, хочете ще один камінчик кинути в сторону жертвового козла, то пригадайте собі, що на конференціях кожної суботи він має, крім інших справ, політично просвіщати учнів, а кожної середи, крім іншого, політично просвіщати батьків своїх учнів.

Боюся, що задовго й забагато вже говорю, тому не сплянюся довше на тому, скільки я мав писанини, як я кожного дня після лекцій на основі журналу подавав завпедові облік абсенцій, спізнень і від'ємних нот у моїй клясі. Завпед нікому з нас не зчиняв бучі за зміст обліків, хіба за те, що ми припізнювались. Ми підозривали, що він цих обліків не читає, тому списували їх навмання, коби скоріше, а тоді завпед висказав нам признання й постійно вже зараз після нас виходив із шкільного будинку. Це ми підглянули і фабрикація обліків іще поліпшилася.

Такі слова, як „колектив“ і „колективний“ набрали в нас, галичан, змісту й барви від приходу Червоної Ар-

мії, проте я тільки коротко згадаю про колективне життя нашої десятирічки. Про конференції з учнями та з їх батьками я вже згадав, про Червоний Хрест, МОПР¹⁾, Тсоавіахім²⁾) нема що говорити, бо це були тільки шкільні сектори загальних організацій. Так само стінгазети по клясах, писані редакційними клясовими комітетами — це звичайне мавпування стінгазет у високих школах. Хто був колинебудь у радянському шкільному будинку хоч би тоді, коли виконував священний обов'язок виборця, той має поняття, як стіни на коридорі і в клясах кричали всякими лозунгами. Прийміть до відома, їх крик кріпшав, вони ревіли і гриміли перед державними святами: Червоної Армії, Червоного Лютчика, Сталінської Конституції, смерті Леніна, трьох „Л“ (Ленін, Лібкнехт, Роза Люксембург), а над усе перед святом жовтневої революції і 1. травня. І цих двох найбільших свят промовчати не можна. Бо коли перед кожним святом щонайменше один тиждень уся школа віддыхала тільки їх атмосферою і не знала іншої праці тільки підготову до них, то перед двома головними святами діялось те саме цілий місяць наперед.

У Венеції є один карнавал, у нас було їх два: 7. й 8. листопада (жовтнева революція) і 1. травня. Кожна кляса навипередки, ціле заведення, суперничаючи з іншими, готовились до венецького карнавалу. З допомогою пропагандної бригади від партії приготувлялися транспаренти з портретами, п'ятикутними зірками, молотом та серпом і безліч полотнищ із лозунгами. Вечірні

1) МОПР — „Міжнародна організація допомоги борцям революції“ — комуністична організація допомоги в'язням-комуністам поза СССР, одна з прибудівок Комінтерну.

2) Тсоавіахім — „Товариство для сприяння обороні, авіаційному й хемічному будівництву СССР“.

походи напередодні свят нічим супроти 8—9 годинної маскаради в самі свята. Тричі водив я свою клясу в походи. В одне свято ми прийшли поперед трибуни уздовж Валів¹⁾, але вже в друге свято непередбачений заколот розірвав нашу школу на три частини, так що одна демаркаційна лінія впала на п'яту, друга на мою, восьму клясу, за що мені й моему товаришеві дісталася сувора догана. Третього разу вийшла ціла кумедія: з невідомих мені причин більша частина нашої і 12. десятирічки опинились у сліпій закутині, що зветься вулицею Фрідріхів. Там ми простояли від 11-ої до 15-ої години в цілком дурному становищі. Учні зразу пустували, потім співали, потім танцювали з товаришками модних танців, яким молодь зі східніх областей приглядалася цікаво. Але згодом почалися прокльони, вереск, дезерція, бо дошкуляв голод. Після п'ятнадцятої години я зважився розпустити дівчорі. Ніхто не вияснив нам невдачі. Сам я знаю тільки ось що: велика траса 150-тисячного львівського походу йшла трьома концентричними колами. Найменше просувалося вулицями Маршалківською, Словацького, Коперника на Марійську площу і Першотравневий бульвар.²⁾ Після дефіляди мало воно обмінятися за трасу з другим, а друге з третім колом. Ніхто вже не дізнається, чому та нащо випхали нас на вулицю Оссолінських, потім на Фрідріхів.

Три дні не було директора в школі, і тільки 6. травня стрінув я його, але теж не в школі, а на вулиці, та й був він під чаркою, і ще як!

1) „Вали“ — це сквери в центрі міста Львова на місці середньовічних укріплень. На Валах стояли большевицькі пам'ятники і трибуни для глядачів.

2) Головні вулиці в середмісті Львова.

— „Здрастуй, Марко Іванович — привітав мене — вип'єш зі мною?“

— „Не пив би, але з шефом вип'ю“.

— „Який там шеф, я тобі не шеф; ерунда, але вип'єш, так заходь“.

Ми сіли в закусточній, погризли якоїсь рибки, хильнули по дві склянці міцної з кріпкою і директор сказав:

— „Я тобі не шеф, тебе треба в іншу школу за першотравневий бешкет, і це вже зроблено“.

Щось я відповів йому, але шкода було слів, коли почув від нього, що така сама кара стрінула всіх клясових керівників, що чапіли 1. травня на вулиці Фрідріхів. На закінчення директор додав іще проречистий коментар:

— „Я рахував, що наша школа після соцзмагання буде перша, але випало їй четверте місце, бо маю багато галичан. Сором нам, що в першотравневому поході з десятирічок ішли ми аж четверті, та вже нечувана ганьба впала на нас за постій на вулиці Фрідріхів. Цим покористувалися наші суперники, щоб мені, партійцеві, підставити ногу. У шкільних мурах, у пляхах і обліках ви вчителі і завпед брешете і брешіть далі, скільки хочете. Я теж брешу, і ті, що надо мною, теж брешуть. Але на людських очах не можна, годі“.

Коли ми спорожнили четверту чарку, й алкоголь бушував у мене не тільки в голові, але і в ногах та руках, я похвалив директора за його методи в пропоях. Признався йому, що кожного дня перед вечерею спорожняю глибоку чарку, а лікарі кажуть, що така медицина вбиває організм. Краще пити по-козацькому хоч би і кілька пляшок нараз, але тільки вряди-годи.

— „Теревені говориш. Ти не будеш такими опадами пити як я і дехто з товаришів, бо ти не партієць“.

— „Дозвольте, Михайле Павловичу, вашій бесіді теж не звести кінців. Що тут і при чому тут партія? в методах пропою?“

— „При чому партія? Кличе на роботу. Коли в місті пробний алярм, вікна затемнені і всі люди в хаті, тоді ми автами вивозимо ворогів народу на залізницю, а залізниця везе їх на Схід і на Північ, далеко-далеко“.

— „Ви? директор?“ — запитав я.

— „А хто ж, перший ліпший? Щоб за гроші, або з дурноти випустив кого? І ми такою службою показуємо партії і тов. Сталінові нашу готовність. Бачу по тобі, що ти не захочеш уже мені руки подати. Твоя воля, ви галичани не розумієте таких справ. Не хочете й нас розуміти. Гадаєш — я, а прокурор? А директор технічного й медичного інститутів, а начальний шеф уряду здоров'я? Тепер треба було їхати на села, а там важча робота. Здорово б'ють вилами та ціпами, треба нам було і відстрілюватись. Що тут говорити. Випиймо по п'ятій склянці і з мене вже досить. Точно на мірі став і хробака залив. Уже він плаває в горілці, буде мені легше“.

На прощання я зняв капелюх із своєї п'яної голови, Михайлові Павловичу приріс його кашкет до голови. Це пригадало мені одну сцену. Я, як клясовий керівник, дістав від нього раз догану за те, що два радянські учні з моєї кляси, запізнившись на лекцію, увійшли в шапках і зняли їх тільки тоді, коли вже сіли в лавках.

— „Це просто хамство — фелетував директор — а ми ж маємо вчити вас, галичан, культури, бо культури у вас мало. Таке хамство, в шапці аж у лавку зайти“.

Я не хотів тоді обзиватися, тільки лапнув себе по голові й моргнув на Михайла Павловича. Він теж лапнув себе по голові і крикнув:

— „Мені можна в шалці сидіти за письмовим столом, бо я директор, а вони шмаркачі“. Згадалося . . .

Не встигли мене перенести до іншої школи, бо 30. червня перенесло їх усіх за Збруч. Не дивуюсь я й тому, що якийсь там капітан не вивів першотравневого походу, коли й Будьонному не вдалися маневри на захід від Києва.

Всі визволені виспівують гімни, а я скромно та тихо доповідаю: І від мене теж, за те, що я вже не советський педагог.

Шкільний інспектор як детектив

Як розуміли большевики обов'язки шкільного інспектора, про це інформує діяч „Рідної Школи“, який за советської влади був якийсь час інспектором міських шкіл у Львові.

За большевиків займав я посаду шкільного інспектора при міськвідділі народної освіти у Львові й не думаю, щоб хтось із галичан мав мені заздрити. Хіба радянці, алеж вони знали, що прийнято мене тимчасово, бо в перших часах большевицька шкільна влада мусіла мати когось із тутешніх, обізнаних як слід із школою та зв'язаними з нею людьми. Їх випадковий вибір, що впав на мене, поставив мене у примусове становище, бо, щоб добровільно йти на таку відповідальну й повну небезпеки посаду, на це мало бути відважним: треба бути ризикантом.

Зараз на вступі підтвердив мій неспокій спецсектор — як я згодом дізнався — делегат НКВД, людина з маскою замість обличчя. Він мав тут при уряді окремий кабінет, але найчастіше сидів у кабінеті начальника, у всі справи встрявав, попереджав начальника, а хоч би не встрявав явно, то відчувалося, що його око стежить за всім, його рука невидно всім керує. Цей спецсектор, а не начальник, прийнявши мене до уряду, зараз казав мені написати автобіографію. Я написав правдиву, нічого не

затаїв, признався до всіх моїх гріхів, до авторства всіх, моїм правдивим іменем підписаних публікацій.

Першим моїм заняттям була поміч при наборі вчительських сил до львівських шкіл. Помітивши у советських інспекторів широкий розмах, я розпустив вістку, щоб зголошувались усі вчителі „Рідної Школи“ і всі безробітні вчителі українці, народні та середньошкільні. Безробітних учителів українців було безліч по містах і селах, бо польська шкільна влада не давала посади українцеві, доки не змінив метрики народження на польську. Не знав я, що такий самий заклик, як мій, видав хтось і до поляків та жидів. Почали й вони зголошуватись, але не більше як 3% між ними мали свідоцтва з учительської семінарії, уся решта це були гімназисти з п'ятьма, шістьма клясами, скінченими або нескінченими перед кількома ще роками. Очевидячки, про педагогію вони не мали найменшого поняття. Коли я звертав на це увагу, почув відповідь: „Нічого, навчаться“. Жиди й поляки, прийняті до українських шкіл, не знали мови. На це я теж звернув увагу товаришів інспекторів і знову почув ту саму відповідь: „Нічого, навчаться“. Тоді я зміркував, що наукові кваліфікації грали у большевиків малу роль, а більшу — політичні. Правда, і соцпоходження теж, бо приймали людей з низів, не приймали дітей урядовців, а на попівських ніхто не хотів дивитись, не то говорити з ними. Таку методу, скріплену досвідом, большевики принесли вже з собою звідтіля.

Другий мій сумнів відносився не до кваліфікацій набраних учителів, а здавалось мені, що прийнято їх надто багато. Щоправда, большевики скасували польські ощадності, отже для кожного відділу дали окрему вчительську силу і з колишніх перелюднених відділів творили тепер по два і по три. Але й тут, побіч педагогічних,

грали роллю й посторонні моменти. Большевики чванилися, що в них немає безробітних і в перших тижнях свого господарювання вони справді набирали велику масу людей до всякої роботи, по всіх урядах, установах і школах. Та по якомусь часі без попередження, часто і без причини, викидали їх на брук.

Зараз після набору — обліки. Чимало їх, різнорідні й переважно зайві, але Ленін сказав, що „облік — це соціалізм“. Не дожидаючи закінчення всіх обліків, начальник запитував нас:

— „Скільки маєте шкіл? Скільки вчителів? Скільки учнів?“

— „Стільки там“.

— „Скільки було за Польщі?“

Коли подавалося вищу цифру за Польщі ніж тепер, начальник гримів: „Вот нехарашо, нужно, штоб побольей“. І так я навчився, що цифри мусять рости й рости.

Але одного разу ми пріли над складним і настільки пильним обліком, що для поспіху розділили його на чотири руки. Не вдалося нам дістати згори визначені цифри, а нетерплячий начальник уже й прибіг, бо у совєтів кожна справа горить і пильна, а зробиш її, вона у начальства може пролежати на столі і місяць і два, часом навіть уже й ніколи не торкнуться її пальцем.

— „Ви не готові?“ — запитав начальник.

— „Не готові, бо не згоджується нам аж на 2310 пунктів“.

— „Нічого, товариш, дві-три цифри ерунда. Мільйончик у цей, мільйончик у той бік при великих позиціях, що там — ерунда.“

Отож, цифри й обліки на папері, а як в дійсності? Ерунда. Але чи цифри, чи большевицька дійсність — це ерунда?

Почалась наука по школах, тоді скликав нас начальник і пригадав, що „ваше місце в школі“, бо „контроль то все“, каже тов. Сталін.

Докладніші інформації дав нам спецсектор:

— „Ви приходите як представники советської влади, нічого не просити — приказувати. Ніякого націоналізму, ніяких образків окрім портретів провідників партії, ніяких хрестів; учителі мають виховувати борців за комунізм“. — За цими словами пішли вже трафаретні фрази з большевицьких мітингів і з большевицької педагогіки. На закінчення ще одно доручення: „Кожної суботи давати письмові звідомлення про всі ваші завваження в школах. З пильними та важними справами не дожидати суботи, зголосити їх негайно усно“.

Признаюсь, я дивувався, що керівники шкіл, не попереджені офіційно ніким, так відгадали думки своєї влади: ніде ікони, ніде образочка; замість хреста в кожній школі висів Сталін. В одній тільки цвяшками пришпилений, зате в інших він уже в гарних рамцях, з яких недавно усміхався сивий Мосціцький, чи хмарився на-супленими бровами Пілсудський, або вискакував із них голений лоб Ридз-Сміглого. Що казати, навіть в одній польській монастирській школі всі стіни мали вже большевицький характер. Коли б хто інший, а то директорка школи й кілька вчительок передяглись по-світському й порядкують.

Віддав я начальникові стирту звідомлень із шкільних візитацій, незабаром він і покликав мене.

— „Що це ви — каже — пишете самі непогані речі? Так говорив би про себе вчитель сам, а ви шукайте недоліків. Хіба не знаєте? „На недоліках треба вчитися“. Так сказав Ленін.“

Ленін сказав, начальник по-своєму зрозумів його

слова й цвяшок мені в голову вбив, що не навчиш, мовляв, поки не вишукаєш недоліків. І я шукав. Не раз мені було перед учителем соромно шукати, а шукаючи, прискіпатись до таких дрібниць, на які не варто було поважній людині плюнути. Старався я дуже обережно натякати на те, що мені по п'ятах топчуть усякі рай-парт-спецкоми. Замітив я, що мало найшлося таких учителів, які розуміли моє становище.

Думалось, я вже навчився шукати недоліків, аж ні. Розказую начальникові про порядки й чистоту в одній школі, а він перебив мені:

— „А ви потерли пальцем по віконних рамах?“

— „Ні, не потер“ — відповів я і хотів сказати, що не інспекторові бавитись такими речами, але, очевидно, промовчав замітку, тим більше, що начальник не скінчив на цій одній заввазі. Він дав мені ще наглядну лекцію вищої культури. — „Школи — казав він — особливо тут, у вас, повинні виглядати культурно. У вас багато „чого хорошого“, тільки брак культури“. З цим словом він приклав пальці до носа і здорово висякався.

В одній школі не треба було аж шукати за недоліками, самі вскочили мені в руки. Під час перерви „шостиклясник“ приступив до мене і крізь сльози, але зі злістю, поскаржився, що вчителька російської мови, советка, вдарила його в лице. Два товариші, що разом з ним приступили до мене, доклали, що вже три хлопці були биті по обличчях, тільки потім вчителька якось полагодила з ними.

— „Але я не з тих — твердо промовив свіжо покривджений — хто мене аж так зневажив, хай відповідає за це“.

Уважав я, що ця справа належить до таких, з якими не слід ждати до суботи, а треба зараз повідомити на-

чальство. Начальника не було, в його кабінеті сидів спецсектор і вислухав мене. Його маска не ворухнулась, голос не змінився, спокійно сказав: „Треба подати на письмі“. Я сів, написав і приніс звідомлення. Застав уже й начальника і розповів йому, в чому справа.

— „Вот, сволоч!“ — крикнув він — „робітничі діти б'є по обличчях...“

Дивлячись на нього, можна було присягати, що винувниця „буде знята“. Але ще я не зачинив за собою дверей, а начальник до спецсектора:

— „І що він собі думає. Він береться вчити „русску“ вчительку. Малчішка!“

Щось відповів йому спецсектор і я дуже шкодую, що хтось надійшов і треба було зачинити за собою двері: я не дочув кінця розмови.

Надійшли зимові ферії. Метушня в нашому відділі, а ще більша в школах, щоб „культурно провести час“, прибрати ялинку, приготувати молодь до виступу. Клопіт і нам інспекторам, бо треба бігати по школах і провіряти, чи все гаразд, чи все блищить.

У бюрі наскочив на мене начальник:

— „Ви знаєте, що в такій то школі навішали на ялинку хрестиків, образців та янголів?“

— „Ні, не чув про це й думаю, що не так воно“.

— „Треба перевірити й тільки потім думати“.

Побіг я до школи, завели мене в ту залу, де відбулося свято, і бачу комуністичну ялинку без ніяких прикрас, таку голу, як радянські працівники „із східніх областей“, що не встигли у нас відгодуватись і передягнутись хоч с'як-так. Велів я показати собі зняті з ялинки прикраси і не бачу того, про що говорив начальник. Ще я не справився, вже заїхали перед школу дві лімузини, і повилазило з них партійне начальство. Я вийшов до них.

— „Ви хто будете?“

— „Шкільний інспектор“.

— „Як це ви допускаєте, щоб у школах хрести?“ ...

— „Шукав я за ними, але не бачу ніде“.

— „Нема, кажете? Ходіть же з нами“.

Пішли один поверх вище, з головного коридору ліворуч, і там на стіні показують розмальований польський народний орнамент: чотирибічна стилізація з позаокругленими кутами.

— „А це що, не хрест?“ — питає начальство.

— „Ні, такий собі людський орнамент, навіть не на мотивах хреста виведений“.

— „Не говоріть, це хрест. Ви не відійдете відсіля, поки вся стіна не буде пошкрябана й докладно забілена. Я — секретар райпарткому“.

Сказано — зроблено, а мені морока, бо почав я бігати по всіх школах і збільшувальним склом розглядати мальовила на стінах, чи не приховались де якісь контрреволюційні хрести. Треба, бо „наша справа в шкільній ділянці є так само боротись за поневолення буржуазії, як деінде“ — так писав Ленін.

На лекціях необхідно мусів бути „виховний момент“, це значить, що з будь-чого треба було нав'язати розмову про велич, про життєрадість у советах, про найвищу культуру у нашій батьківщині, що займає одну шосту земного гльоба, на сторожі якої стоїть непереможна Червона Армія і батько Сталін. Виходили з цього не раз курйози, коли вчитель цілком незграбно дочіпав таку балачку до лекції про дробі або про розділові знаки в диктанті.

Ходив я поміж ножами, аж одного разу скоїлося нещастя через малого графіка, учня п'ятої класи. Нарисовав він піонера в п'ятикутній зірці так щотепно, що

горішній вершок зірки мав вигляд шапки кльовна, в два долішні рамена повлізали піонерські ноги, бічні рамена були нерівні. З довшого правого висувалася рука з написом „дай“, з лівого коротшого друга рука з написом „на“. Коли мені показали цю карикатуру, я усміхнувся й похвалив хист малого сатирика. Спам'ятався я і побіг до бюро, але не застав уже ні начальника ні спецсектора.

На другий день вранці було вже в наказі, що я „знятий“ з інспекторства. Побіг я додому, і не минула година, як виїхав зі Львова. Як я ховався і де — все це не належить уже до цього оповідання.

Сизифова праця професора

Розповідь науковця, що за большевицької влади був професором львівського університету.

Від жовтня 1939. р. я почав працювати у львівському українському університеті, який большевики творили для потреб населення західних областей України. Треба тут пригадати, що за Австрії львівський університет був утраквістичний (польсько-український) і що в ньому українці, професори й доценти, викладали в рідній мові. За Польщі всі українські катедри скасовано, до габілітації українських науковців не допускали і студентів українців приймали в дуже обмеженій кількості.

Зараз після приходу Червоної Армії київський професор Марченко, призначений советською владою ректором львівського університету, почав доповнювати університет новими силами. Було з чого радіти: наново в цьому університеті повстали катедри української мови, літератури, історії, всі студенти мусяли вивчати українську мову. Львівський університет розрісся втриє. За советською системою при кожній кафедрі було кілька професорів, доцентів і багато викладачів. Величезна більшість студентів одержувала щомісячні стипендії, безплатне мешкання, дешевий харч, і молодь просто вдиралась ліктями до святині науки. Представники совет-

ської влади говорили нам про величезне значення науки і професорів у Советському Союзі, про незвичайно дбайливу опіку уряду та партії для всіх, що працюють для цієї науки.

На жаль, цю опіку ми (не менше і студенти) відчували на собі щораз прикріше. Народний Комісаріят Освіти почав засипати наш університет розпорядками, плянами, анкетними листками та обіжниками. Те, що ми відразу повинні були достосуватись до нової системи навчання, — не було найприкріше. Ми мусіли звикнути за одну ніч до того, що університет у розподілі своєї праці зовсім нагадує середню школу з примусовими щоденними лекціями. Нова влада зрівняла наш місцевий час з московським, пересунувши стрілки годинника на 2 години вперед; лекції в університеті (як і в усіх школах) починались з 7-ої год. вранці (себто по правді з 5-ої години); взимі ми вставали до праці вночі.

За советським законом на кожного викладача в університеті припадала означена кількість годин у рік, яку він мусів відробити, щоб одержати визначену йому місячну плату. Професор мусів мати принаймні 12 годин викладів тижнево. Крім цього він мусів приймати раз у тиждень студентів на т. зв. консультації, перед іспитами вести окремі підготовчі лекції (т. зв. оглядові), мусів виказатись, що веде для себе наукову роботу, мусів бувати на засіданнях своєї катедри, на зборах, мітингах і доповідях, організованих різними гуртками, секціями і проводами університетських товариств, мусів раз-у-раз робити письмові звіти з своєї праці й давати докази, що не відтягається від громадської роботи.

Не було дня, щоб якимсь повідомлення не нагадувало нам про якийсь новий обов'язок. Такі повідомлення приходили звичайно в останній хвилині з заввагою: негайно.

Накладене завдання вимагало часто кількох днів праці, тоді як його треба було виконати за кілька годин. На столі кожного професора лежала звичайно скирта офіційних статистичних друків, які він мусів заповнювати цифрами. Він мусів, напр., подати за рік вперед детальний план усіх своїх лекцій і мусів той план виконати. Друковані програми точно означували, який матеріал в якій кількості годин він мусить перейти. Що цікавіше: професор, подаючи тему своєї наукової праці, яку вибрав собі, мусів теж прикласти до неї детальну диспозицію і подати, до котрого дня його праця буде закінчена. Окремі комісії перевіряли процес цієї роботи. Себто науковець, вибравши собі якусь проблему, мусів не тільки знати заздалегідь її план (поки ще мав змогу ознайомитись з матеріалом своїх дослідів!), але й точний термін закінчення праці!

В університеті існувала окрема, найбільша катедра „марксизму-ленінізму“ з 18 викладачами, яких обов'язком було пригадувати всім буржуазним професорам, що ніяка наукова праця не можлива, коли хто не зуміє оволодіти єдиною науковою методою досліду, розкритою перед світом у творах Маркса й Леніна. В будинку університету відбувались вечорами окремі виклади „Комуністичної Вищої Школи“ для всіх тих, які мусіли ознайомитись з офіційною філософією большевицької партії — діалектичним матеріалізмом. Про свободу наукових дослідів не могло бути й мови. Наука в Советському Союзі підпорядкована комуністичній догмі і большевицькій політиці: вона мусить їм служити.

В результаті такої системи праці і таких вимог до неї — професори крутились з ранку до ночі як мухи в окропі, не маючи часу ні сил зробити жадної роботи як слід. Хто до своїх обов'язків ставився поважно, до-

слівно падав під їх тягаром. Поневолі треба було обдурювати своїх зверхників, студентів і себе самого. Радянські професори, досвідчені вже в цьому складному механізмі, брали легко всі свої обов'язки й виконували свої формуляри фіктивними даними. Зате на мітингах вони тим голосніше горлали й тим гостріше нападали на інших, чим недбаліше працювали й більше прогріхів мали за собою.

Університет, як і всі інші учбові заклади, повинен був похвалитись перед партією добрими показниками своєї роботи, тим то він перемінювався у фабрику „відмінників“. Найвищий ступінь „відмінно“ (при чотириступневій оцінці: „добре“, „посередньо“ і „незадовільно“) давали професори переважно всім, які давали посередню (достаточну) відповідь. З деяких предметів „відмінно“ одержували 80—90% студентів тільки тому, щоб мати забезпечену стипендію.

В 1940-41. навчальному році покасовано поголовні студентські стипендії, залежні від соціального походження студента і його матеріального стану, замінивши їх принципом успішности в науці. Як мотив цієї зміни подавала влада аргумент, що загальний добробут у Союзі помітно зріс і батьки можуть уже за своїх дітей вносити плату за навчання. Стипендію одержував той, хто мав дві треті оцінок „відмінно“. Це поставило професорів у незвичайно прикре становище тому, що студенти з сльозами в очах благали поставити їм оцінку „відмінно“, щоб не позбавляти їх можливости продовжувати студії. Водночас Народний Комісаріят Освіти і преса пригадували раз-у-раз, що треба знання студентів оцінювати строго і „не підвищати оцінок“. Та який професор мав би сміливість написати третині своїх студентів „незадовільно“? Йому прочитали б прилюдно

догану, що він не вміє підготувати своїх слухачів як слід до іспиту.

Система ставлення оцінок в університеті зв'язана ще з іншим загальним явищем господарського життя в усьому Советському Союзі: з т. зв. соцзмаганням. Соцзмагання — це примусове суперництво студентів, професорів, поодиноких кафедр і факультетів. Кожна одиниця й кожний колектив підписує умову, якою зобов'язується в означеному терміні виконати таку то роботу. Студенти беруть на себе обов'язок поздавати стільки то предметів з таким то успіхом. Усі ці змагання мали на меті буцімто підвищити рівень і темпи праці, а по правді придумані тільки для реклями та для задурманення людей, які повинні жити в постійному поспіху, в постійному напруженні, в постійній гіпнозі.

Львівські професори були здивовані, що студенти, приїжджі з території Советського Союзу, мають дуже малі відомості, напр., що вони після кількарічного вивчення чужоземної мови — цієї мови майже не знають. Не краще стояла справа з самими советськими професорами молодшого покоління. За 22 роки з Советського Союзу втекли всі західноєвропейські чужинці, і знання головних європейських мов падало з року на рік. Відомості про культурні та політичні відносини в Європі були в них зовсім фантастичні, так як у нас, напр., про далекі екзотичні острови.

А проте найбільшою зморою університету була безупинна таємнича контрола всіх невідомими шпигунами, які могли кожної хвилини віддати невинну, зовсім аполітичну людину в руки чрезвычайки. Найкращі студенти зникали одного дня з викладів, і ректор університету не мав навіть права заступитись за арештованим, спитати: що з ним, де він? Коли когось арештували, це означало,

що поліція має для цього свої досить сильні підстави, і ніхто не мав права цих підстав піддавати в сумнів. Советські професори, з якими ми зжились ближче (таких було дуже мало), роз'яснювали нам, що нас, професорів, покищо тайна поліція залишає в спокою, але що скоріше чи пізніше прийде й на нас черга. Тоді нас зашлють несподівано . . . в найкращому випадку в якесь далеке місто Советського Союзу теж на те саме становище, але між чужих людей, де ми вже не будемо „небезпечні“. Професор ставав підозрілий кожної хвилини, як тільки тримався осторонь „громадської роботи“, себто не давав себе втягти в крутіж большевицької пропаганди.

Ми, львівські професори, відповідно до становища, яке випадково зайняли в університеті, мусіли виступати на зборах і мітингах і повторяти там деякі фрази, щоб мати спокій на тиждень, чи два-три дні. Комуністична організація висувала одних, відсувала других, над трети́ми ставила лиховісний питальний знак. Грати ролю „правовірного“ марксиста було неможливо поважному вченому і порядній людині; стати здалека на боці і придивлятись — теж не було безпечно. Наші нерви псувались з дня на день і вся наукова й педагогічна праця ставала нестерпним тягаром.

„Gaudeamus igitur...“

Автором спогаду про відносини на високих школах у Львові є студент львівської політехники, селянський син, літ 23.

Червону Армію, а з нею радянську владу я зустрів, якщо не з захопленням, то все ж із задоволенням. Від кількох літ я жив з дня на день. Студій не міг закінчувати, бо не мав на прожиток та на високі оплати, про заробітну працю, як українцеві, шкода було й думати. Подібно як багато інших, ждав і я нетерпляче на зміну. Розгром Польщі я зустрів з почуванням найбільшого щастя. Правда, у своїх сподіваннях бачив я у Львові після упадку Польщі українську національну владу, однак від утіхи, що скінчилось старе набридле життя, не хотілось зразу розбиратись у тому, як воно складеться надалі.

З Червоною Армією прийшло оправді багато нового. Передовсім багато про нове говорилось. Почалась нескінчена серія мітингів. Щодня відбувались їх сотні. І вони мали навіть свій ефект. Виглядало, що справді прийшла демократична влада, яка йде з народом. Пам'ятаю перший студентський мітинг, що відбувався в вестибюлю львівського Політехнічного Інституту. Передовсім заімпонувало мені те, що в цьому будинку, де за Польщі скупчувалась найбільш шовіністична польська

молодь, гомоніла свобідно українська мова та щобільше: вона була головною, авторитетною, урядовою мовою. Тоді теж на цьому мітингу довідався я, що в Советах студенти не лише не платять за навчання, але одержують поголовно щомісячну державну стипендію. Це дуже нам сподобалось і тому не диво, що така велика кількість молоді поступила у „вузи“ (вищий учбовий заклад).

В політехніці почався живий студентський рух. Створено студентські комітети, куди спершу ввійшла більшість українців, але по якомусь часі вони щораз більше заповнювались большевизанами й комуністами. Комуністи не лиш вдирались на провідні позиції, але й доносили на видніших українців. Почались арештування. Ці перші арештування були зворотним пунктом для українських студентів. Одні почали перебиратись через кордон до Німеччини, інші відсунулись набік від громадської діяльності, займаючись лише студіями.

А студентські комітети відігравали поважну ролю. Вони мали в своїх руках прохарчування студентства (студентські харчівні), управляли студентськими гуртожитками (академічні доми), ба навіть контролювали професорів і переводили вступні іспити та вписи до вузів. З цієї причини було дуже важно, в чиїх руках ці комітети знаходяться. Та хоч знали ми, що добре було б мати там своїх людей, не було ніякої можливости їх туди пропхати.

На початку листопада 1939. р. відбулися вступні іспити та вписи, вислідом яких національний склад Політехнічного Інституту був такий: 85% жидів, 12% українців і 3% поляків. Не інакше було в інших вищих школах. І на це не було ніякої ради. Про якийсь український студентський провід чи взагалі організацію й думати не було можна. Цікаво, що українського адвоката чи купця

вважали большевики за буржуя, українського селянина, власника 8—10 десятин землі, за куркуля, і їх дітей до високих шкіл не приймали. Не приймали теж очевидно дітей священиків.

Українці у своїй незамітній кількості старались держатися до купи, навіть разом сідали на викладах. Але це не тривало довго. Незабаром порозділювано всіх студентів за групами, перемішавши всі національності (був час, що я був у групі єдиним українцем). На чолі групи стояв староста, який контролював прихвильність на викладах та успіхи в науці. За вісім неоправданих пропущених годин відбирали одномісячну стипендію. На шість лекцій зранку треба було ходити обов'язково. Потім звичайно був мітинг або якесь інше зібрання, якого в ніякий спосіб пропустити не було можна. Пополудні йшла колективна підготовка до іспитів. Навіть до кіна чи театру йшли студенти разом так званими культпоходами. Багато часу забирали студентам всякі свята, вибори тощо. Треба було брати участь у виготовленні транспарентів, ходити на агітацію, вести списки виборців. Ми, українці, мусіли порозуміватись з собою на перерві між викладами і то, як тільки надійшов хтось із товаришів комунофілів, негайно розмова сходила на тему лекцій. Звичайно ділились ми вістками з-за кордону. Були періоди, що здавалось: війна почнеться ось-ось, так що ми не мали навіть охоти вчитись. Ніякого нормального товариського життя між студентами не було. Ніхто нікого не відвідував, бо не був певен, чи саме попередньої ночі не було там ревізії та чи його не потягнуть за зв'язок з арештованими.

В першому році виклади не різнилися нічим від викладів за давніх літ за Польщі. Вели їх і надалі ті самі професори польською мовою. Додано було лиш один

новий предмет, що був найважливіший, це вивчення основ марксизму-ленінізму. Вели його советські викладачі, приїжджі зі Сходу партійці-комуністи, українською мовою. Цей предмет викладали не лиш у вузах, але в усіх школах, на фабриках, на селах, навіть по кам'яницях на агітаційних вечорах для домашніх господинь. Нам товкмачили, що без знання основ марксизму-ленінізму не може бути доброго ні лікаря, ні інженера, ні механіка, ні робітника. На іспитах від студента вимагали не розуміння, а „знання“. Отже треба було вивчати текст напам'ять.

Багато змін завели большевики щойно від другого навчального року. Почали впроваджувати нові предмети, які вважали важливішими від інших, як фізкультура, воєнна підготовка. Студком із свого боку ввів т. зв. політгодини, на яких котрийсь із комуністів дві години говорив до зануди про могутність соціалістичної вітчизни, про соціалістичне будівництво, про добробут трудящих тощо. Ці політгодини були ще одним способом викривати „ворогів народу“, бо на них заводили дискусії, щоб потягнути за язик присутніх. Але дискусії переважно не вдавались, бо або ніхто не брав у них голосу, або говорив такі наївні дурниці, що сам у душі сміявся. Не менше нудними були виклади з воєнної підготовки. Вели їх військові командири і плели такі теревені, що студенти таки в очі їм сміялись. Один із тих командирів прийшов раз на іспит зовсім п'яний, так що керівник катедри на домагання студентів-комсомольців мусів його відкликати.

В Інституті було багато організацій. Так крім профспілки був комсомол, МОПР, фізкультурний, драматичний, науковий, літературний і ще інші гуртки, хор. Найбільш український характер мав хор. Складався переважно зі студентів-українців і здебільшого виконував

український репертуар (хоч і большевицький, але в українській мові). В інших організаціях українців майже не було. В комсомолі не було їх більше п'яти.

Цікавий був спосіб, як приймали членів до таких організацій. Кандидат мусів на пленумі зібрання виголошити свою автобіографію з подробицями, а потім ще відповідати на найбільш детальні питання, що їх комунабудь у залі захотілось поставити. Така процедура була для нас тортурою, але кожний мусів через неї перейти, бо кожний студент мусів бути членом професійної спілки.

Пам'ятаю вибори до правління профспілки. Зібралось до двох тисяч студентів. На пропозицію котрогось з видніших комсомольців обрано комісію-матку, зложену з 30 осіб. Між ними були чотири українці. В комісії без вибору брали участь ректор, секретар партії, секретар комсомолу, представник централі спілок і ще якихось двоє людей. Секретар партії прочитав список осіб, яких запропонував обрати до правління. Це було дев'ять осіб, між ними один щирий українець, товариш Т. Голосували над кожним зокрема. Коли дійшли до товариша Т., знялась буча. Усі наші національні противники одногласно заявили, що це націоналіст і що не бажать собі мати його в управі. Не помогли промови ректора, ні секретаря партії, які розуміли, що в управі мусить бути хоч один українець. На заклик секретаря партії, щоб дати докази на те, що Т. націоналіст і антисеміт, опоненти заявили, що „пощо доказів, як усі це й так знають“. Двічі голосували, і кандидатура товариша Т. таки перепала, дарма що він аполітичний, син робітника та порядна людина. Після такого факту українці самі сторонили від усяких управ і українських кандидатур не висовували.

Ще кілька слів про радянських професорів. До Політехнічного Інституту прислали їх нам небагато та й це були здебільшого не професори, а доценти. Всі вони були дуже обмежені, викладали сліпо за планом чи підручником. Навіть ректором Інституту стала неосвічена людина, яка з наукою чи школою мала мало спільного. Недаром нашого ректора прозивали пастухом, бо ж він сам хвалився, що ще десять літ тому пас на селі худобу. Важливе становище займав теж секретар партійної організації; він держав руку на живчику школи та був інформатором НКВД. Кого покликав до себе, той рідко вертався на студентську лавку.

Через те жили ми з дня на день у вічній непевності, відробляючи лекції як панщину. Не було ні одного студента, що, як то кажуть, пірнув би у науку, бо не було ні одного, який вірив, що так буде й надалі. Ще гірше стало, коли наказом уряду скасовано стипендії. Тоді багато й так нечисленних українців покинули студії та прокрадались через кордон на захід, або ждали тут весни, потім літа, скріплюючи себе взаємно різними надійними вістками. Вже всі чули, що війна висить у повітрі. Я навіть не склав іспиту з найбільше „обов'язкового“ предмету: з основ марксизму-ленінізму.

Як львівський педінститут виховував майбутніх учителів

*Інформації подав колишній учитель
львівської учительської семінарії, згодом
професор львівського Педагогічного Інсти-
туту.*

Висока школа, про яку говорю, не така то висока в розумінні закордонних високих шкіл: студенти обов'язково відвідують лекції, мають безперервний поділ годин на три довготривалі лекції, в означених реченнях складають піврічні іспити під загрозою, що їх викинуть. Викладачі зв'язані в навчанні штивними програмами Наркомосу і власними, теж штивними планами, переданими шкільній владі на початку півріччя; за п'ять хвилин перед лекціями записуються на листках приявности і в курсових журналах віднотовують абсенції студентів та пророблений на лекції матеріал; для контролю декани, завідуючі катедрою, або вислані ними професори відвідують виклади і прислуховуються іспитам. Цілком, як у середній школі.

Це було б менше лихо, якби умови праці були можливі. Та ні одна школа не давала таких умов, не давала їх і наша. Усіх болячок не перелічиш, а про кілька варто згадати.

Найбільше лихо було в тому, що ніхто не знав, кого слухати. Були в нашому інституті чотири факультети

(математично-фізикальний, історичний, мовно-літературний і природничо-географічний) і п'ять різних провідів при нерозмежованій компетенції. Директор — без дискусії, на це ж він директор; так само завпед — заступник директора у педагогічних справах. Новиною для нас був секретар парткому, тобто партійного комітету, вибраний професорами нашого інституту, очевидно партійцями та партійними кандидатами. Такий самий педагог, як ви і я, підлеглий директорові і завпедові, а він понад вас вищий, уважав себе другим директором і видавав розпорядки. Тільки зайві були б вони й нешкідливі, якщо покривались би з директорськими. Але найчастіше вони йшли врозріз, і тоді секретар уважав себе вищим, бо він покликувався на всесильну партію, а директор тільки на наркомоса. Нас, галицьких педагогів, записаних на цілорічний курс марксизму-ленінізму, секретар парткому перепитував із матеріялу, робив завдання і т. д.

Були в нас дві професійні спілки: професорська і студентська. Розпорядків вони очевидно не видавали, але, розгортаючи свою діяльність, не оглядалися ні на кого й цим вводили безладдя. Напр., реченців своїх нарад та мітингів не узгіднювали ні між собою ні з директором, тому визначувані ними години не раз колідували одні з одними, а педагог попадав між молот і ковадло. Товариші радянці хотіли освідомлювати нас політично на конференціях профспілки, а місцеві комунофіли й радянці в студентській профспілці шпигували професорів, на своїх нарадах критикували їх, головню виклади і клясифікацію. Котрий викладач вимагав знання, вже був контрреволюціонер, і студентська спілка поборювала його всіма засобами, а шкільна влада з цим рахувалась.

В середині першого півріччя прийшов ще п'ятий

провід, високопарно: спецвідділ, а просто — енкаведистка. Вона теж не видавала ніяких розпоряджень і явно не мішалася ні в які справи, проте її кабінет це була брама й пастка: кожний мусів пройти через неї і кожний міг потрапитися. На весь інститут, на всі справи студентські і професорські падала тінь із цього кабінету, до нього забігали комсомольці, провід спілок, партсекретар і завпед, тут збігалися всі персональні справи і горе тому, на кого Роза Карловна поглянула неласкавим оком. Цей „спецвідділ“ провів усі арешти між студентами, спорадичні й масові, разом 63.

Як другий бич над учителем зависла марксісько-ленінсько-сталінська доктрина. Кожну лекцію треба було починати від цитат чотирьох большевицьких авторитетів (Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін) і такими цитатами закінчувати, бо кожний виклад, кожна лекція і вправа були під докладним контролем комсомольців. Але клопіт у тому, що у Львові був тільки один примірник тридцятото тому Ленінових писань, де був поміщений речевий покажчик його творів, промов та афоризмів. Цей XXX. том ходив по руках партійців і дуже важко було зловити його на день-два, щоб повиписувати собі підхоже та потрібне.

Болячкою нашого інституту була бюрократія, розпаношена по всіх урядах, установах і школах. Виглядало б, що хай нею журиться канцелярія і декан, а тим часом вона вносила розстрій у все життя і працю інституту. Всякі листки, обліки, пересуви годин і лекцій, різні контролю фреквенцій, точности і самих таки лекцій — усе це було дошкульне і нестерпне. Учитель був страшенно перевантажений, шарпали ним увесь день до пізньої ночі, що не міг дихнути. Все це, звичайно, робилось планово: щоб люди не мали часу думати.

Коли, без одночасної зміни приписів давнього ригору, дозволено студентам пропускати одну третину лекцій, в школі повстав справжній хаос. Таке саме безладдя вносила шкільна влада надто частими змінами плану студій. Серед навчального року розмір одних дисциплін поширяли, інших звужували, одним додавали годин, іншим відбирали. Другий курс нашого інституту проходив за планом 4-річного, перший уже за планом 5-річного навчання; для нього вже була передбачена кафедра російської мови, другому курсові впакували цю кафедру в давній план і треба було хірургічної операції, щоб вона там вмістилася.

На весні 1940. р. відбулися масові арешти українських студентів нашого інституту, що мали характер планової протиукраїнської акції. Тоді наші хлопці, рятуючись, почали масово втікати від студій, залишаючи поле жидам. А ці здобули 60% фреквенції, навіть на україністиці було їх 24, українців тільки 15. Незалежно від чисельности жиди мали величезну перевагу у всіх установах студентської самодіяльності. Найважливішою з них була профспілка, у виділі якої на 2 християн засідало 5 жидів.

Дошкульний розклад вносило в наш інститут студентство, відкомандироване советською владою з давніх советських областей до нашої школи на місце арештованих українців і тих, що самі мусіли покинути інститут. Вони були дуже слабо підготовані в науці, зате комуністично наставлені і прийшли сюди з метою нагинати товаришів до комсомолу, управляти шпіонажу, надати західноукраїнській молоді нашого інституту характер чужого нам, советського, інтернаціонального, а насправді російського студентства.

Менше вражав наплив викладачів з-за Збруча. Ке-

рівні місця зразу вже зайняли радянці, і то дивним випадком директор і завпед були фахові. Наші советські товариші були, з малими виїмками, недостатньо підготовані. Директор не таївся з тим, що найслабшого галичанина ставить вище, ніж добірного советчика. Цих слів не треба брати дослівно, але вони характеристичні. Радянці були недовірливі, один одному не вірив, а всі разом не вірили нам. Заздрили нам гумору, веселости і сміху. У них не було цього, вони ходили пригноблені, залякані й тільки дуже поволі зживалися з нашим світом і з нами.

Наш інститут приймав молодь з закінченою десятирічкою або давньою гімназією і мав підготовити середньошкільного вчителя. Нічого казати, гарний нарибок. Гарно були б вони виховували нашу молодь, викривляючи її душу. З приходом німецької армії розвіялись страхіття радянського педінституту.

IV. „Досягнення соціалістичної культури“

Письменники, театральні артисти, різного роду мистці творять в Советському Союзі привілейовану класу. Вони мають змогу багато заробляти й втішаються високою пошаною урядових кіл і загалу громадянства. Влада ними піклується, видаючи великі гроші на видавництва, театри, „палаці культури“, музеї тощо.

Але за це своє упривілейоване становище діячі культури платять високу ціну свободи думки і свободи творчої праці. Бо вся культура і мистецька творчість у Советському Союзі спрямовані на одну ціль: на пропаганду комунізму, на Глорифікацію режиму і його керівників. Абсолютна згідність з партійною лінією, цілковита стандаризація мистецької продукції і разом з тим резигнація з власної індивідуальності є необхідними передумовами, яким мусить підкоритись кожен мистець, кожен культурний робітник.

Ті самі вимоги більшовицька влада поставила теж мистцям і культурникам в Західній Україні.

Большевики встановили над ними ще суворіший контроль ніж над іншими професіями. За гроші, які платили, вони домогались рабського виконання своїх наказів, не залишаючи жадної свободи для індивідуальної творчої праці.

Інженери людських душ

Сповідь поета, який повірив був большевицькій пропаганді й обіцянкам, поки сам не переконався, що радянський письменник купує особисту безпеку й добробут ціною безсоромного плазування перед червоною Москвою.

Письменник у большевиків за висловом Сталіна — „інженер людських душ“. На словах це виходить навіть досить сильно і привабливо. Алеж слова у большевицькій рекламі і пропаганді мають тільки замилити очі і закрити справжній вигляд явищ і фактів. Так воно вірно у відношенні до письменників та літератури.

Проте не можна заперечити, що письменник у Советському Союзі належить до упривілейованої касті „спеців“, себто до тих людей, які можуть заробляти величезні гроші. Одначе за цю можливість він мусить платити подвійною свободою: особистою і творчою. Мистецька творчість підлягає контролеві державного апарату зовсім так само як кожна промислова продукція. Головним матеріалом надхнення літератури є „великі“ люди („вожді“) й події останніх 24 років. Автор, який хоче добитись становища письменника, мусить братись за загально обов'язкові теми: звеличання большевицької революції, Леніна, Сталіна, так званих досягнень соція-

лістичного будівництва, різних пам'яткових дат, які відзначає весь рік уся большевицька преса. Авторіві треба писати про „радісне і щасливе життя трудящих у Радянському Союзі“, ідучи за большевицькою „біблією“, якою є філософія марксизму-ленінізму-сталінізму, виложена разом з історією партії в „Короткому курсі історії ВКП(б)“, в „Ленінізмі“ Сталіна та в подібних основних підручниках найвищої большевицької мудрости. Твір може бути написаний найкраще з мистецького погляду, але він буде „засуджений“ і автор буде „викритий“, якщо у творі є прогріхи проти теорії марксизму. І навпаки: твір може бути зовсім безвартісний з мистецького погляду, одначе він буде проголошений „кращим твором“, якщо хитро пов'яже большевицьку революцію і теорію марксизму-ленінізму з видуманими фактами й діями, або іншими словами: якщо автор зуміє до теорії натягнути практику і змалює в своєму творі фіктивне „щасливе життя“ під сонцем сталінської конституції.

Письменники СРСР об'єднуються в одній загальній Спілці советських письменників з централею в Москві; вона розподіляється на національні групи в окремих союзних республіках. Президія кожної групи відповідає за творчість своїх членів, які працюють увесь рік колективно, майже на очах усіх. В окремих будинках-клубах письменники збираються щоденно і вислуховують твори членів. Кожний виступ автора йде в парі з дискусією, в якій присутні наперебій стараються прослідити твір з ідеологічного боку. Поки твір появиться в друку, він проходить щонайменше потрійний контроль: його першого референта, редактора, що стежить за правдивістю автора, та офіційного політичного цензора. Кожна книжка появляється з прізвищем редактора та цифрою, під якою захований цензор. Увесь цей контроль не охо-

роняє ще автора перед закидами політичного характеру, з якими він може стрінутись, після появи твору друком, на прилюдних літературних вечорах або в пресі.

Тому советський письменник мусить повсякчасно бути насторожений, щоб зорієнтуватись, який тон, який настрій, який сюжет можуть залишити вражіння контрреволюційного становища. В цьому відношенні становище українських письменників було багато тяжче, ніж російських. Тоді як російські письменники в Петербурзі та Москві досить сміливо завертали до російської історії, накручуючи її на марксистсько-большевицькі гасла, письменники поневолених народів мусіли з острахом обминати все те, що московські большевики могли назвати страшним словом „сепаратизм“, „шовінізм“, „фашизм“. Сама пригадка фактів переслідування їх націй Московщиною могла стягнути на автора такий закид. На словах большевики нібито признавали, що варто і вільно письменникові торкатися історичних тем, але з бігом часу стали обмежувати ту історичність до „громадянської війни“, а вкінці стали просто домагатись творів на сучасну тематику.

Що ж торкається давніх українських письменників, то большевицька критика визнала „демократичними“ і „прогресивними“ таких клясиків українського письменства, як Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, також Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника та інших за те, що вони змальовували соціальний гніт українського народу. Большевики в нахабний спосіб анектували названих поетів, зробили з них просто своїх союзників-предтеч, промовчуючи зручно, що були це співці національно-державної волі українського народу, які у своїх творах протестували головно проти національного гніту, що веде з собою й соціальну неволю. Промов-

чувала большевицька критика й те, що клясики українського письменства: Шевченко, Леся Українка, Франко, зображали в своїх творах виразно свободолюбні ідеї, суперечні з большевицькою ідеологією. Профануючи в цей спосіб найбільші імена української літератури, большевицька критика вимагала від українських радянських письменників, щоб вони, мовляв, ішли слідами своїх славних попередників і... оспівували щасливе життя трудящих за радянської влади.

Як тільки Червона Армія зайняла Львів, приїхали з Києва письменники-орденоносці, скликали на нараду всіх львівських письменників (крім українських теж польських і жидівських) і створили Спілку письменників міста Львова. На цих перших сходинах довідалися західньоукраїнські письменники від своїх радянських товаришів, що як робітник і колгоспник, так само й радянський письменник повинен планувати свою роботу. Потім раз-у-раз усякі кореспонденти й репортери випитували письменників про їх творчі задуми. Таке недискретне втручання в наскрізь інтимну мистецьку творчість примушувало не раз письменників з місця імпровізувати свої „плани“ й диктувати нахабному журналістові низку тем і навіть заголовків майбутніх творів, з яких одні тільки-що „задумані“, інші „вже початі“, до інших „збираються вже матеріяли“, ще інші „вікінчуються“.

Як виглядає радянське планування й колективна творчість, про це переконалися львівські письменники на початку грудня 1939. р. Прислані з Києва письменники скликали членів Спілки і заявили нам, що треба скласти колективну поему в подяку Сталінові, партії та урядові за визволення земель Західньої України. Зараз таки устійнено план поеми, поділено її на частини і розділено роботу між поодиноких поетів. Всі, що почували в собі

хист писати віршованою мовою, порозбирали намічені частини, які треба було виготовити вже на третій день. Тоді автори зійшлись удруге і кожний відчитував свій текст. Окрема комісія советських поетів, які вже знають, як така колективна поема повинна виглядати, зіпнула поодинокі частини в одну цілість і так повсталася „поема“ „Про рідного великого Сталіна“. Її мерщій повезли до Києва (кажуть, що навіть літаком), щоб поема вийшла ще до 21. грудня, себто до дня народження Сталіна. Вона появилася відразу друком і в російському перекладі і то в рекордовому темпі, до кількох днів після її написання! Під поемою зазначено прізвища всіх українських поетів Львова (коло 17 осіб), кожний дістав пізніше по одному примірнику книжки і — гонорар. У львівських, київських і московських газетах появилися уривки поеми з відповідними коментарями, що, мовляв, щасливі львівські письменники написали твір на подяку Сталінові, який визволив їх і весь народ від ярма капіталізму, від соціального й національного гніту!

Ще нахабніше робилася (так: робилася!) друга колективна поема у вересні 1940. року, в річницю „визволення“. Коли до першої поеми були притягнені тільки письменники-українці, то це мабуть визнано помилкою і тому другу поему писали письменники всіх трьох національностей: українці, поляки й жиди. За вказівками партії зібрано всіх поетів і продиктовано план поеми, для написання якої дали тиждень часу. Поема мала називатися „Щасливий рік“... Роздано теми, й поети стали мозолитися над виконанням завдання. Кілька разів збиралися для прочитання написаного, але робота якось не клеїлася. Голова, сам не-поет і навіть ворог віршованого твору, не був задоволений з уривків ні з цілоти, та з лайкою і навіть погрозами накинувся на тих, що не

дотримали речення і ще не принесли приділеної собі „глави“ . . . Але час наглив і нарешті зіплено й цю поему. Та вона вийшла рішуче гірше, ніж перша в 1939. році. Вже не видали її окремою книжкою, не перекладали на російську мову, ба, навіть ніяка газета не передрукувала її повністю, лиш уривками. Повного тексту не надрукував навіть офіційний орган львівської організації „Література і мистецтво“.

Що ця друга колективна поема родилася серед таких мук, для того були цілком природні причини. Неможливо було писати про щасливий рік (себто перший рік советської влади), бо ніхто ніде ніякого щастя не бачив. Навпаки, за цей рік усі мали змогу пізнати большевицький рай, усім відкрилися очі на дійсну, нефальшовану вартість большевицьких обіцянок, неодному з письменників арештували найближчого родича чи друга, кожного мучила безсонниця і страх, яка доля стріне його завтра.

В інших настроях писали львівські письменники свою першу колективну поему. Річ у тому, що в перших днях і тижнях окупації Львова большевики зуміли представити себе письменникам, та й не тільки письменникам, іншими, ніж їх тут до того часу змальовувано і ніж вони справді були. Ми питали сами себе: що це? чи це ті самі большевики? чи може вони такі інші, як писали про них? чи може таки змінилися за двадцять років? а може тут у Галичині думають показати себе іншими?

Ті всі радісні вигуки, що ініціювали перші большевицькі промовці на мітингах по всіх львівських театрах і кінах, ті крикливі афіші, що проголошували звільнення Західньої України на всі часи від польського гніту й закликали всіх до співпраці, ті виразно національні нотки в відозвах і летючках, мовляв, ми звільнили вас, єдинокровних братів українців — збили неодного з пантелику.

А ще більше збаламутили наївних людей великі оголошення, що в кінці вересня 1939. року появилися на мурах Львова і в часописах про Українські Народні Збори, які скликаються нібито заради того, щоб вільними голосами заявитися, якої влади хоче народ по цей бік Збруча і до кого хоче належати!.. Люди стали говорити про плебісцит, про те, що нібито Англія заборонила(!) большевикам встановляти тут радянську владу й окупувати край без волі народу, без голосування... Українські написи на вулицях, на крамницях, на трамваях, на автобусах, здирання польських державних емблем, голосне й свобідне лаяння зненавидженої Польщі, українське шкільництво — оце все спонукало декого питати себе: Чи ж то не Україна? Хай і червона, але Україна...

Правда, вже в перших днях арештували деяких українських діячів, між ними д-ра Костя Левицького, д-ра Дмитра Левицького, Володимира Целевича, Остапа Луцького, Володимира Кузьмовича. Алеж вулицями Львова явно й свобідно ходили і на мітингах бували інші відомі політичні діячі, були тут також письменники та журналісти, відомі з своєї протибольшевицької діяльності... Всі пояснювали собі, що тамтих певне закликали тільки для якихсь то вияснень і що скоро їх випустять на волю, тим більше, що в перших днях справді багатьох брали на допити й зараз звільнювали. До того ще командант міста заявив українській делегації, що ніхто не повинен нічого боятися, всі повинні ставати до праці, від вас самих, мовляв, залежить ваша доля, самі ви тепер господарі вашої землі...

Зокрема ж щодо письменників і редакторів, то їх заспокоювали вже буквально на другий день після вступу большевиків до Львова на окремих сходинах у „Просвіті“ і в льокалі редакції „Діла“ товариші з Ки-

ева: письменник-орденоносець Корнійчук і головний редактор „Комуніста“ Чеканюк. Вони запевнювали переляканих працівників пера, співробітників „Діла“, „Нового Часу“ та інших національних часописів, що нічого їм не станеться, що всі вони дістануть працю, що по всіх містечках і містах будуть часописи, а найважливіше — що всю минулу діяльність, політичну й літературну, радянська влада пускає в непам'ять, тільки треба ставати до праці, ставати на службу — рідному народові! Здавалось би, все в порядку. Чого більше бажати? Правда, точно в 24 години по цій нараді арештували редактора „Діла“, д-ра Івана Німчука, але й цей фкт ми вважали непорозумінням, яке швидко виясниться.

Ще більше ніж ці гарні слова заспокоював письменників факт, що хоч не один з них мав у своєму дотеперішньому дорібку ярко протибольшевицькі статті, вірші й новелі, то тепер його не поставили під стенку, тільки ще йому підлещували, що в нього талант, що про нього чували і що шкода, що він дотепер служив буржуазії, аж радянська влада дасть йому змогу по-справжньому розвинути свій талант і пізнати свої помилки. Отакі крокодилові сльози і підлабузнювання та зверхня українська форма всіх большевицьких вступних реклямових імпрез і штучок спричинили те, що українські письменники, яких большевики застукали у Львові, майже всі рішили не кидати рідної землі, а ще й один одного намовляв залишитися, мовляв, большевики „змінилися“ і „добре, що український народ уже разом“... Ось пояснення, чому перша колективна поема в грудні 1939. р. вдалася досить добре і мала деякий мистецький рівень. Взяли в ній участь найповажніші українські письменники, хочачи так наче все покласти на карту, щоб переконатися, наскільки щирі большевицькі заяви й обіцянки.

Гіркий був наш досвід. Запізно ми переконалися, що все була тільки большевицька хитрість, щоб зловити нас цупко у свої лабети й висмоктати наш талант для своєї реклями перед зовнішнім світом, перед українським народом над Дніпром і перед іншими народами Радянського Союзу. Бо дедалі, то все виразніше показувалося правдиве обличчя большевизму й у відношенні до „інженерів людських душ“: викривляли їх характери, використовували їх як своїх пропагаторів вищої категорії...

Письменників зорганізували в Спілку, письменникам призначили розкішне приміщення (Клюб письменників містився при вул. Коперника 42 у графській палаті), їм платили добрі гонорари, висилали на курорти й екскурсії, повезли частину їх на прогульку до Києва (в лютому 1941. р.), нібито шанували їх і піклувалися ними. Але вимагаючи від них невтомної роботи, вони водночас убивали їх силу і талант наскрізь огидними й насильницькими обов'язками. Звичайно щовечора йшли в Клубі „доклади“ на політичні й суспільні теми (себто виклади з марксизму), то наради над творчістю, то святочні вечори в честь коли не Леніна і Сталіна, то іншого Молотова чи Кляри Цеткін чи Паризької Комуни. На всіх тих вечорах мусіли бути присутні обов'язково всі члени, а були то вечори страшенно нудні. Починалися годину й півтори пізніше, як було призначено, десь коло 10-ої години, а кінчилися в 1. год. по півночі, так що не раз люди, які мешкали подальше, мусіли ночувати в Клубі на столах і фотелях.

Та це не все. Письменники були поділені на „бригади“, які мали обслуговувати фабрики й заводи, школи й гуртожитки, себто мали зануджувати своїми віршами й новелями дітей і дорослих, також насильно туди зігнаних. Звичайно на одну таку „виправу“ йшла бригада

з двох українських, з одного польського й одного жидівського письменника. Для українського письменника по-тіхою було те, що між слухачами було мало земляків. Бувало й так, що бригаду з п'яти-шести письменників виправляли до дому сліпих, де заставали 5—6 душ сліпих слухачів. Але вершком безглуздя було, коли раз вислали бригаду поетів до — глухонімих! Деякі з учасників ви-прави не були поінформовані про те, до кого саме вони йдуть, аж на місці заінтригувало їх те, що публіка не нагороджує їх офіційними оплесками. А річ була в тому, що глухонімі не чули, що поет читає... Бувало й так, що поетів висилали на вечори з забавами, там публіка вичікувала від них чогось смішного і вже заздалегідь з чемності сміялася, коли поет виходив на естраду, щоб прочитати вірш у честь — Сталіна... Не раз бувало так, що одні аранжери вечірки замовляли в Клубі письменників, а інші на місці, непоінформовані про те, здвигали плечима й казали, що в програмі не передбачували літературних виступів, але поети можуть прочитати вірші наприкінці вечора, коли публіка буде відпочивати по танцях. Бувало й так, що аранжери літературного вечора забували про запрошених ними самими авторів і не приходили на вечір. Тоді публіка й поети посміхнулись одні до одних і розходилися. Або самі собі робили вечір, який тоді на задоволення обох сторін тривав 5—10 хвилин. Наприклад, таке було з вечором у честь Ів. Франка в „Палаці Піонерів“ у Львові. В травні мав відбутися великий вечір у 25-ліття смерти поета, а участь мав узяти спеціально запрошений син поета, Петро Франко, і кілька поетів. Прийшли ми до палацу піонерів, піонери вже є, але з дирекції нема нікого. Чекаємо чверть години, півгодини, три чверті — господарі не приходять. Нарешті Петро Франко говорить піонерам: „Ваші товариші на-

чальники не являються, хоч нас запросили, то ми обійдемося без них. Я скажу вам кілька слів про мого батька Івана Франка...“ І почав говорити про батька — а що слухали його головно жидівські й польські діти, бо українських дітей батьки до „Палацу піонерів“ не пускали, тому говорив по-польському — та м. ін. не забув згадати, що його батько особливо ненавидів таких людців, як ті „товариші“, що так неповажно ставилися до своїх обов'язків.

На початку 1941. р. большевики, підготовляючись до святкування 25-ліття „соціалістичної революції“, стали силувати письменників, щоб заявляли про свої праці з сучасної тематики. Поети мусіли прилюдно заявляти, що вони думають написати до дня 25-ліття „великого жовтня“, себто до жовтня 1942. р., і яким твором думають вшанувати перемогу соціалізму. Західньоукраїнські письменники мали обов'язково писати на тему „щасливого і радісного життя“ у „визволених“ західніх областях України. На прилюдних зборах, на заклик голови Спілки, письменники мусіли зголошувати теми, які зараз же опублікувала львівська і столична преса. Кривим оком споглядав голова та присутній на зборах агент НКВД на тих членів Спілки, що не зуміли з місця зголосити тем, та ще кривіше стали дивитися на одиниці, які не зголосили тем і на другий і на третій день.

В таких обставинах морального й фізичного терору проживали письменники Львова весь час большевицької окупації. Зразком дійсного відношення до них партії й уряду та НКВД може послужити хоч би виступ голови львівської організації в травні 1941. року. Між вечорами в Клюбі була заповіджена між іншими лекція про колишні політичні партії на Західній Україні. За першим

разом вона не могла відбутися, бо на той вечір не прибув майже ніодин український письменник, а про них власне комуністам найбільш ішло: завданням доповіді було вилити помиї на українські національні партії, які діяли в Західній Україні до приходу большевиків. Директор Клубу зараз на другий день повисилав до всіх карні пригадки й телефонічно погрожував в імені голови організації, кажучи, що це просто саботаж. Насилу зібралися письменники за другим разом — кілька днів пізніше — на цю доповідь, щоб вислухати страшних лайок на українські політичні групи та їх провідників, на Митрополита Шептицького і на все, що пахло „націоналізмом“. Все ж за „саботаж“ не минула нас кара. Кілька днів пізніше голова організації так вилаяв деяких українських письменників за неprisутність на вечорі, як не лаяв австрійський чи царський капраль своїх рекрутів. Що віщувала така лайка — можна було догадатися . . .

Чого можна було сподіватись українським письменникам, що до приходу большевиків стояли на суто національному становищі? Нічого іншого, тільки того самого, що зустріло їх товаришів над Дніпром: Вишню, Хвильового, Фальківського, Плужника, Влизька, Загула та десятки інших. Заслання, каторга, смерть, самогубство . . . Дивувалися радянські товариші, що й так довго залишають нас у спокою. Пояснювали це так, що на нових „визволених“ землях большевики хочуть показати перед світом свою „толерантність“, особливо до мистців усіх ділянок. Одначе запевнювали нас приватно, що прийде черга й на нас, навіть на тих, що старалися „відпокутувати“ перед большевиками свою попередню противольницьку діяльність віршами в честь Сталіна, Леніна, віршами на оборонну тематику (писаними зрештою на „вказівку“ голови організації). Бо чи ж і ті письмен-

ники над Дніпром не писали колись також на честь большевиків?

Вже в 1940. році кликало декого з українських молодших письменників НКВД „на розмову“ й говорило більш-менш так: „Ви читаєте в радіо, містите гарні вірші в газетах тощо. Ми це знаємо й бачимо. Але не думайте, що ми забули про те, що ви і подібний вам поет Н. Н. (тут називали котрогось старшого поета) писали проти радянської влади до 1939. року...“ Потім ішло недвозначне натякування на те, що якби письменник дійсно був відданий щиро радянській владі, то він мусів би доказати це своїми ділами, а саме інформаціями про земляків до НКВД... Переляканий і спітнілий виходив письменник після такого допиту, що часом тягнувся і цілу добу, з бюр НКВД, а в ухах його гомоніли ще слова погрози: „Коли натякнете комусь хоч слово, що ви тут були і що ми вам говорили, то пам'ятайте, щоб нарікали потім лише самі на себе...“ Але він таки біг до того старшого товариша і шептав йому про все, щоб облегшити свою душу...

Серед таких невимовно важких моральних тортур добігав до кінця другий рік нашого животіння і „радісної творчості“ під радянським чоботом. Аж оце прийшла війна — тоді мала бути наша доля припечатана. Відомо, що тільки несподівано для большевиків завчасно почата війна врятувала тисячі, а може й сотні тисяч українських родин від вивезення і загибелі. Урятувала вона тисячі від смерти. Зокрема ж війна мала вирішити й долю українських письменників. Про те, що нам загрожувало, ми довідались аж після вступу німецьких військ до Львова. Тоді стало відомо, що зараз першого дня війни, 22. червня 1941. року, скликали до Клубу всіх членів, кого лиш можна було повідомити, а передовсім Управління Спіл-

ки. Сталося це з ініціативи Ванди Васілевської і Тудора.¹⁾ На щастя, не прийшло багато письменників, бо вже перші німецькі бомби ранком 22. червня розладнали все життя у Львові, й українці сиділи по закутках. Присутні члени управи Спілки вирішили вмістити в часописі „Вільна Україна“ заклик до всіх письменників ставати негайно в ряди Червоної Армії. Сама Ванда Васілевська перша взяла кріса на рам'я і так ходила по місті. Під цією відозвою вмістили вони підписи всіх членів Спілки, розуміється, без їх відома. Крім того управа виготовила список тих письменників, яких уважала „ненадійними“, і цей список мала передати Обласному Комітетові партії, щоб він наказав їх арештувати й вивезти чи повбивати. У список попали всі українські письменники, що до 1939. року стояли на протибольшевицькому становищі. З тими списками й закликом вибралася частина учасників наради, між ними Тудор з дружиною, польська письменниця Харшевська й письменник Гаврилюк, з Ключу до редакції „Вільної України“ і до Обкому. Та випадок рішив інакше. Коли вони перейшли з вул. Коперника й пустилися йти вулицею Сикстуською, надлетіли німецькі бомбардувальники й одна бомба — а було це в неділю опівдні — впала саме в кам'яницю, попід яку проходили названі особи. Всі вони загинули під звалищами дому. Після їх смерті вже не було кому організувати письменників на боротьбу за владу рад і не було кому кермувати їх арештуванням. Васілевська зникла зі Львова (казали, що пішла на фронт, а справді вона скоро опинилася в Києві, а потім у Москві, щоб звідти закликати польський пролетаріят до боротьби за Сталіна); голова львівської Спілки вже тиждень раніше захворів і виїхав

¹⁾ Тудор — один з нечисленних західньоукраїнських письменників-комуністів.

в Україну, а крім Тудора й Васілевської, видно, ніхто більше не мав уповноваження керувати організацією. Такому випадкові завдячує не один український письменник Львова своє врятоване життя.

Тих 22 місяці, перебутих під чоботом Сталіна, згадуємо сьогодні як страшний сон. Просто не хочеться вірити, що немає того клубу при вул. Коперника 42, куди українець входив, боячись своєї тіні; що можна голосно говорити те, чого тоді й шепотом боялися; що нема ні нині, ні завтра, ні післязавтра ніякого мітингу, ніякої обов'язкової доповіді, ніякого виступу перед „трудящими“ . . . І радіє душа, що разом з упадком большевицької влади визволяється й український мистець, щоб знов служити рідному народові не фальшивими, а правдивими скарбами свого таланту.

Разом з цілим українським народом може й український письменник засвідчити перед усім світом, що большевизм — це не тільки приниження, але й цілковите заперечення всякої справжньої літератури, всякого мистецтва і всієї духової творчости взагалі.

Мальована брехня

Автор статті — маляр і мистецтвознавець, який виявляв завжди багато зацікавлення також і суспільними проблемами.

До приходу большевиків у Львів ми, місцеві українські мистці, небагато знали про большевицьке мистецтво останніх років, відколи Советський Союз строго відокремився від світу.

Услід за Червоною Армією приїхала до Львова перша бригада кийвських мистців, яких завданням була декорація міста для вияву наших радісних почувань з приводу „визволення“. Приїжджі були зле одягнені люди, які боязко входили з нами в розмову й на кожному кроці, як накручені автомати, говорили про прекрасне життя в Радянщині та про передове, найкраще в світі, советське мистецтво.

Зле одягнені й непевні себе люди за декілька днів вималювали сотні велетенських портретів Леніна, Сталіна і членів політбюро, і за проектом одного „спеціаліста“ „прикрасили“ ними місто. Крім портретів пишалися на головних будинках міста велетенські картини в стилі американської реклямової техніки, що зображали щасливе життя громадян ССРСР. Перші дні опоганеної таким чином архітектури Львова були показовою лекцією большевицької мистецької культури. Продовженням цієї лекції були фахові розмови з нашими східними товари-

шами, від яких ми довідалися, що єдиний признаний більшовиками мистецький стиль — це „соцреалізм“ (соціалістичний реалізм).

Живо стоять у пам'яті науки східних „культуртрегерів“, що ними перероблювали вони нас, західньоукраїнських мистців, на советських. Популярна доповідь про соцреалізм виглядала так:

„ . . . Соцреалізм це стиль нашої революційної епохи. Він щойно народжується. Він спертий на кращих досягненнях світового мистецтва і кращих зразках російського малярства, що являється передовим малярством у світі. До опанування цього стилю мистець може дійти шляхом вивчення творів класиків марксизму — Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, шляхом вивчення найгеніальнішого твору світової літератури всіх часів — „Короткого курсу історії ВКП(б)“. Соцреалізм це антитеза натуралізму. Натуралізм це декаданс, а соцреалізм це виразник прогресу. Натуралізм це зображення природи такою, якою вона є, а соцреалізм це творення захоплюючих образів революції і щасливого, радісного життя нашої країни, це зображення найбільших геніїв людства Леніна і Сталіна“.

Такі бистроумні доповіді, що тривали звичайно годинами, повторялися впродовж двох років більшовицького панування у Львові незліченну кількість разів у „Спідці радянських мистців“. У мене заховалися записки цих лекцій і за ними подаю вищенаведену цитату (з промови московського критика Гутмана).

Змістом соцреалістичної картини могли бути: події з часів російської революції, з майже обов'язковим розміщенням постаті Леніна або Сталіна в центрі (в ролі героїв, учителів, промовців), життя видатних осіб російської історії або образи щасливого радісного життя зі

сучасности, де всі обличчя обов'язково мусіли бути розсміяні, а за тло повинен служити зразковий колгосп, або місто з рівненькими вулицями, монументальними большевицькими будинками, фабричними, новенькими як з голки об'єктами. „Заможність колгоспу“, „радість трудящих“, „безтурботність старости“ — ось теми большевицьких картин, утриманих в примітивно натуралістичному стилі, з дешевими шильдярськими ефектами, з солодкавими кольористичними блисками.

Чому большевики зробили цей обскурий натуралізм священним табу, якого порушити не було можна без ризику стягнути на себе закид контрреволюції?

У черепях большевиків, яким ніхто не заперечить знання психології мас і пропагандної вмідости, зродилася знаменита ідея: вчинити з мистецтва, зокрема пластичного, інструмент, що нарівні з наганом провадив би справу спантеличення та оглуплення громадянина ССРСР найкоротшим шляхом до цілі. Стероризованому і схудобілому в голоді й нужді громадянину показати казку, казку про щастя, ситість, добробут, небачені й нечувані в світі досягнення техніки, і в цьому чаді омани приспати остаточно його критицизм та охоту до якогонебудь спротиву. Мальована, співана та писана брехня, продукувана масою стероризованих мистців, мала служити тій самій цілі, що армія посіпак НКВД: зробити з радянської людини автомата без власної думки й волі.

До такого розуміння мистецтва треба було „перевиховати“ західньоукраїнських мистців.

На звалищах кількох передвоєнних мистецьких груп і спілок наїзники оснували у Львові одну професійну організацію і в цю клітку загнали малярів і різьбарів різної масти щодо національних, формальних і стажевих ознак.

І почалися політичні масажі скомасованої юрби „радянських мистців“, почалися курси, доповіді й лекції про завдання радянського мистецтва і про соцреалізм, від яких віяло безмежною нудьгою та комплетним анальфабетизмом викладачів. А тим часом міражі безтурботного життя мистців, їх велетенських заробітків, їх праці за спеціальністю, їх багатства на малярський технічний матеріал, міражі змальовувані східніми товаришами, пресою, викладачами та радіопередачами, розвівалися як сон. Брутальна большевицька дійсність показувала щось протилежне до барвистих казочок і примушувала голодуючих мистців ловитися підленьких посадчин по урядах або малювати за прикладом східніх товаришів портрети большевицьких „святих“ по дві штуки в день, щоб заробити на утримання своє і родини. І до кінця большевицьких днів у Львові йшла ця дивовижна гра. З одного боку міражі створювані для безкритичної маси людьми, які самі в них не вірили, з другого боку — злиденне життя „щасливого, творчого радянського мистця“, густо ткане страхом перед вивозом у Сибір або арештуванням.

Але не треба думати, що всім радянським мистцям поводилося зле.

Ні, не всі, що володіли пензлем, мусіли в Соведах жити в злиднях, хоч трудно назвати вирубників большевицької пропагандної халтури — мистцями. Зле було тільки тим, що або не вміли, або не хотіли догоджати своїми талантами кремлівським деспотам. Проте число тих принципіалістів було невелике й воно постійно маліло, завдяки рафінованим методам, які пристосовували большевики, щоб примусити кожную творчу одиницю давати зі себе все в допомогу оббріхуванню громадян Союзу. Тому то з року на рік росло число велетенських

полотнищ, залюднених розміяними, щасливими та добре вдягненими людьми, що своїми безжурними й ситими обличчями мали переконувати гнаних і голодних пролетарів ССРСР, що це іменно вони. Куншт витворювати таку сугестію в мистецькому творі був притаєним сенсом усяких декоративних словечок, як „соціалістичний реалізм“, або „національне по формі і соціалістичне по змісту“ мистецтво. По правді дві наведені шаради слід так читати: „російський натуралізм“ і „мистецтво російське по формі і брехливе по змісту“.

Повернуся ще до професійної організації, якою ушасливили нас большевики.

„Спілка Радянських Мистців України“, львівська філія київської централі, стала велетенським адміністративним апаратом, який пожирав усі субвенції і роївся від усяких місцевих і східніх спекулянтів. Вони найкраще „приспособувалися“ до нових вимог, вони мали першенство в одержуванні замовлень, вони репрезентували українське малярство на місцевих і замісцевих виставках.

Довелося раз (на початку 1941. р.) делегатам львівської Спілки поїхати в Київ на пленум Спілок Радянських Мистців України.

Упродовж десятиденного перебування у зруйнованій большевиками столиці України, в оточенні комфортних і монументальних будівель та нужденних і обідраних ліплянок, в оточенні голодних і обідраних пролетарів та випашених в люксових барах большевицьких буржуїв, цілої тієї маси людей, яка в серці України розмовляла російською мовою, назрівав погляд делегатів на суть большевицького мистецтва. На пленумі, де падали патетичні фрази про нечувані досягнення „українського“ мистецтва, про його світлі перспективи, де намічували план влаштування велетенської виставки під назвою „Ленін,

Сталін і Україна“ (!) і „злегка“ критикували відсталих і користолюбних мистців, які замало ударно й ідейно працюють для високих большевицьких ідеалів, трапився знаменний інцидент. Перед президію, що складалася з самих капацитетів, м. ін. керівника справ мистецтва та секретаря комуністичної партії України, вийшов шкутильгаючи старший віком мистець, колишній моряк зі славного „Потьомкіна“, старий революціонер і колись заслужений большевик. Сьогодні він був у неласці: він забагато бачив і забагато знав.

Простими від серця словами почав той большевицький ветеран змальовувати побут середнього радянського мистця. Він говорив про брак фарб до малювання, про злиденне життя по підвалах, без світла й ніяких умов для мистецької творчості. Він щойно почав промову, а вже аудиторія і президія вигуками повними обурення і протесту примусила старого мистця розгублено закінчити слово збентеженим мимренням. Він очевидно й сам зорієнтувався, що його щирість може його загубити. І пішов він на своє місце, перемелюючи в роті якусь гірку фразу про большевицьке „небачене і нечуване в світі“ піклування мистцем.

Після цього немилото інциденту чергові промовці ще ревніше, ще патетичніше почали славословити „великого“ Сталіна за благодаті, якими він обсипував Україну, і говорили про ті величезні заслуги, які „геніяльні“ провідники комунізму поклали для добра українського народу.

На кінець розкажу ще одну анекдоту.

Сказав мені якось один знайомий, що він задовго перед розгромом большевиків знав про їх кінець.

— „Як же ж то?“ — запитав я.

— „Зовсім просто. Це виявило мені большевицьке малярство. Подумайте! На большевицьких образах усі сміялися. На одному образі, де був зображений Сталін на військовій параді, сміялися вояки, сміявся вождь і сміялися . . . коні. Коли я побачив розсміяних коней, то зрозумів, що діло серйозне, бо коні ніколи надаремне не сміються. Я не помилився“.

В цій анекдоті багато правди. Було б бажано, якби на побоевищі Советів збереглася бодай та цінна картина з розсміяними кіньми. Це був би багатомовний документ большевицького мистецтва й большевицької дійсности.

Невільники пера

Інформації про відносини в редакції большевицької газети, що виходила у Львові, походять не від редактора, а від складача, який попав випадково до друкарні, де друкували цю комуністичну газету. Випадково він займав деяке становище в професійній спілці, до якої належали теж усі працівники редакції, і мав нагоду прилягнути ближче праці редакторів.

Большевицька редакція нічим неподібна до редакції „буржуазних“ газет. Її члени не мають змоги ні права самотужки проявити якусь ініціативу, виявити свій талант. Праця редакції починається щодня засіданням, на якому секретар редакції намічає план чисел на кілька днів наперед. Усе те актуальне, що може принести кожний день: новини, події — не має для большевицької преси жадного значення. Преса пропагує, планує, сама підбирає матеріал, „кермує життям“. Партійний комуністичний календар вказує редакторам теми: роковини вождів комунізму — Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, дати зв'язані з великими днями большевицької революції, різні державні свята — день за днем усе заздалегідь передбачене на весь рік.

Наприклад, приходять вибори. Поодинокі члени редакції дістають доручення звернутись до таких то місце-

вих діячів, учених чи чільніших громадян, і попросити їх висловитись з приводу виборів. Хто не схоче сам написати, нехай скаже, що думає про систему виборів, активність виборців, зацікавлення громадянства або подасть характеристику висунених кандидатів.

Коли большевики повисували кандидатів з Західної України до Ради Депутатів УРСР або львівської міської ради, громадянство чуло більшість цих прізвищ уперше. Між ними були й не місцеві люди, а партійні советські. Що ж могли про них сказати ті, до яких звертались журналісти з проханням подати їх характеристику? Вони відповідали, що їх не знають. А проте в газеті появлялись крясномовні статті львівських громадян, які вихваляли заслуги і прикмети висунених кандидатів. Їх писали самі журналісти.

Бувало й таке, що звернеться редакція до якогось спеціаліста за фаховою статтею і він її напише. На третій день, коли стаття появилась у друку, прибігає автор і скаржиться: текст йому змінили так, що змінили ввесь його сенс, і повиходили нісенітничі. Авторів пояснювали, що редакція краще знає, як повинна виглядати стаття; в газеті треба не абстрактної науки, відірваної від життя, а пропаганди.

І статті в большевицькій газеті були такі подібні одна на одну своїм пропагандним змістом, своєю фразеологією, штампованими висловами, навіть цитатами, що ми, складачі, не могли пригадати собі, яку саме вчора друкували. Я був раз свідком характеристичної сцени. Один місцевий співробітник, якого большевики втягли до газети, написав рецензію на якусь збірку поезій. Рецензія була інформаційна. Секретар редакції переправив її так, що виходило: поет видав бойову збірку на славу комунізму. В редакції йде така розмова:

— „Товаришу секретар, але зверніть увагу, чи з моєї рецензії читач не матиме такого враження, що це поезії на соціальну тему, революційні, тоді як це здебільшого еротична лірика. Ви викреслили все про більшість поезій, а додали про те, чого у збірці зовсім немає“.

Секретар редакції:

— „Я збірки, признаюсь, не читав. Але радянський поет повинен передовсім служити справі революційного виховання мас, і ми підносимо його саме за ті дві-три поезії, які мають для нас єдину цінність“.

Львівські читачі були здивовані, звідки місцеві громадяни понаучувались так хутко большевицької фразеології, коли читали їх статті в большевицькій газеті. Та незабаром усі довідались, що авторами тих статей були не підписані, а члени редакції, які виготовляли весь текст.

Одного разу, коли ми вночі „ломили“ газету, набрані статті не вмщувались на сторінку. Треба було одну статтю викинути. Редакції дуже залежало на підписі одного діяча під більшою статтею; більша стаття не вмщалась.

— „Знаєте що?“ — каже до мене дижурний редактор — „ми перенесемо підпис з великої статті під меншу, і таким чином вовк буде ситий і коза ціла“.

— „А автори не будуть протестувати, що їх статті попеременяла редакція?“ — питаю.

— „Нехай би попробували!“ — відповів редактор.

Не диво, що редакція часто йшла з готовою статтею до когось за підписом або повідомляла іншого, що потребує від нього статті негайно... а це значило, що він не матиме часу її сам написати, отже її напишуть за нього.

Праця в большевицькій газеті це була мука. Поки стаття появилась на світ божий, її переписували кілька разів, вона переходила через кілька рук для контролю з щораз то новими поправками. Часто вже готова газета затримувалась уночі, бо представник обліту (цензури) знайшов якесь „сумнівне“ місце.

Що мене найбільше дивувало за весь час праці в большевицькій газеті, це фрази про радісне та щасливе життя в соціялістичній батьківщині. Навіть журналісти, які заробляли дуже багато, не виглядали на щасливих. Ніколи я не бачив селян, міщан чи робітників, що заходили б до редакції — як це бувало давніше за наших „буржуазних“ порядків, — щоб поділитись своїми враженнями про те, що діється довкола них, щоб пожалітись, попросити оборони перед кривдою. Газета ні словечком не згадувала про тисячні зловживання й насильства, яких зазнавали люди щодня. Так само, як не вмещала вона згадок про те, що люди вмирають або щезають з лиця землі. Навіть про тих членів редакції, яких забрало НКВД, ніхто й словом не згадав у розмовах: що з ними і за що їх узяли.

Театр як агітаційна трибуна

Інформації про умови праці українського актора подав Володимир Блавацький, заслужений діяч української сцени, який за большевицьких часів був якийсь час режисером Українського Державного Театру ім. Лесі Українки у Львові.

Большевицька пропаганда зуміла переконати весь світ про те, що в Советському Союзі розвинулось незвичайно високо театральне мистецтво. Українські актори на західноукраїнських землях могли теж в якійсь частинці повірити цій пропаганді. За весь час існування Версальської Польщі вони вели злиденне життя. Створений у Львові в 1864. році український театр зазнавав страшних ударів від 1919. року, коли після розвалу Австрії на західноукраїнських землях запанувала Польща, яка почала систематично викорінювати українські культурні цінності. Щоб не дати змоги розвинутись українському театрові, польська влада не давала йому дозволу на вистави у Львові, а засуджувала його на мандрівне життя по містечках і селах. Актори не мали з чого жити і творили різні дрібні й більші театральні гуртки. За польської влади повстало 17 українських мандрівних труп. Вони боролись із злиднями і з цензурою, яка приписувалась до репертуару.

Як тільки більшовики зайняли Львів, більшість кращих акторів з провінції потяглися до столиці, зачувши, що більшовицький уряд створює український державний театр ім. Лесі Українки у Львові і призначає на це великі фонди. До українського театру справді набрали великий персонал і порівнюючи з іншими інтелігентськими професіями (напр., лікарями) оплачували акторів не найгірше. Спершу дали українському театрові приміщення в будинку львівського міського театру, але після декількох місяців він мусів звідтам уступитись, бо міський театр зайняла державна опера, що мала міжнародний, московсько-польсько-український, характер. Все це робилось з метою, щоб не дати змоги розвиватись українському драматичному театрові. Провід був у руках приїжджих більшовицьких директорів, що мали лише за завдання перешкоджати в праці українським акторам, не даючи їм змоги виступити з власною ініціативою. Від першої хвилини український театр стояв під контролем „партійних товаришів“ і шпигунів, які надавали репертуарові і всій праці в театрі характер своєрідної більшовицької каторги. Актори, крім безупинних проб, мусіли вчитись „абетки комунізму“ — ходити на всякі лекції, мітинги, збори, падаючи з ніг від утоми.

Щодо самого репертуару, то він був наставлений в першій мірі на агітацію. Ми мусіли грати в п'єсах, де зображувано апотеозу комуністичної хоробрости, мудрости та справедливости, в протилежність до „буржуїв“ і „націоналістів“, змальованих на сцені найчорнішими барвами. Т. зв. реперткоми (себто комітети від цензури репертуару) душили всілякий свобідний прояв індивідуальности режисера та актора. Вони були настільки засліплені, що не рахувались з аудиторією, для якої ставлять п'єси, і задовольнялись грубою, примітивно пода-

ною агіткою. Це називалось, що мистецтво мусить бути загально приступне і зрозуміле для мас. На ділі воно нагиало глядача силоміць до інтелектуального рівня малоосвіченого пролетаря. Члени реперткому — це були з правита тупоумні та некультурні бюрократи.

Для прикладу: головою управління для мистецьких справ у Львові був Компанієць, з професії — гірник, а його заступником флейтист театральної оркестри. Нерідко траплялось, що директором театру ставала людина, яка ніколи не мала нічого спільного з театром, а була весь час керівником молочарні або гарбарні. Найважливіше було те, чи він був „партійний“, а його фахове знання — дурниця.

П'єси, які писали советські драматурги, вражали нас своїм повним контрастом до дійсности, яку вони намагались звеличати. Драматург вигадував усякі гарні слова, щоб розхвалювати „щасливе квітуче життя“ в „соняшній“ країні Рад, тоді як довкола нас усе задихувалось від гнітучої атмосфери.

Українського актора силували грати п'єси, в яких висміювано, перекручувано й опоганювано те, що йому було найдорожче — українську історію, визвольні змагання його народу. Як можна було боротись проти такої системи? При театрі, як скрізь, були т. зв. спецвідділи — експозитури НКВД, що оплітали акторів густою сіткою конфідентів і донощиків так, що кожне сказане в театрі слово доходило до вух тайної поліції. Траплялось, що хтось з акторів зникав, і ніхто навіть не посмів спитатися, що з ним сталось. В атмосфері, де брат боявся розмовляти з братом, чи можлива будь-яка мистецька творчість?

Актор боявся, чи, відтворюючи якусь ролю в большевицькій п'єсі, не проявить зовсім несвідомо своїх сим-

патій до ворогів большевизму, які в його інтерпретації виходили чесніші й мужніші, ніж большевицькі герої п'єси. За цим теж стежили різні шпигуни. Навіть українську мову вважали деякі російські комуністи за „націоналістичну“, коли актори розмовляли нею ввесь час поза сценою.

Декорації, обстановка, костюми — все те, що приваблює око, було в большевицькому театрі справді прекрасне. Зверхні ефекти були призначені для некритичної маси, щоб вона тим легше могла сприймати отруйну пропаганду, заховану за ними. Чи мільйони, витрачені большевиками на театральну пропаганду, досягли своєї мети? — сумніваємось. Театр не міг закрити справжньої дійсности, яка була жахлива і від якої не можна було втекти навіть у країні уяви.

Книжки на паливо

Автором статті про бібліотечну справу є Володимир Дорошенко, довголітній директор бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, знаменитий фахівець книгознавства.

Большевики хвалилися своєю пошаною до пам'яток культури, до бібліотек і архівів. Як тільки вони зайняли західньоукраїнські землі, ми були переконані, що вони візьмуть під свою опіку державні і приватні збірки, які залишились без догляду або без власників під час німецько-польської війни. Але вчинки большевицької армії й цивільних адміністраторів та окремих советських громадян заперечили їхні перехвалки й наші сподівання.

Вже під час пересування Червоної Армії в Західню Україну гинули по дорозі цінні збірки рукописів, книжок, образів. У першу чергу, очевидячки, нищено збірки по поміщицьких дворах. Советські старшини забирали цінні образи для прикраси своїх клубів або просто для своїх хат, а рукописи і книжки, яких мови не розуміли, по-варварському розкидали. Так пропало багато вартісного у відомому замку в Підгірцях, у Медиці, в Хирові, у Прилбичах, родинному гнізді Митрополита Шептицького, де між збірками були староукраїнські пергаменові рукописи. Пропали архіви й бібліотеки різних василіянських монастирів, особливо цінний архів у Крехові.

Але й по містах доля пам'яток культури була жалюгідною, і то не лише по малих, але й по більших. Так у Перемишлі понищили большевицькі варвари цінні бібліотеки й рукописи. Вони виривали з тяжких шкур'яних оправ старі рукописи або стародруки, а шкуру забирали на свої потреби. Навіть у Львові не було краще. Тут цілком згинув архів т. зв. „Стрільниці“ з актами й документами XVII—XVIII вв., пропали збірки латинського капітулу й латинського архієпископа після закватування червоноармійців у палаті арцибіскупа і в курії. Спроби рятувати цінні пам'ятки зустрілися з грубим спротивом большевицької солдатески. Дуже потерпіла й т. зв. Потуржицька бібліотека гр. Дідушицького з цінним архівом. Військо зайняло палату графа, яку червоні командири дочиста ограбили, погрожуючи спалити книжки та рукописи. Але тоді вже існувала у Львові філія бібліотеки Академії Наук УРСР і туди перевезено залишки збірки Дідушицьких. Зате бібліотеки по інших панських палатах (Голуховських, Потоцьких) зовсім понищилися, — ці палати перемінено у „палац піонерів“, а піонери ані самі, ані їх комуністичні наставники не шанували книжок.

Нічого й казати, що збірки українських установ скрізь по всій Західній Україні, а навіть у Львові, впали жертвою червоних варварів, що свідомо їх нищили як збірки українські. Розгромлені були всі українські редакції („Діло“, „Новий Час“, „Українські Вісті“ та інші), видавництва („Червона Калина“), установи — „Українська Бесіда“, „Рідна Школа“, „Союз Українок“, а особливо „Просвіта“, де знищено цінний архів (від 1868. р.) та не менш цінну бібліотеку, покрадено, або знищено образи, поламано й попалено шафи й бюрка, як зрештою і в Народнім Домі. Добре упорядкований архів „Про-

світи“ скинено з полиць на підлогу й зроблено з нього кашу. Всі сходи були устелені верствами рукописів та відірваними сторінками книжок, що їх виносили большевики з „Просвіти“ та редакції „Діла“ на знищення. Бібліотека „Просвіти“ в переважній частині теж була знищена. Управа бібліотеки Наукового Т-ва ім. Шевченка, бажаючи рятувати ці збірки, наліпила на дверях оповістку, що всі ці збірки резервується для НТШ, але „культурні“ большевицькі редактори не пошанували претенсій бібліотеки. Клішами й книжками палили в печач.

Займаючи мешкання людей, що повиїздили, а не встигли зліквідувати свої книгозбірні, або людей вивезених чи ув'язнених, большевицькі урядовці, здебільшого енкаведисти, з правила нищили всякі книжкові чи рукописні збірки, дерли, палили їх тощо. Багато бібліотек і цінних приватних архівів пішло на паливо під час суворої зими 1939/40. р. Тільки вряди-годи вдавалося керівникам бібліотеки НТШ та університетської, довідавшись про загрожені „безгосподарські“ книгозбірні, рятувати їх. Але часто їх інгеренція приходила запізно: бібліотека вже була знищена. Та що вже говорити про приватні збірки, коли раз-у-раз гинули цінні громадські, особливо на провінції, де советські правителі поводитись ще більш безшабашно, ніж у Львові. Тут про охорону пам'яток культури, зокрема бібліотек і архівів, майже не доводиться говорити.

Чимало лиха накоїли також різні советські мародери, що шастали по цілій Західній Україні й, надуживаючи свого становища та лякаючи й так уже переляканих громадян своєю військовою уніформою, грабували приватні й публічні збірки. Багато лиха накоїли большевицькі урядовці, розташовуючись по колишніх поль-

ських урядах. При цій нагоді понищили вони цілу низку різних урядових архівів, або так їх поперемишували, так порозкидали папери, що пізніше самі не годні були нічого знайти. Розуміється, багато паперів пропало при цьому безповоротно. Така сама доля стрінула й бібліотеки при урядах.

Правда, згодом завели большевики державні архіви, куди почали стягати урядові архіви, але робили це так неохайно, недбайливо, що при перевозках і розташуванні фондів гинули цінні пам'ятки. На довершення лиха архівне управління не довіряло місцевим фахівцям, зокрема цуралося українців, а послуговувалося майже виключно зеленою молоддю, принагідними неуками, апльомб і зарозумілість яких рівнялися їх глупоті та незнайству.

На окрему згадку заслуговує руйницька діяльність большевицької цензури, т. зв. „Обліту“ („облік літератури“). В першу чергу Обліт кинувся перевіряти книжки по книгарнях та випозичальнях, яких до покінчення перевірки закрили. Перевірку випозичалень переводили цілі юрби („бригади“) місцевих малограмотних хлопців і дівчат, які часто-густо не вміли гаразд читати по-українському. Книгарні провіряли урядовці Обліту, виключно советчики. В першу чергу взялися вони цензурувати українські книжки. В результаті їх діяльності була вилучена майже вся українська національна та релігійна література, навіть ноти видатних композиторів на релігійні теми. Вилучені друки кілька тижнів дерли на шматки окремі бригади, які подерті друки укладали в стоси, в'язали дротом та відвозили на фабрику паперу. Жертвою інквізиторів з Обліту впало багато невинних навіть з большевицького погляду книжок, як от, напр., „Грамматика церковно-слов'янської мови“ проф. М. Возняка —

виключно через слово „церковна“. Пікантне тут те, що цю книжку Наркомат Освіти дозволив уживати в університеті, але ні професори, ні студенти не могли вже її добути.

Після книгарень прийшла черга й на наукові бібліотеки. І тут перший удар упав якраз на українську національну бібліотеку Наукового Товариства ім. Шевченка. Майже рік, від літа 1940. р. аж до приходу німецьких військ, бушували в бібліотеці спеціальні бригади працівників Обліту й т. зв. Спецфонду, себто Спеціального відділу при львівській філії бібліотеки Академії Наук. В цім відділі, щільно заґратованім грубими ґратами і під трьома замками, складалася вся заборонена большевицькою цензурою література. Без дозволу НКВД нею не можна було користуватися навіть самому директорові. (До речі — цього дозволу ніхто так і не одержав). Службовці тут були виключно комуністи або комсомольці, керівник — комуніст. Бригада Обліту і Спецфонду під проводом спеціаліста переглядала книжку за книжкою, вилучуючи до Спецфонду признані за ворожі, а сумнівні, які ще не стояли в советських індексах заборонених книжок, відсилаючи на цензуру до Обліту. Внаслідок цієї чистки бібліотека НТШ втратила кількадесят тисяч книжок, які помандрували за ґрати. Пішла майже вся українська національна продукція від року 1917., белетристика, публіцистика, вся споминева література, та й наукові книжки, особливо з історії України, навіть усі календарі, всі букварі й шкільні читанки, друковані денебудь за кордоном СРСР, різні статuti, церковно-релігійні видання, нарешті майже вся українська преса, журнали й газети від 1917. р. аж до приходу Червоної Армії. Вилучувано не тільки книжки, що критично або вороже відносилися до Советів і до їх режиму та вождів, але

й книжки з протимосковською тенденцією, навіть видані ще до жовтневого перевороту в Галичині або на Великій Україні, а також твори т. зв. „ворогів народу“ незалежно від змісту й року видання, хоч би це були книжки про годівлю худоби або садження картоплі чи капусти. Рівночасно усунено з бібліотеки силу-силенну книжок, давніше виданих на Радянській Україні, або тому, що їх автори стали „ворогами народу“ (всі твори Чупринки, Івченка, Фальківського, Хвильового, Слісаренка і т. д.), або тому, що містили статтейки про розстріляних пізніше большевицьких діячів та взагалі про „ворогів народу“ чи їх твори (всякого роду читанки, альманахи, антології тощо).

З вилучуваними книжками службовці Обліту та Спецфонду поводитися по-варварськи: кидали їх на брудну підлогу, писали свої завваги на обкладинках або заголовних картках, а то й у середині книжок. Нищили їх також, неухважно перев'язуючи шнурками. А коли керівник бібліотеки звернув їм на це увагу, дістав відповідь: „Та ці книжки все одно до вас не повернуться“. Проте це ще не все. Робили вони ще гірші речі: з книжок, самих собою цензурних (відноситься це здебільшого до клясиків красної літератури), виривали передмови або коментарі редакторів, що встигли стати „ворогами народу“; або замазували їх прізвища чорнилом, чи витинали їх з титулових карток. Робили це навіть на збірних виданнях творів Леніна або в „Історії громадянської війни в ССРСР“ тощо.

Чимало негативних рис до цієї невідрадної картини докинула й бібліотечна політика та практика большевиків. Знищивши низку бібліотек, взялися вони будувати свою сітку наукових, обласних і міських бібліотек, головне завдання яких було — просувати до західньоукра-

їнського читача партійну й русифікаторську книжку. Бібліотеки доповнювалися новими советськими видавництвами, де марксо-ленінсько-сталінські писання займали головне місце. Різні наукові бібліотеки — НТШ, Народного Дому, Студіону, Оссолінських і Баворовських, з добавленням жидівської (кагальної) — злучено разом в одну велику бібліотеку — львівську філію Бібліотеки Академії Наук. І от большевицька управа філії почала розбивати фонди цих різних бібліотек, ставлячись без ніякої уваги й пошани до їх історії, традиції та завдань. До найбільшої української наукової бібліотеки НТШ большевики ставилися вельми неприязно, з нехиттю, не дбали за неї, не робили в неї ніяких вкладів і не поповнювали її навіть книжками з підсоветської української літератури.

Большевики любили хвалитися культурністю свого читача. А втім, як ми мали неодноразову нагоду переконатися з власного досвіду, советському читачеві дуже далеко до культури західноєвропейської людини. Позичені книжки советські люди повертали неакуратно, часто понищені. Зокрема партійні достойники, що їм з наказу директора позичалося книжки, не раз рідкі й цінні, звичайно їх не повертали, на реклямації, користаючи з свого урядового становища, не звертали жадної уваги, затратували, або навіть вивозили позичені книжки десь до Києва, Москви тощо.

Чимало видань пропало при втечі большевиків зі Львова. Неакуратність з поверненням книжок і недбайливість з обходженням із ними проявляли і службовці великих центральних бібліотек Москви й Ленінграду. В порядку т. зв. міжбібліотечного обміну книжки зі Львова йшли до бібліотек Києва, Харкова, Москви, Ленінграду тощо. Пам'яткою „культурного обходження“

з книжкою лишилося в бібліотеці НТШ одно видання НТШ, вислане до публічної бібліотеки в Ленінграді. Нова й цілком нерозгята ще книжка вернулася до бібліотеки НТШ понівечена — розсипана й пописана. Советський „учений“ (якийсь тов. Мишастов), видко, розтинав її сторінки олівцем та крім того попідкреслював різні місця червоним олівцем, а управа бібліотеки не посоромилася повернути так знищену книжку без жадного оправдання.

Кожний директор (у філії за короткий час її існування змінилися два рази директори) та його працівники-партаймани з східних областей брали бібліотечні книжки не лише до бюро, але й додому без ніяких реверсів. До повноти характеристики їх відношення до книжок, позичених з інших бібліотек, можна навести ще такий факт. На Шевченківську виставу (книжкові вистави влаштовувалися у філії раз-у-раз із різних нагод) позичила філія з київської бібліотеки Академії Наук багато видань і, хоч вистава вже була закрита, не повернула їх, не зважаючи на домагання Києва. Директор велів не звертати уваги на реклямації, бо, мовляв, „ці книжки і нам пригодяться“, і от їх заінвентаризовано та включено до книгозбірні філії.

Ось звичай більшовицьких бібліотекарів, ніде на Заході ніяк неможливі. А вони раз-у-раз лаяли той гнилий Захід та аж надривалися, вихвалюючи культуру „радянської країни“. Але ці їх запевнення це була така сама брехня, як і в інших випадках. Привикши до західно-європейських форм життя, ми тішилися, що позбулися нарешті московсько-більшовицької культури і в бібліотечній галузі.

Дивні практики Обліту

Інформації подав керівник одної з українських книгарень у Львові.

Як тільки Червона Армія вступила до Львова, з небувалим поспіхом кинулася влада на книгарні, антикварні й випозичальні книжок. Це був подвійний ворог Советів: купець-спекулянт і розповсюдник вільнодумного нецензурованого слова. Тому то зараз таки покликано книгарів до „Обліту“ (цензура), де вони дізналися, що дозволено продавати тільки клясики, продаж усіх інших книжок припинений аж до вирішення самим таки Облітом. У практиці вийшло такє, що книгарні зачинено, а дозвіл на клясики це були тільки гарні слова.

Цензуру книжок наладнали не зразу. Початково носилося до Обліту поодинокі твори, й Обліт давав або відмовляв права продажу. Потім з'явилися бригади для перевірки книжок. В їх складі найшлися самі молоді, малограмотні людці. Вістря цензури звернулося проти українських книжок, польські друки не зазнавали такої зненависти й ворожости, як українські. Друге лихо було в тому, що Обліт поспішився спинити книжковий оборот, але цілком не спішився переглядати книжки.

Українська торгівля книжками в Західній Україні була зосереджена в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, що мала філії в Галичині й на Волині, інші

фірми менше входили в рахубу. В січні 1940. р. сталася подія, яка спричинила, що цю книгарню вилучено на якийсь час з-під опіки львівського Обліту: Товариство ім. Шевченка перестало існувати, на його місце повстали філіяли наукових інститутів Академії Наук у Києві, і таким чином книгарня Т-ва ім. Шевченка перейшла у власність київської Академії Наук. Ця Академія вислала до Львова спеціальну комісію для перевірки книжок, у склад комісії ввійшли українознавці під проводом комісара київської Академії, Копиці.

Та навіть це не дуже поліпшило справу. Книгарні Академії Наук не включили в загальну книгарську організацію, залишено її начебто самотійною, додано до неї тільки антикварський відділ, щоб до давнього особового складу в магазині впровадити і „свою“ людину. Цензурні практики згаданої комісії були теж суворі й не завжди логічні. Не завжди рішав зміст книжки, досить було, щоб її автор був нелюбий владі, або цензорам, досить їм було, коли в ілюстрованій книжці десь попався священик або хрест. Шкільне видання заборонено, бо автор передмови до книжки попав у тюрму. Після торгів дозволено книжку продавати, але передмову наказано видерти. Коли ж автора передмови випущено з тюрми, дозволено вже продавати книжку з передмовою. Шевченкові твори дозволено продавати, але всі передмови треба було безумовно повідирати. Франкову повість „Борислав сміється“ заборонено тому, що в ній некорисно змальовані жиди.

Але цензура тієї комісії, що лякалася навіть не живого, а тільки намальованого священика, була декому занадто лагідна. Коли з дозволених нею книжок вислано дещо у Київ, піднесли там крик, і тоді список дозволених комісією книжок треба було вдруге піддати цензурі. Од-

ного з членів комісії викликало НКВД на допит і вислало його до Києва; що сталося з ним, невідомо. І так після цього випадку Обліт і НКВД простягнули вдруге опіку над книгарнею Академії Наук.

Остаточо можна сказати, що не допущено до продажу видань т-ва „Просвіта“, а лише декілька випусків, здираючи, мов на глум, з брошурок обкладинку з видавничою фірмою. Заборонено всі історичні праці, історію літератури, все, що торкалось визвольної боротьби, всі видання після 1917. р., всі твори ув'язнених, вивезених і тих, що виїхали за Сян. Заборонено всі релігійні видання, все видане Українським Науковим Інститутом у Варшаві і з радянських видань усе, що цензорам нагадувало „скрипниківщину“. Заборонені книжки треба було відкласти і покликати „Союзутіль“, відтіля приїздили бригади, нещадно дерли брошури і книжки, в'язали аркуші дротами і відставляли до фабрик паперу. Крім моральної шкоди для культури, грамотности й поступу, сама книгарня зазнала втрати на сотні тисяч карбованців.

Купецьку самостійність затримала книгарня Академії Наук увесь час большевицької окупації, інші книгарні включено або до „Котізу“ з централею в Москві, або до київського „Книготоргу“. Тісно з книгарнями зв'язано продаж канцелярйного приладдя, зосередженого в тресті „Укркультторг“.

Музеї на службі комуністичної агітки

Інформації про музейну справу походять почасти від давніх працівників українських музеїв у Львові, почасти від одного діяча культури, який мав нагоду побувати в Києві і в Москві й оглянути тамошні музеї.

Большевики застосували на нашому терені ту саму музейну політику, яку вони провадять віддавна на теренах ССРСР. Музейній справі вони присвячували багато уваги й видавали великі кошти на реорганізацію й утримання музеїв, але робили це виключно для пропаганди большевицької ідеології. Бо як на літературу й театр, так само й на музеї большевицька влада дивилася тільки як на засіб агітки.

Щоб з'ясувати зміни, які сталися з львівськими музеями, слід розказати коротко, на яких засадах зорганізовані й улаштовані музеї в ССРСР.

Вже при вході в кожен музей поражають відвідувача величезні гіпсові фігури Леніна і Сталіна, частіше самого Сталіна. В критичного глядача це ідолопоклонство кремлівських вожак будить несмак, але в безкритичних громадян Советського Союзу, головно серед молоді, наполеглива рекляма особи Сталіна має викликати впевненість у тому, що музей завдячує своє існування піклуванню „батька“ і партії. Поруч гіпсових божків кида-

ються у вічі розміщені на стінах настирливі „льозунги“, що мають переконати гостя про „передову науку й культуру“ на службі народові. Всі гасла є цитатами з останніх видань творів Леніна або Сталіна.

У вестибюлі музею відвідувач наткнеться ще на кілька гіпсових бюстів і врешті, достатньо заагітований, входить в експозиційні залі. Коло нього крутиться „екскурсовод“, якого основним завданням не так пояснювати експонати, як провадити пропаганду. Він вивчив напам'ять текст, затверджений партійним кабінетом музею; в цьому тексті він нічого не може змінити і нічого від себе додати. В усіх музеях УРСР екскурсоводи балакають, розуміється, по-російськи. Навіть на виставці, присвяченій Шевченкові в будинку Академії Наук у Києві, екскурсоводи виголошували свої безконечні тиради тільки російською мовою, — мовляв, її всі розуміють і це в недалекій майбутності мова пролетаріату всього світу.

Експозиції влаштовані з великою дбайливістю. Не шадять на це большевики ні фондів, ні часу, ні труду. Але основне завдання експозицій будь-якого музею зводиться до того, щоб ілюструвати наочно правдивість доктрини Маркса, Енгельса, Леніна й Сталіна, пропагувати атеїзм, зогиджувати все, що не большевицьке, все західноєвропейське, та бути документом дбайливості партії і „вождя“ про музеї і науку.

Природознавчі музеї побудовані на принципі вульгаризованого дарвінізму. Людина обов'язково походить у простій лінії від мавпи. Гіпсові моделі і підроблені рисунки й реконструкції спрощують у примітивний спосіб скomпліковані процеси і проблеми. Експозиції і екскурсовод мають переконати глядача, що матеріалістичний світогляд і советська передова наука вияснили всі питання без решти.

В історичних музеях більшість історичних фактів викривлені так, як цього вимагає большевицька пропаганда. Експозиційна політика вибирає тільки те, що доцільне з погляду комуністичної доктрини; все, що з нею незгідне, — заховане у фондах або знищене. Глядач бачить картини жаклих тортур, що їх переходило людство до хвилини жовтневої революції. Щойно від неї починається доба щасливого, заможного життя... В українських історичних музеях нема найменшого натяку на самостійницькі змагання України в минулому й сучасному, або вони наклеювані тавром бандитизму чи продажности чужинцям. Історичні музеї, поруч большевицької пропаганди, ведуть ще російську націоналістичну агітку в найнахабніший спосіб. Свідомий українець виходить з таких музеїв з огидою, а нетямуча молода людина з поламаним національним стрижнем.

У Львові большевики застали музейних збірок 22, в тому шість суто українських, що були власністю українських установ і фондаций. В міських і приватних польських музеях було теж багато українських експонатів. Характер зібраних у цих музеях речей найчастіше був мішаний, і ті самі роди збірок повторялись у кількох музеях. Большевики перевели комасацію всіх музейних збірок і опісля поділили їх на основі речевого принципу, нехтуючи вповні їх генезою, традицією та національним характером. Таким чином вийшло у Львові тільки п'ять музеїв: 1. Історичний, 2. Етнографічний, 3. Музей містечького промислу, 4. Картинна галерія з українськими і західноєвропейськими відділами та 5. Новозаснований літературно-мемуарний музей ім. Івана Франка.

Для музеїв історичного, промислового і картинного привезено шаблонні схеми з Києва. Неохоплене схемою багатство музеїв мандрувало до магазинів і там

ніхто не дбав про нього, хоч би це були цінні речі. В магазинах був нелад і нехлюйство. Такий розподіл музею мав ту основну хибу, що, усуваючи все неохоплене центральним шабльоном, затирав питоме обличчя музею.

Про все залишене в залах треба було сторожко дбати. До зовнішнього й естетичного вигляду, як і до стисло речевої розставки експонатів, прив'язували велику вагу делегати й інспектори центральних музеїв. Але „льозунг“ на стіні був для них важніший, ніж сам експонат.

Львівські музеї, тому що столичні, зараховано до т. зв. республіканських; одні з них були підпорядковані Наркомосові (Народний Комісаріят Освіти УРСР), інші Раднаркомові (Управлінню мистецтв при Раді Народних Комісарів ССРСР). Етнографічний музей був навіть центральний, бо етнографічного музею в Києві немає. (Був колись, але в 1933 р., коли шалів протиукраїнський курс, його по-варварському знищили і скинули в льох, оборонців цього музею заслали на Соловки.) Провінційні галицькі музеї зараховано до обласних і за ними наглядала обласна влада, Облвно (Обласний Відділ Народної Освіти).

Прислали нам безліч підсоветських музейників, які вважали себе великими спецами по музеєзнавству. Які це були фахівці, коли на чолі історичного музею у Львові стояв залізнодорожний слюсар! Річ у тому, що працівники кожного музею вибирали з-поміж себе одного довіреного партійця; його доручення і розпорядження мали більшу вагу ніж директора музею.

Большевицьким звичаєм набралось у кожному музеї багато персоналу. В етнографічному, напр., замість

давніх 3 було їх 33, в історичному замість 11 було тепер 55. Вони поділялись на: а) наукових старших і молодших, б) допоміжних (ляборанти, масовик, екскурсовод), в) адміністративних (директор, його заступник у науковій галузі і в господарській — завгосп, бібліотекар, бухгалтер, касир), г) технічних (возні і прислуга). Масовик дбав про фреквенцію в музеях, контактуючися з установами і школами. Екскурсовод обводив гостей по залах і пояснював експонати, при чому виголошував промови, в яких обов'язково величав радвладу і наводив вислови Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. Екскурсоводи стояли під безнастанним доглядом партійців. Кожної хвилини виросте з-під землі котрийнебудь із них, слухає промови, слухає пояснень і, коли мало — на його думку — було агітки, робить з цього різні рідні висновки та вжиток.

Не тільки за екскурсоводом, а за всіма працівниками, і то постійно, наглядали приділені до служби в музеях комсомольці та комсомолки.

Справність в адміністрації спиняв перебільшений і зайвий бюрократизм. Раз-у-раз треба було різним урядам і владам подавати якісь обліки, виповняти анкетні листки. Ще прикріша була справа „хождених“ від бюро до бюро, поки зробиш видаток на рубля-два. Треба дошки, ходи цілий тиждень за дозволом, потім шукай державної підводи, бо приватною не дозволяли доставляти. Поки найшов, уже нема дошки на складі, витрачені видатки треба повернути з власної кишені. Етнологічний музей заплатив за вугілля, але всі його зусилля, щоб роздобути державний вантажний віз для перевозу, лишилися без успіху. Заскочила війна, і вугілля пропало.

Як у кожному галузь культурного життя, так і в музейництво більшовики впровадили конформізм і агітку. Потоптали традицію, зруйнували культурні цінності, що органічно виростили з терену й громадились з любов'ю довгими сторіччями.

Замість „Просвіти“ — „Звізда Советів“

Інформації подав проф. д-р Іван Брик, доволітний голова „Просвіти“, який після приходу большевиків був арештований і довгі місяці просидів у тюрмі НКВД у Львові.

Працівники Просвіти й інших українських культурно-освітніх товариств залишились восени 1939. р. здебільшого на рідній землі. Одні зробили це з почуття обов'язку, бажаючи ділити з народом його долю, інші думали, що за аполітичну культурну працю в користь широких народних мас, яку вони досі провадили, не впадуть на них переслідування. У своїй наївності більшість навіть вірила, що матиме змогу продовжувати дотеперішню культурну роботу під большевицьким режимом. Але сталося інакше. Большевики припинили діяльність усіх українських культурно-освітніх товариств, зруйнували безпощадно їх кількадесятирічний дорібок, а культурних працівників переслідували допитами, тюрмою, депортаціями.

Перша з українських установ упала жертвою большевицького удару Просвіта. Дня 22. вересня 1939. р. увійшла в місто Львів Червона Армія, а вже 23. вересня в будинку Просвіти в Ринку ч. 10, де містилася канцелярія Централі й осідок її проводу, вешталися енкаведи-

сти. Пронюхували, розпитували і злобно підсміхалися. У кімнатах Просвіти з першого дня примістилася редакція большевицького щоденника „Вільна Україна“. Урядовцям Просвіти не дозволено навіть забрати з письмових столів їхніх особистих паперів. Згодом „Вільна Україна“ перебралась в інший льокаль, а в Просвіті звила своє гніздо редакція російської червоно-армійської газети „Звезда Советов“. Доступ до канцелярських кімнат Просвіти став неможливий. Тут господарили вже партійні комуністи. Цінна бібліотека, важні документи Товариства, бухгалтерійні книги, дуже цінні пам'ятки, фотографічні знімки, кліші впали жертвою нечуваного вандалізму: червоноармійці й редактори палили ними в печях. З початком 1940. р. й редакція „Звезди Советов“ перебралась в інший льокаль і при цій нагоді забрала з Просвіти всю обстанову, не залишивши навіть проводів до світла й телефону, словом, ні одного цвяшка. Книжкові магазини видань Просвіти теж большевики забрали, частину знищили, а решту віддали книгарському трестові в розпродаж.

В краю впали жертвою варварства большевиків передовсім бібліотеки філій і читалень Просвіти. Під покришкою очищування бібліотек з усього „буржуазного й націоналістичного барахла“ большевики нищили й палили скрізь сільські бібліотеки, якщо люди не забрали вже раніше книжок, щоб їх переховати в stodолах і на горищах.

Гуртки аматорських театрів, хори й оркестри читалень Просвіти большевики зцентралізували в так звані „Доми Народної Творчости“, читальні Просвіти перетворили в „сельбуди“ та закидали їх большевицькою „політосвітньою літературою“. У своїх статтях і звітах подавали большевики страховинні цифри куль-

турної праці цих установ серед українського народу, хоч на ділі народ нічого про них не хотів знати.

Не пощадили большевики і просвітянських працівників, навіть таких, які ніколи в політику не встриявали. Багато їх арештовано, не одного з них вивезли самого, або і з цілою родиною. Стереотипний закид, з яким просвітяни зустрічались у слідстві, це була „контрреволюційна і націоналістична діяльність“. Контрреволюцією і фашизмом була в очах большевиків праця українських товариств, які серед найбільших перепон польської влади, без ніяких державних субвенцій, а виключно лише жертвами українського громадянства, ширили в українському народі національну свідомість і двигнули українські селянські маси на вищий щабель духової і матеріальної культури.

Подібна доля, як Просвіту, зустріла всі інші українські національні товариства й установи в Західній Україні. Всі вони мусіли припинити свою діяльність, бо в советській державі ніяких громадських організацій нема, як нема ніякого свобідного вияву суспільних сил, ніякої громадської ініціативи. Само собою розуміється, що припинено теж усю українську національну пресу. Таким чином „возвольники“ зліквідували всі мозольні надбання українського народу в Галичині й на їх руїнах будували „вільне щасливе життя“.

Так перестало існувати найстарше, найбільш поширене й найбільш заслужене товариство Просвіта, яке в 1939 р. святкувало 70-річний ювілей свого існування. Перестала існувати густа мережа культурно-освітніх, виховних, жіночих, тіловиховних, гуманітарних та всіляких інших товариств, що були фортецями національного духу, своєрідними формами самобутности народу, будили подив чужинців і були нашою гордістю.

V. „Рай трудящих“

„Соціалістичним будівництвом“ називали більшевики свою економічну політику, яка мала покласти край визискові, безробіттю і злидням, визволити пролетаріят від експлуатації капіталістів і збудувати суспільний лад, в якому пануватиме повна соціальна справедливість.

Як взялися нові господарі реалізувати цю програму в Західній Україні? Які наслідки для широких мас населення мала націоналізація промислу і торівлі? Що сталося з українською кооперацією? Як виглядало робітниче законодавство? Могло б здаватися, що з приходом советської влади покращали умови життя бодай одній категорії громадян: міського пролетаріату. Були в Західній Україні до осені 1939. р. між робітниками симпатії советського устрою, які з тугою споглядали на Схід, вичікуючи звітіля поправи свого злиденного становища. Чи зустріч з большевицькою дійсністю виправдала ці їхні симпатії і надії?

Статті українських економістів і розмови, переведені з різними категоріями „трудящих“, дають відповіді на вищезазначені питання, інформуючи про большевицькі експерименти в економічній галузі, що довели до схаотизування господарського життя і загального зубожіння населення.

„Соціалістичне будівництво“ в Західній Україні

*Автор статті — економіст, який за
большевиків працював в одному з великих про-
мислових підприємств у Львові.*

Німецько-польська війна, розвал Польщі та окупація Західньої України більшовиками поставили західніх українців перед новою дійсністю. Це ж була для нас нова політична й економічна система, це був той режим, що на трупі царської Росії і поневолених нею народів поставив собі за завдання знищити капіталізм і перебудувати цілу господарську структуру країни на основах абстрактної науки Маркса-Леніна, який в ім'я цієї абстракції винищував і виголоджував мільйони населення та допровадив Велику Україну до крайньої руїни.

Невже той самий експеримент мав би тепер повторитися на порівняльно здоровому тілі Західньої України та кинути її у таку саму безодню знищення? А може це тільки тимчасове пересунення на європейській політичній шахівниці, яке так несподівано щезне, як несподівано заіснувало? Та взагалі, чи можна знищити фізично великий народ, спаралізувати його інстинкти самозбереження й боротьби? А може саме тепер, після з'єднання так довго роз'єданого народу, настане при-

плив національної енергії, настануть нові можливості боротьби й національного розвитку?

Ось такі думки насувались мимоволі кожному українцеві. Правильний погляд на большевицьку дійсність, зокрема на большевицьке господарство, важко було собі створити. Книжки, брошури, радіо трубили цілому світові про велетенські успіхи індустріялізації, про незвичайний зріст виробництва, про небувалу механізацію сільського господарства. Кому з нас могло поміститись у голові, що в большевицькій пропаганді було аж стільки забріханости, блефу?! Та взагалі, чи може людина західньої культури зрозуміти большевицький світ, не стрівшись з ним віч-на-віч? Щойно за 22 місяці нашого перебування під большевиками ми пізнали правдивий образ „радісного, щасливого життя в країні казкового щастя“.

Цим радісним, щасливим життям большевики обдарували нас зараз по своєму приході. Вони рішили „освободити“ Західню Україну „від капіталістів і поміщиків“ і відразу втягти її в процес розбудови соціалізму. Досвіди, пороблені за двадцятикілька років на Сході, вони рішили застосувати негайно на нових теренах, при чому етапи, які пройшла економіка на Сході, мали відпасти або бути скорочені до мінімуму, і „щаслива“ Західня Україна мала зразу перейти до перебудови свого господарства на соціалістичних основах.

Пригадаймо, що основою, на якій була сперта большевицька господарська система, було скасування приватної власности та удержавлення (націоналізація) промисловости, торгівлі й сільського господарства. Ту саму програму почали большевики переводити і в нас. Приватні підприємства були для них витвором ненормальних капіталістичних умов, їх власник це був капі-

таліст, який ніколи нічого не робив, лише наживався коштом підлеглих йому працівників, отже його, як підпору капіталістичного ладу, як розсадника контрреволюційної пропаганди, треба було знищити. Купець був принципово спекулянтом, який нечесною роботою, обдурюванням клієнтів ширив деморалізацію серед суспільства. А вже, мабуть, найбільшим ворогом людства був селянин, що своєю роботящистю і господарністю доробився кількох гектарів землі. Він в очах большевиків був кулаком, що не заслуговував іншої долі, як потрапити в руки агентів НКВД.

Разом з нищенням цінних з господарського погляду елементів йшло підтягування найгіршого шумовиння. Що господарський організм лише зазнає шкоди, коли підприємством буде керувати не кваліфікований фахівець, а звичайний робітник, який ніколи не мав і не міг мати ніякого досвіду в керуванні більшою роботою, або коли головою колгоспу стане якийсь п'яниця-нероба, все це ні трохи не турбувало „ідеологів“ нового порядку, „будівничих“ соціалістичного господарства.

Клясичним прикладом большевицького господарювання була справа реорганізації торгівлі. Коли навіть прийняти, що сперту на індивідуальних основах торгівлю треба заступити державною, зцентралізованою, то ліквідація такої важливої ділянки одним махом пера, перед створенням на тому місці чогось іншого, була на правду божевіллям.

Останні роки перед вибухом німецько-польської війни відзначалися значним пожвавленням господарського життя на українських землях Версальської Польщі. Хвиля сприятливої кон'юнктури, переборення кризи, що з Заходу перекотилася на Схід, довели до того, що показники продукції і торгівлі доходили до стану з-пе-

ред 1930. р. А проте большевицькі агітатори раз-у-раз повторяли нам про недорозвиненість нашого господарства, про кустарний характер промисловости, про нужденні відносини серед робітництва й селянства.

В протилежності до „ненормальних відносин“ у капіталістичній економіці, як імпозантно, згідно з висновками большевицьких агітаторів, виглядала соціалістична економіка, які величезні були її успіхи, які гігантські заводи, яка широка мережа різнорідних установ у промисловості, торгівлі, яке небувале темпо розвитку в сільському господарстві! Про це все кожний, хто лише глянув на нужденних червоних вояків і советських урядовців, відразу міг створити собі відповідне уявлення! . .

Перший період большевицького господарювання в Західній Україні це був період організації розладнаного війною життя та переставлювання його на большевицькі рейки. Здавалось би, що державі, яка 22 роки так широко перебудувала свій лад, просто забавкою буде налагодити політично-адміністративний і господарський апарат на малій території новоприєданого краю. Так думала кожна нормальна людина, але вийшло інакше. Неймовірна бюрократизація всього життя, державно зентралізована економіка, східня ментальність, для якої час, поспіх, докладність, напруження здавалися незрозумілими поняттями, ще й політична пропаганда, якої завданням було „перевиховувати“ суспільність іншої культури й іншої духової формації — все це не дозволяло західнім українцям вжитися в нові умовини життя, гальмувало їхню ініціативу та енергію на кожному кроці.

Удержавлення всього господарського життя йшло до найменших його проявів та виключало якінебудь самостійні почини. Велетенський бюрократичний апарат,

зцентралізований у Москві, сотні тисяч працівників, цілий ряд різних-прерізних підприємств з усім живим і мертвим інвентарем та підсобними господарствами — все це було на етаті Наркоматів, які таки не абияк напружувалися, щоб усе це охопити та знайти якісь засоби керування й обліку.

Етатизм, централізація, бюрократія — ось головні прикмети большевицької господарської системи. Вона мусіла бути засуджена на невдачу, хоч би з уваги на брак кадрів. Стару, передвоєнну інтелігенцію большевики поголовно винищили, а нова, т. зв. пролетарська інтелігенція, продукована „стахановським“ темпом, ніяк не підходила до реалізації намічених плянів. Якщо взагалі можна перевести крайній етатизм, де держава керує навіть найменшими проявами господарського життя, здушуючи в зародку всяку приватну ініціативу, то лиш під умовою зразково зорганізованої і дисциплінованої суспільности, при помочі великої кількості різного роду добрих фахівців, з почуттям якнайбільшої громадянської відповідальности. Але цих прикмет не мала большевицька т. зв. пролетарська інтелігенція. Крім цього советська держава, перебираючи, як організатор і керівник усього господарства, всі агенди, рівночасно відбирала одиниці те, що завжди було побудником при розбудові економіки кожного краю, а саме зиск. Тяжка, неповоротка система, разом з такою самою російською вдачею, мусіли довести до хаосу та до таких проявів етатизму, що незвичним до такого видовища західнім українцям могло здаватися, що вони попали в заклад для божевільних.

Для керування господарським життям в Західній Україні аналогічно до східніх областей створено організаційну структуру підприємств. Кожна галузь господар-

ства була побудована на засаді цілковитої централізації і ієрархії. У Москві сиділи всі оті „главки“, які старалися надавати напрямок і зміст роботі. Свої розпорядження московський главк передавав главам поодиноких республік, ці пересилали їх далі, аж поки не дійшли до найнижчих клітин.

Організація главків будувалася на принципі монокультури. Напр., продукції спирту, пива, цукру, соли, нафти і т. д. творили гігантські підприємства, яких мережа була поширена на цілий Союз та якої завданням було виконувати усі праці, що мали довести до готового фабрикату. Можна собі уявити, як мусіла виглядати праця таких велетнів, яких керівники не завжди координували свою роботу з іншими підприємствами, а свої розпорядки видавали на підставі інформацій довжелезного ланцюга підпорядкованих собі організаційних клітин, що не могли говорити повної правди. Автор цих рядків працював у Львові у спиртовій промисловості і мав змогу заобсервувати такий випадок, що установа спроваджувала картоплю з Східної України, коли в Західній Україні було її доволі. Діялося це тоді, коли центральна влада в Москві перестерігала перед завалюванням транспорту зайвим вантажем. Такі явища зайвої витрати енергії і коштів повторялись на кожному кроці.

Армія апаратчиків, що сиділа в Наркоматах в Москві і в Києві, засипувала господарські установи Західної України тисячами безглузких директив і інструкцій, яких ми, що в цих установах працювали, не мали часу навіть прочитувати. Коли ми інколи кинули на них оком, ми переконувалися, що всі ці пляни, резолюції, анкетні листки, довідки, звіти і т. ін., що їх продукує збюрократизована большевицька машина, не рахуються з дійсними потребами споживачів, ні з законами господар-

ського життя. Вони були здебільша зовсім нереальні й недоцільні.

Все це, згідно з публікаціями большевицьких учених, спиралося буцім то на найновіших здобутках науки, при застосуванні найновіших методів організації праці і досвідів американських трестів і концернів! Большевицькі ідеологи забували, що навіть найкращі зразки не доведуть до нічого путнього, коли в торгівлі бракує комерційних основ і належно підготовлених кадрів фахівців.

Такий складний механізм, яким були большевицькі підприємства, міг би справно працювати лиш тоді, якби всі його пружини, всі поодинокі складові частини впору і з душею виконували свої призначення. Були такі випадки: московський главк пересилає до Києва обіжник, що відомості по обліку за якийсь протяг часу треба прислати, скажемо, до 5. травня. Обіжник приходить до Києва вже запізно, а в Києві, не надумуючись довго, висилають його далі, не справляючи дати. Можна собі уявити, як сміялись з такого обіжника західньоукраїнські урядовці, при звичаєні до солідної праці. Те, до чого на Сході населення вже звикло за 20 років, нас драгувало і пригноблювало своєю глупотою, комізмом, злочинністю.

Розподіл товарів, їх доставка на місця призначення, на папері виглядали гарно. Теоретично всі пляни, виготовлені пляновими відділами, згоджувались, але на практиці панувало безладдя. Які, напр., величезні розбіжності були між плянами главків і наркомату зв'язку! Залізнична мережа так слабо була розбудована на терені СРСР, так завалена вантажем, що вона лише з трудом і з величезним запізненням могла виконувати своє завдання. Звідси таке буденне явище в Радянському Союзі,

що найбільше товару було там, куди його можна було без труднощів доставити, зате про віддалені від залізничні райони ніхто не журився, для них „не хватало“. Дуже часто траплялося, що товари, потрібні літом, приходили взимі, а зимові весною, або що харчових продуктів в одній місцевості було забагато, в другій зовсім не було.

Зайва річ казати, що цей неймовірно роздутий бюрократичний апарат надзвичайно підвищував кошти продукції і тим самим ціни на всі товари. В малих націоналізованих підприємствах, де раніше крім власника працювало — скажім — 5 робітників, було тепер щонайменше 5 адміністративних службовців. А що їхні платні були, порівнюючи з коштами прожитку, невисокі, тож невідлучним явищем тієї низової бюрократії були крадежі й хабарництво.

Переводячи все господарство на етат держави, большевицькі верховоди мусіли вести облік усіх ділянок життя, щоб мати кожної хвилини докладні відомості про стан господарства, про виконання плянів. Тут діялись насправду архикомічні речі. Кожний, хто працював у плянових або оперативно-статистичних відділах, знає добре, як фабрикувались там при всяких звітах недостатні відомості. На Заході завданням статистики є повчити про дійсний стан справи. Інакше виглядав большевицький облік. Сміло можна твердити, що всі їх цифри про зріст продукції і видатности праці, подавані у статистичних збірниках, все це безоглядна брехня, найзвичайніші фантазії урядовців.

Побудовані на фальшивих засновках про стан господарства, сперті на фальшивих цифрах, нереальними мусіли бути большевицькі пляни на майбутнє. Ідею плянної економіки большевики довели до абсурду. Замість

прирівнювати засади до життя та на основі дійсності творити реальні напрямні для дальшого розвитку господарства, большевицькі господарі своїми паперовими плянами ускладнювали та гальмували природній розвиток країни.

Термін „большевицьке господарство“ став у нас синонімом безладдя і балагану.

Правдиве обличчя большевицької кооперації

Кооператор, інженер економічних наук, інформує, яка доля зустріла українську кооперацію після приходу в Західню Україну большевиків.

Українське суспільство, а передовсім українські кооператори Західніх Земель, не здавали собі справи з того, що большевики, займаючи ці землі, так скоро й так безоглядно знищать українську кооперацію, будовану великим зусиллям і великими жертвами всього народу впродовж 20 років. Багатьох чільних українських кооператорів не вірили, щоб таку прекрасну будівлю можна було одного дня повернути в руїну, вони думали й надіялись, що большевики використають цю будову, використають увесь людський апарат для дальшої економічної розбудови краю.

Але не так сталося. Указом московського „Центро-союзу“ зруйновано, мовляв, те націоналістичне гніздо, яке мало стати підвалиною відродження української незалежності.

Першим етапом руїницької роботи большевиків було злити всі кооперативні об'єднання, які тільки існували на території західньоукраїнських земель, в один спільний большевицький „котлолок“. Для того скликали

ще восени 1939. р. до Львова кооперативний з'їзд усіх кооперативних централей, себто українських, польських та жидівських, на якому запропонували всім присутнім підписати спільну резолюцію про фузію всіх цих кооперативних установ.

З цього моменту українська національна кооперація була примушена припинити свою діяльність, а на її місці створено псевдо-кооперацію, яка мала бути засобом у боротьбі за комунізм. „Щасливе і радісне“ життя почалось для кооперації. На місці „буржуазних“ кооператорів почали прибувати з різних кінців „пролетарського раю“ пролетарські „фахівці-кооператори“ — обдерті, голі, босі й виголоднілі, яких першим і найважливішим завданням було роздобути якийсь одяг і взуття та досита наїстися. Кожний із цих „спеців“ від кооперації подавав у своєму анкетному листку обов'язково своє пролетарське походження, напр., „син батрака“, „пастух“, „бідняк“, „чорнороб“, а вже в кращому випадку „шофер“, „слюсар“ тощо. Довкола них скоро заройлося від різних спекулянтів, які раніш завзято поборювали кооперацію, а тепер в один момент стали гарячими прихильниками кооперативного руху.

Почалась нова ера в кооперації західніх українських земель. Зліквідовано українські кооперативні централі, а саме Ревізійний Союз Українських Кооператив, Маслосоюз та Центросоюз з цілою їхньою підбудовою та низку інших кооператив, а на їх місці створено Обласні Споживчі Спілки, т. зв. „Облспоживспілки“ з осідком у Львові, Станиславові, Дрогобичі й Тернополі в Галичині та в Луцьку і в Рівному на Волині, організація яких почалася 20. XII. 1939. р. З того часу зв'язок між кооперативами поодиноких земель Західньої України припинився. Кожна область стала під адміністративним і го-

сподарським оглядом замкненою для себе одиницею. „Облспоживспілкам“ були підпорядковані Районові Споживчі Спілки т. зв. „Райспоживспілки“, а тим останнім Сільські (в селах) та Міські (в містах) Споживчі Товариства, звані перші „Сільст“, а другі МСТ. „Облспоживспілки“ були об'єднані в т. зв. Українську Кооперативну Спілку, або скорочено „Укооспілку“, а ця остання була підпорядкована Московському Центросоюзові. Фактично Облспоживспілки були підчинені безпосередньо Центросоюзові СРСР у Москві, який, поминаючи Київську Централю „Укооспілку“, контактувався безпосередньо з Обласними Споживчими Спілками, видаючи їм свої розпорядження, накази та директиви, все це, звичайно, в московській „общепонятній“ мові.

Як обмежено московським централізмом права кооперативної централі Радянської України, видно хоч би з того, що для всієї української кооперації не видавано ні одного кооперативного часопису¹⁾, ні одної кооперативної книжки чи підручника, натомість надсилано всі ті видання з Москви в російській мові.

Таким чином фактично української кооперації в Україні не було, існувала тільки загальна советська, себто російська державна кооперація, яка ще з 1921. р. була перебрана на державний бюджет.

Пригляньмося тепер, як проходила праця в Обласних, Районових та Сільських Споживчих Спілках.

З самого початку слід згадати, що провідний апарат, себто Управи (Правління) кооператив тільки в Сільських Споживчих Товариствах та в Райспоживспілках були виборні, одначе ці вибори це був блахман, фікція, як і всі вибори в большевицькій державі. Призначений

1) В Галичині літом 1939 р. виходили 4 періодичні українські кооперативні часописи, не рахуючи безлічі неперіодичних видань.

і усталений в партійнім комітеті список мусів пройти. В обласній спілці все правління призначувалось згори.

На чолі кожного правління стояв голова, який звичайно був партійним або безпартійним советчиком, з його думкою і пропозиціями мусіли всі члени рахуватись.

На сторожі інтересів партії і большевицького уряду в кожній обласній кооперативній організації стояли т. зв. Спецвідділи, себто відділи НКВД. Такий відділ мав обов'язково окрему кімнату, сильно заграбовану, з кількома замками, міцною касою на таємні акти та надписом на дверях „Вступ строго заборонений“. Начальник такого „Спецвідділу“ та його співробітники, випробовані комуністи-„гепісти“, були панами життя всіх службовців установи. Примусові відвідини цієї кімнати не були для службовців приємні.

Кооперація мала за завдання задовольнити всі потреби села, тому що інша торгівля, крім державної і кооперативної, в Радянщині не існувала, та витягнути з села всі продуковані ним сільсько-господарські продукти.

З цією метою кооперація мала в себе два основні відділи — торговельний та заготівельний, з іншими підвідділами.

Вся торгівля й заготівля, як і вся большевицька економіка, була „плянова“. Все мусіло відбуватися пляново, за пляном і для пляну. Для цього необхідно було велетенського бюрократичного апарату: один мав за завдання плянувати, другий стежити за виконанням плянів, третій контролювати того, що за виконанням плянів стежив, і т. д. Пляни вироблялись з Москви для Києва, з Києва для Области, Область для Району, Район для села, а ці останні для окремих крамниць. Пляни такі скла-

дались, як то між собою говорилося, „франкопотолок“¹⁾). Сидів такий бідолаха пляновик, дививсь на стелю доти, доки якесь випадкове число не стрілило в голову, тоді його й написав. Коректури робилися тоді, коли якийсь партійний голова добре настукав, що плян завеликий, що район стільки товару не зможе продати, або стільки то продуктів заготовити, тоді цифри зменшувались. В наслідок чого один район плян виконав, голова дістав з Парткому похвалу, з каси грошову нагороду, другий догану та дуже часто відставку з роботи. Ще кращий приклад: у товаровому асортименті виготовлено плян, сказано, що район має продати стільки „патефонів“ (грамофонів), або меблів чи інших товарів, яких село зовсім не потребує й не купує. Тоді район дістав догану, що не вмів торгувати, бо „не штука продати товар дефіцитний, себто такий, якого випускається в малій кількості на ринок, треба вміти кожний товар продати“.

Як відомо, пляни складалися звичайно на цілий рік, а потім на кожне чвертьріччя зокрема. При кінці кожного чвертьріччя відбувалася перевірка виконаного пляну. Всі працівники, що жили в обласних Спож. Спілках, їхали в Райони, а з Районів у села „підганяти виконання пляну“. Одначе ходового, тобто потрібного, товару не було на складах, а селяни всякої перфумерії, якою були завалені всі склади, та дрантивої галянтерії, чи большевицької літератури не хотіли купувати. Тоді треба було бити в гучний дзвін, і приходили додаткові приділи горілки, якомога скоріше завозилось її на село і плян — виконано, бо цей товар усе мав попит. Селяни запивались з горя і розпуки, „бенкетували“ — на селі поширювалася большевицька культура.

¹⁾ Потолок — стеля, себто вони були вирвані з повітря, видумані самовільно з голови.

В наслідок такої плянкової кооперативної торгівлі кооперативні магазини і крамниці наповнювалися неходовими товарами, які через зле збереження нищились і пропадали, а в інших частинах краю їх бракувало.

Ось що кажуть про такий стан самі большевицькі провідники в постанові РНК і ЦК ВКП(б) „О работе потребительской кооперации“. „Центросоюз і місцеві органи споживчої кооперації нехтують селом, не знають його потреб у товарах і неохоче завозять туди товари. В багатьох кооперативних крамницях не було в продажі соли, цукру, мила, папіросок, махорки, сірників та інших товарів щоденного попиту“. . . . „Центросоюз зовсім закинув торгівлю деревом, лісовими матеріалами, цвяхами, фарбою, цеглою, дахівкою та іншими товарами, потрібними для будівництва і ремонту селянських домів“. . . „Замість того, щоб боротись за широкий асортимент і високу якість товарів для села, Центросоюз сам дуже часто переводив висилку товарів на склади Споживчих Союзів у примусовому асортименті, які не відповідали потребам населення. . .“ „На складах і в торговельній мережі споживчої кооперації товарові запаси зросли на 1 мільярд карбованців. Частина цих товарів є неходовими в районах, де вони знаходяться, а велика частина з них зіпсована. . .“ „В деяких районах 25% товарових запасів були неходові, а 7% із них були зіпсовані в наслідок неправильного збереження“.

Як ми вже згадали, керівні органи, себто верхівка большевицької кооперації, була призначена згори. Були це переважно партійні комуністи бродяги, яких перекидали з одного місця на друге. Люди ці без постійного місця замешкання, яких усе майно знаходилось у невеликім клуночку, побачивши життя людей Заходу, захопили й собі кращого життя, якогось кращого одягу, хат-

ньої обстанови, харчів. Все це вимагало грошей, а платні були малі — не вистачали.

Довкола таких керівників кооперації крутилися всілякі спекулянти і їх обов'язком було допомагати товаришам з кооперативної верхівки роздобути гроші. Звичайно, вони добували їх з різних крутійств, крадежі кооперативного майна та інших темних справ.

На підставі різних перевірок стверджено, що в провідних органах споживчої кооперації були люди, яких неоднократно ловлено на розтратах кооперативного майна. Це довело до того, що різні розтрата і зловживання в системі споживчої кооперації доходили до суми 325 мільйонів карбованців. Не зрачує ніхто зловживань у крамницях, де фальшовано встановлені ціни, недомірювано й недоважувано товар.

Большевицька кооперація викривила основні принципи кооперації, знищила українську національну кооперацію та залишила у нас, українських кооператорів, якнайчорніші слогати.

Про большевицьку промислову кооперацію

Кооператор, знавець промислових артілей, інформує, що сталося під большевицьким режимом з ремісничими і промисловими підприємствами.

За постановою радянської конституції всі знаряддя виробництва належали трудящим у вигляді державної або кооперативної власности.

Зasadничо кооперативи могли творитися в ділянці торгівлі — так звані споживчі спілки, сільського господарства — колгоспи, і виробництва — промислові артілі.

В даному випадку постараюся представити, як виглядала організація промислової кооперації на західніх землях України після того, як на них восени 1939 р. встановилася большевицька влада.

В половині жовтня 1939. року прибули з Києва до Львова представники Української Промислової Ради („Укрпромради“) й розпочали тут організацію промислово-виробничих товариств (артілей). У першу чергу зажадали вони списків усіх українських промислових кооператив і промислових відділів українських кооператив, що належали до Ревізійного Союзу Українських Кооператив. Потім зібрали відповідні інформації від інших кооперативних централей: польської, німецької і жидівської.

Дальше зібрали всі матеріали, що відносилися до ремісників, зареєстрованих у Львівській Ремісничій Палаті. Вкінці прийшла черга на дрібні приватні підприємства, що їх евіденцію провадила Львівська Промислово-Торговельна Палата.

Маючи весь потрібний матеріал, нові господарі приступили відразу до основивання виробничо-промислових товариств за зразками, які існували в Советському Союзі. Сам процес оформлення таких артілей проходив у такий спосіб: вишукували десять осіб, основників даного підприємства, і з них визначували організаційне бюро в складі трьох людей. Основниками могли бути лише робітники, а не бувші підприємці, і то лише такі, які мали „пролетарське походження“. Всіх колишніх ремісників і промисловців, навіть власників невеличкого шевського чи кравецького варстату, фризієрні, в якій працював хоч би один співробітник і т. п., зарахували до „кляси посідаючих“ і вважали їх „експлуататорами наємної праці“. Завданням Оргбюро було вербувати членів кооперативи. Кожний член мусів внести до кооперативи всі свої знаряддя виробництва, запаси сировини, евентуально також готівку. Внесене членом майно оцінювала окрема оціночна комісія і тоді переводилось усупільнення майна, це значить, що все майно ставало власністю кооперативи, а колишній власник-підприємець мав зате право на працю в кооперативі, як її член, і більше нічого.

За постановами статуту кооператива мала мати повну автономію, як щодо управи майном, так і щодо господарської діяльності. Але насправді це був один великий обман. Управа кооперативи (Оргбюро) була зовсім незалежна від членів, її призначував Союз Кооператив, керуючись при тому не господарськими, лише полі-

тичними мотивами: в управі мусіли бути люди з большевицькою ідеологією, які виховували б членів у большевицькому дусі. Якщо в Оргбюро попали тут і там люди, які пробували боронити інтересів членів кооперативи і покликувались на постанови статуту, то їх, як ненадійних для большевицької влади, усували зовсім з кооперативи або переводили на звичайного робітника.

Поступовно усунули з управ кооператив усіх людей, що не виявляли належної большевицької тенденції, і замінили їх комунізуючими елементами, не рахуючись зовсім з їх фаховим знанням у даній галузі.

Справа заробітної платні стояла дуже зле: працівники не мали в справі платень жадного голосу, виплачувані заробітки були просто голодові. Взагалі, робоча сила була використовувана просто в невільний спосіб, робітники були стиснені різними ригорами, включно до засудів на примусові роботи за самовільне полишення місця праці. Також коли йшло про участь у зиску членів кооперативи, про що існувала в статуті відповідна постанова, на яку большевики покликались у різних агітаційних промовах, то й її в практиці не притримувалися. Фактично лише 10—20% зиску кооперативи розподіляли між її членів, а решту зиску призначали на різні державні цілі.

Не зважаючи на голодові платні робітників, ціни на вироби були непомірно високі тому, що ставки різного роду податків доходили до 86% виробничої собівартости виробів. Наприклад, про висоту оборотового податку, що існував у Советському Союзі, свідчать такі ставки:

Нафта	45% ¹⁾
Гумове взуття	40%
Ровери	58%
Грамофонні пластинки	20—40%
Грамофони	40%
Цигаретки	15—86%
Горілка	84%
Чай	25—60%
Тютюн	25—83%

Що ж торкається прибуткового податку, то його ставки хиталися в межах від 10% до 90%.

З цього виходить, що всі промислові виробництва це були властиво станиці прибутку державного бюджету.

Способом примушення ремісника чи промисловця приступити до промислової кооперативи, віддавши їй усе своє майно, була звичайно „податкова шруба“. Один фризійер у Львові, який мав відвагу вести своє підприємство протягом трьох місяців большевицької влади, дістав у січні 1940. р. наказ заплатити податок у висоті 6.000 карбованців. Але що не був спроможний заплатити такої суми, то звернувся до фризійерської кооперативи, щоб прийняла його в члени. Управа кооперативи, засягнувши поради в районному фінансовому відділі, прийняла в члени цього власника фризійерні, перебрала його підприємство та мала сплатити припадаючий на нього податок ратами. Але по кількох місяцях податковий уряд зажадав ще й від колишнього підприємця заплатити вимірений податок, який тим часом разом з відсотками проволоки зріс до 12.000 карб. Коли ж платник заявив, що він не має змоги сплатити такої високої суми, бо все

¹⁾ Себто 45% вартости даного об'єкту йшло на оборотний податок.

своє майно передав кооперативі, якої робітником став разом з дружиною, його заарештували й після двох місяців слідчої тюрми засудили на три роки примусових робіт.

Такими методами створювали більшовики умови до „добровільного“ приступлення ремісників і промисловців у члени кооперативи і в такий спосіб знищили дощенту в Західній Україні всі приватні підприємства.

Гвинтик у машині

Друкарський складач („зецер“), соціал-демократ, людина освічена й інтелектуальна. Працював якийсь час друкарем при большевицькій газеті у Львові, після був робітником при будові доріг.

— Чи ви, як старий соціаліст, не лякалися приходу большевиків? — починаємо розмову.

— Лякатись? Чого? У політичному житті я не брав активної участі. Єдиною моєю провиною в очах большевиків могло бути те, що я належав до соціалістичної професійної організації друкарів. Я мав усі підстави сподіватись, що моє професійне становище покращає за влади, яка називала себе робітничою.

— І помилились?

— Не тільки я один гірко помилився. Навіть наші провідники не розуміли дійсності. Деякі помандрували на заслання, а може й пішли на розстріл за те, що належали до II-го, а не III-го Інтернаціоналу. Ніхто з них, мабуть, не передбачував, що власне вони підуть, так би мовити, на перший вогонь, бо Совети винищують соціалістичних провідників більш безпощадно, ніж представників інших політичних груп. Уже в перших днях большевики арештували Івана Кушніра, секретаря професійних організацій міста Львова, якого знав кожний свідо-

мий робітник, бо ж він, як ніхто інший, спричинився до клясової свідомості робітників, поставивши на ноги і тримаючи в руках професійні союзи, що боронили наших прав перед працедавцями. Коли ж, дещо пізніше, заарештували д-ра Володимира Старосольського та інших соціалістичних діячів, усі ми зрозуміли, чим це пахне . . .

— Чи ви станули добровільно на роботу, коли більшевики зайняли Львів?

— Так само добровільно, як усі: я мусів залишитись на тому місці, де стояв до того часу. Большевики зараз на другий день після зайняття Львова почали друкувати тут дві газети і потребували складачів. І зараз того самого дня я і мої товариші відчували на своєму карку нове ярмо. За Польщі наша професійна організація виборола нам досить добру платню — коли рівняти її, наприклад, з працівниками редакції — і право на 8-годинний день праці. Все, що ми працювали понад цю норму, було окремо оплачене. У большевиків теоретично все виглядало якнайкраще: друкар, „трудящий“ Советського Союзу, мав право навіть на безплатний вакаційний відпочинок у люксовому курорті. Зате практично ми, складачі большевицької газети, були під повсякчасним обухом партійного терору. Звичайна технічна помилка при друкуванні з рукопису могла стати претекстом, щоб нас обвинувачувати в контрреволюційному діянні, в саботажі в користь „ворогів советської держави“. Порівнюючи з попереднім станом, становище друкарів, як і всього робітництва, безумовно погіршало.

— Чи могли б ви сконкретизувати, в чому полягало це погіршення та які були його основні причини?

— Робітник фактично не мав жадних прав: він мусів працювати на тих умовах, які самовільно подиктував

працедавець, себто держава. Бо в Советах єдиним працедавцем є держава і проти неї нема жадного апелю, жадної оборони. Основне лихо було в тому, що нам відібрали наші незалежні професійні організації. Советські профсоюзи є підпорядковані державному апаратові: вони виконують волю держави. Замість захищати робітника, вони є зняряддям його визиску, заступаючи інтереси не працюючої кляси, а працедавця-держави. Большевики скасували право страйку, за яке боролась і яке здобула собі робітнича кляса в усіх буржуазних країнах. Економічне становище робітників стало дуже важке. Заробітки не вистачали навіть на злиденну екзистенцію. Якийнебудь натяк на підвишку платні вважався саботажем і контрреволюцією. Спізнився робітник кілька хвилин на працю — діставав догану, а коли спізнення трапилось йому тричі, чекала його судова розправа і тюрма. Так було в усіх галузях праці. Робітників зганяли на засідання, мітинги, лекції — під загрозою, що вважатимуть саботажистами неприявних. Ніхто не мав кількох вільних годин для себе, для власної особи, для власної родини. При тому всі ці зібрання не мали жадного сенсу, жадної цілі: вони не рішали ні про політичну програму, ні про людей, які цю програму мали б виконувати, ні про процеси продукції, чи про відносини в світі праці. Все це була тільки большевицька пропаганда.

— Як практично виглядала ваша друкарська робота?

— Газету ми складали вночі, як звичайно, але ми мали над собою невпинну контролю цілого штабу редакційних співробітників і партійних контролерів, які підганяли нас, примушували раз-у-раз перескладувати деякі місця, поправлювані редакторами і цензором (представником так званого „Обліту“), погрожували. Ввесь час

ми ходили приголомшені, затуркані. Атмосфера в друкарні була просто нестерпна. Раніше друкар уважався до деякої міри співтворцем газети чи книжки. Він міг виявити свій спеціальний хист, свою ініціативу, наприклад, в оформленні книжки, в укладі матеріялу газети, її композиції, щоб зробити її цікавішою і більш різноманітною. В советській газеті це було виключене. Все в ній було заздалегідь „офіційально“ означене. Людина в друкарні не різнилась нічим від шрубок і гвинтиків у машинах, які рухались за чужою рукою і які помазували тільки тоді, як було треба . . . Одноманітність нашої друкарської праці ставала ще тяжча, ще більш пригноблива через зміст газети. В ній не було жадних новин про світ, ніяких статей, що давали б змогу забути про дійсність, серед якої нам доводилося працювати. Усі статті були такі подібні одна на одну, що вибиваючи їх на машині не можна було відрізнити вчорашньої роботи від нинішньої. Раніше я знав стиль не тільки кожного члена редакції, але й принагідних її співробітників, я міг би ще сьогодні назвати десятки статей, що перейшли були через мої руки і врізались у мою пам'ять цікавим підходом до проблем, або оригінальним опрацюванням. У большевицькій газеті кожна стаття мала той самий стиль, ту саму схему, ті самі трафаретні фрази, ті самі закінчення для звеличання „вождя народів“, навіть поодинокі іменники мали завжди ті самі прикметники. Працювати в друкарні большевицької газети — це була одна мука. Не раз мені здавалося, що я є в шпиталі божевільних та що сам теж збожеволів. Ніхто, мабуть, не мав змоги так добре пізнати умовість большевиків, як ми, друкарі, які бачили, як народжується большевицька газета. Але ми мали теж вийняткову нагоду пізнати мораль цих людей. Ми були свідками, як комуністичні редактори фабрики-

вали статті за підписом місцевих громадян. Принесли рукопис з кількома незначущими фразами, переіначили його, підмалювали, додали від себе цілі уступи, і виходила стаття, в якій „визволений“ громадянин подавав до відома, який то новий світ розкрився йому перед очима з приходом Червоної Армії. Ми, друкарі, не раз дивувались, як комуністичні редактори не соромляться фабрикувати такі фальсифікати. Скрізь на світі це була б кримінальна справа.

— Чи ви працювали в друкарні весь час большевицької окупації?

— Ні. Після кількох місяців я попав до категорії „неблагонадійних“ тому, що хтось з моїх особистих ворогів доніс комусь у редакції, що я „націоналіст“. Мене позбавили місця в друкарні, де я працював безперервно кільканадцять років. Ясно, що до іншої друкарні я не міг дістатися. Я став звичайним робітником, що розбиває каміння при дорозі. Це був найлегший спосіб, щоб щезнути з очей комуністичним ячейкам. Бо тим справжнім пролетаріатом, який заробляв на шматок хліба з дня на день важкою фізичною працею, большевики не цікавилися. Чи повірите, що після тієї муки, яку я переживав у друкарні, я тепер відітхнув. Я перестав бути гвинтиком у большевицькій машині, що фабрикувала фальсифікати, ошукувала прилюдну опінію, отуманювала людей. Я працював як чорнороб, але почувався знову людиною.

Колишній комуніст

Будівельний робітник, літ 50. За Польщі переконаний комуніст, просидів два роки в тюрмі за комуністичну діяльність. Після приходу большевиків депутат до Українських Народних Зборів у Львові.

На питання, як зустрів Червону Армію, Н. відповів:
— Вістку про похід Червоної Армії визволяти народ Західньої України з польського ярма, як це говорилось, я прийняв з захопленням. Німецько-польська війна, яка велась, не мала для нас, переконаних соціялістів, ніякого значення. Нам не йшло ні про виграну одної сторони, ні про програму другої. Інакше виглядала справа, коли в гру входив Советський Союз. Віруючи, що це держава соціялізму та єдиний захисник усього робітництва, ми були готові боротись проти всіх і вся за Советський Союз. Тим щиріше та гарячіше ми вітали Червону Армію, яка без проливу нашої крові несла нам соціялізм, що був метою нашого життя. Сьогодні я бачу, що большевицька пропаганда була дуже сильна, коли зуміла зроби з нас рабів своєї забріханої ідеї.

— Чому Ви вірили в комуністичну ідею, а не в іншу?

— Це не легко вяснити. Здається, що головною причиною була тут моя любов правди та справедливости. Я уродженець села. 8-літнім хлопцем я втратив батьків

і так сиротою пішов між люди. Від сільського наймита та міського послугача, через усякі форми нужденного зарібництва я пробивався крізь життя. Завжди внизу, використований, позбавлений не тільки вигод, але всяких можливостей звичайного животіння, як же ж мені не мріяти було про краще та як же не хотіти, щоб покращало в мене? І тут з допомогою прийшла мені пропаганда. Не пам'ятаю вже, коли й де це почалось. Я вступив до професійної спілки, а там, як говорили, була кузня соціалістичної свідомости.

— Здається, що не всі профспілки вірили в Советський Союз, не всі, сказати, були комуністичні?

— Це правда. Соціалісти були різні. Та я йшов із тими, що вірили в Советський Союз. Бо, здавалось, що все ж легше побудувати соціалізм при допомозі Советського Союзу, як без нього. Тоді знав я про Советський Союз лише з книжок та з агітаційних рефератів.

— Як прийшло у вас перше розчарування?

— Розчаровуватись я почав досить скоро. Вже в перших днях советської влади. Та тоді я ще не хотів усьому вірити. Все ж ще була війна, метушня, заводили нові порядки. Але коли згодом черги перед крамницями не зникали, але росли, а пара чобіт коштувала 300 карб., тоді, як я заробляв у місяць лише 200, — дійсність стала до мене більше промовляти, як агітація. Та найбільше переконливою була несправедливість, яка не лише не зникла, але розрослась і поширилась. Різниця між звичайною людиною і якоюсь партійною шишкою була велетенська. І то тоді, коли всі ці партійці на наших очах прийшли сюди у вітром підшитих піджаках, пролетарських кашкетах, із малими клунками; тут почали вони справді буржуйське життя. Не лише зайняли найкращі в місті мешкання, але захопили найкращі меблі, навіть

чужу постіль і одержу. Хоч я теж був за те, щоб відібрати буржуям майно, але з тим, щоб роздати його бідним. Та не так сталося. Не подобалося мені теж советське урядовання. В урядах не лиш балаган, але страшна, попросту смішна бюрократія. Я працював деякий час табельщиком. Моїм обов'язком було перевіряти, чи службовці приходять точно на роботу. Щоб вийти з будинку навіть на п'ять хвилин за орудкою, треба було мати окремий дозвіл від начальника. Всі дозволи начальник видавав на письмі, хоч міг їх переказати усно. Тоді теж я пізнав, як ставиться загал робітників до советської влади. Моїм завданням було записувати кількість запрацьованих годин і взагалі держати реєстр працюючих. Доводилося просто витягати людей на роботу з дому. Ніхто не хотів працювати, хоч за покинення праці загрозувала велика кара (примусові роботи). Робітникам не виплачувалося працювати за 5 карб. денно тоді, як часом кілограм картоплі коштував більше. А на роботі треба було виконувати норму (мінімум праці), з чим щораз більше спекулювали. В кожному підприємстві заводили т. зв. соціалістичне змагання, якого метою було витягнути з працівника якнайбільше сил. Результати цього змагання виписувались на таблиці оголошень, навіть у пресі, і кожний мусів брати в ньому участь, щоб не накликати на себе переслідування. Взагалі, це було заворожене коло, а найгірше виходив на ньому робітник. Бо директор, щоб бути чистим перед вищою владою, витягав із робітників якнайбільше, не даючи їм за це нічого.

— Та все ж були робітники, що добре заробляли?

— Це робітнича аристократія. Большевики навмисне висували поодиноких людей і добре їм платили, щоб цим підтягнути інших. Наприклад, Стаханов очолював цілий стаханівський (ударницький) рух, але сам не ро-

бив нічого. Він був лише образком, який показували робітникам, мовляв, і ти можеш таким стати. Ці передові робітники виконували теж донощицьку роботу. Взагалі, відносини на підприємствах були нестерпні. Людина не довіряла людині. Вже поминувши всякі „спецвідділи“, комсомоли та партійні організації, що гуртували справжніх шпигунів, між самими робітниками були донощики, що перевіряли кожний наш крок. Та не тільки норми дошкулювали робітникам. Ще більше надоїли нам мітинги. Їх було безліч. Майже щодня, та обов'язково треба було на них ходити. Там говорилось раз-у-раз про могутність соціалістичної батьківщини та про великого вождя і про передове господарство, словом, самі похвали. Я, який уже раніше довірив цій пропаганді, пізніше пізнав правду і не вірив нічому. Та й узагалі, мало було таких, що вірили.

— Та Ви були, як самі сказали, депутатом. Чи не могли Ви в тім „парляменті“ піднести цих справ?

— Ви насміхаєтесь! В Советах не можна було нічого проти волі партії подумати, а не то сказати. Депутати були звичайними маріонетками. Промову, яку я виголошував, я одержав перед засіданням уже написану. Взагалі, всім керувала якась невидна рука, і роля Народних Зборів зводилась до того, щоб ухвалити або відкинути те, що хотіли большевики. Самі вибори депутатів були неймовірно забріхані. На збори приносили вже готову кандидатуру, висунену десь у партійних кабінетах, і збори потребували лиш, підносячи руки, одноголосно її схвалити, вислухавши вперед довжелезну біографію кандидата. Самі вибори, до яких кожний мусів приступити, полягали в тому, що треба було кинути до урни картку, яку нам дали до рук. Не тільки що не було з чого вибирати, бо був лиш один кандидат, але люди навіть не

поцікавились прочитати на бюлетені, на кого голосують. Щождо вибраного депутата, то він не мав ніякого зв'язку з народом і навіть його не міг мати: бо в Советському Союзі про добро народу нібито дбала партія, отже не треба було нікому більше тим турбуватись. Зрештою, ніхто й не пробував цього, проживаючи у вічному страху та непевності. Депутати та всі верховні ради в Советах були комедією. Аранжери цієї комедії напевно добре з цього сміялись. Хіба ж не смішне це зібрання людей у спеціально збудованій імпазантній залі з бомбастичною пишнотою лише для того, щоб вислухати якесь розпорядження партії та окликами й оплесками схвалити його тоді, як ні один із присутніх і не пробував подумати, чи потрібне це розпорядження, чи ні.

— Ви нарікаєте на большевицьку агітацію. Адже до такої агітації ви, як соціяліст, звикли напевне віддавна?

— Це невірно. Колишня агітація була зовсім інша, як за большевицького панування. Колись ми вірили в прекрасне життя робітників у країні Рад, у побудову нового світу, та в контраст ставили наше вбоге життя. За большевицького панування агітатори й пропагатори в найчорніших колірах змальовували життя трудящих у капіталістичних країнах. Кидали громи на капіталістів, які мучать робітників по тюрмах і казематах. Та ніколи не згадували про власні тюрми.

— Як вам жилося?

— Погано. З самого заробітку жити не було можна. Я заробляв двісті карбованців. Одно було добре, що комірне, оплата за світло чи навіть переїзд трамваем були дуже дешеві: я платив за помешкання 11 карб. Порівнюючи до інших товарів, дешевий був хліб. Кілограм коштував від одного карбованця до 1.50 карб. Остаточо

згинуті з голоду не можна було. Та, щоб не бути голодним, треба було випродувати речі з хати. В мене їх небагато було, тож і не було що продавати. Та були люди, що виключно з того жили. Одяг і взуття коштували дорого, бо їх бракувало в продажу.

— Була ж інша робота. Чому ж ви не старались перейти на ліпше платну?

— Це було неможливо. В Союзі людина не могла покинути самовільно роботу. Могли її викинути кожного дня на вулицю без ніякої причини, але за самовільне полишення місця праці загрожувала кара примусових робіт. Робітник був справжнім рабом. Тоді як у капіталістичній країні, як казали большевики, робітник продає себе капіталістові, але може себе продати по власній волі, де завгодно, в большеві він прикований до місця праці. Взагалі, свобідно рухатись було неможливо. Щоб виїхати з міста навіть недалеко, треба було мати спеціальну „шляхівку“ (путьовку) з міліції, а таку не хтобуть одержував. Погано теж стояла справа соціального забезпечення. Емерит, наприклад, одержував 30—40 карб. у місяць. Цьому вже й на хліб не вистачало. І не можна було ніяким чином добитись більше. Все урядове, державне, і нікуди повернутись, щоб домогтись підвишки: ні через профсоюз, бо він державний, ні через адвоката, бо він державний, а в суд то навіть і думати було годі. Ми, що звикли були добиватись колись своїх прав незалежними профсоюзами, навіть страйками, за большевиків були зовсім спаралізовані, безсильні, справжні раби, віддані на ласку та неласку свого пана.

— А які розваги були вам доступні?

— Розваг було досить. Тільки не можна було з них користати. Не ставало грошей. Колись я вірив і сам говорив, що для робітників у Союзі є театри,

кіна тощо. Та хоч і було досить театрів і кін, та квиток у кіно коштував 3 карб., а за ці гроші було 3 клг. хліба і на них треба було робити більше половини дня. Єдиною розвагою були державні свята: 1. травня і 17. жовтня, коли людина мусіла зранку до вечора тупцювати вулицями в безконечній дефіляді.

— Зате дбав уряд, щоб народ міг бодай на хвилину забути своє горе. В усіх крамницях цілі полиці були завалені пляшками горілки. Був час, що в крамницях не було нічого, та горілка була завжди. Спочатку ми дивувались, як це можна виховувати свідомість і давати людині стільки горілки. Та згодом зрозуміли, що це своєрідний засіб пропаганди. Видовища в роді святочних дефіляд, мітингів, виборів із цирковими малюнками вождів народу та горілка. Забавити людину, щоб не могла приглянутись своєму життю. Подруге, не дати їй часу приглянутись своєму життю. Норми і знов мітинги, вибори, навіть черги під крамницями, щоб людину не лишити ні хвилини в спокою. З цією метою заводили насильно колективне життя, бо в гурті, переповненому донощиками та шпигунами, людина й подумати нічого не годна.

Спролетаризовані ремісники

Годинникарський майстер і власник невеличкої ювелірної крамниці у Львові оповідає, яка доля зустріла після приходу большевиків людей його професії і взагалі всіх ремісничьких майстрів.

Я на власній шкурі відчув ті блага, які впали в „державі робітників та селян“ на майстрів, себто власників ремісничих варстатів. До року не стало їх, бо вже зразу большевики поставили тезу: майстер, який тримає челядників і учнів, це експлуататор, він визискує їх працю, такого шкідника треба знищити. Кожний львівський годинникарський майстер, а було їх 208, мав учнів, тим то майже всіх нас, що не кинули ремесла, загнали до кооперативи, по-їхньому устроєної. Про „експлуатованих“ учнів ніхто не дбав; мої просили, щоб я не звивав варстату, але я не мав спромоги так зробити. Вони розбіглись і тільки один відважився пуститись на мандрівного годинникаря з осідком у Зимній Воді.¹⁾ Незабаром приловили його, визначили йому 2.400 карб. податку, коли ж не заплатив, поставили його перед суд і присудили на прогульку в Казакстан.

По-мистецькому поставлено справу з майстрами. Ніхто не примушував їх, вони самі просилися до коопе-

¹⁾ Зимна Вода — село біля Львова.

ративи. Дуже скоро посипались на годинниківів страшно високі виміри податків: по 10—15 тисяч. Іще не зачнеш сплачувати, а вже прийшов новий вимір на 20 і більше тисяч, а третій вимір сягав і до 30 тисяч річно. Водночас партійні при всяких нагодах, і в приватних розмовах, і на зборах, повторяли: хто не працює в кооперативі, той спекулянт і контрреволюціонер, поїде до Казакстану.

Канцелярія годинникарської кооперативи приміщувалась на Валовій вулиці ч. 21, по всьому місті розкинуто 14 ремонтних, 5 виробничих пунктів у визначених дирекцією колишніх варстатах. Керівник пункту приймав роботу й передавав колишньому майстрові. З визначеної керівником ціни діставав він зразу 40%, згодом 30%, вкінці 25% брутто, але після оплати податку, страхаси, культзбору, державної позички і т. д., залишалося 15% нетто.

У виробничих пунктах виготовляли ланцюжки, браслети, ремінчики до годинників, коли ж люди із східних земель почали носити перстені, то й перстені.

Кооператива начисляла членів 170; в дирекції, окрім секретарки польки, засідали самі большевизани і 9 бухгалтерів.

Декілька майстрів зуміли зберегти свій варстат і під опікою кооперативи замінитись у кустарів. Кооператива вимірювала їм податок, і всі кустарі були вже на найліпшій дорозі до ліквідації. Перешкодив у цьому вибух війни.

Аналогічні порядки запровадили большевики в усіх галузях ремесла. Шевці і кравці, столярі і бляхарі, будівничі і малярі — всі з вільних і здебільша заможних майстрів перетворилися в пролетарів. Ремісницький стан перестав існувати.

Люди, які все втратили

Економіст, урядовець банку, інформує про ліквідацію приватної власності в Західній Україні, що вдарила по широких незаможних верствах населення.

Скасування приватної власності допекло не так людям справді багатим, як середній та бідній верстві. Багата людина заздалегідь перед війною ульокувала частину свого майна в золоті, в чужій валюті (долярах), або по закордонних банках. Їй забрали большевики лише те, що вона мала в польській валюті, вивласнили її частинно. Навпаки, бідак і середняк не вміли льокувати заощажень у золоті й діамантах або на чужині, тому з приходом большевиків втратили все, їх ограбили до нитки. Почалося від грабежі гроша.

Займаючи край, большевики установили курс 1 золотий = 1 рубель, дарма що це не відповідало справжній вартості обох валют. Що гірше, перед війною надрукували вони масу банкнотів і кинули між армію. Обідраний, виголоднілий красноармієць ходив з кишенями випханими рублями і глядів лише, що би за них купити. Купував усе, що бачив, не зупиняючись над тим, до чого ця річ служить, чи нащо йому придасться. Купував млинок до кави, бо думав, що він гратиме, коли крутити корбою; купував і пробував їсти липкий плястер на мухи, бо

думає, що він посмажений медом. 20 літ позбавлений мінімального комфорту, кинений на нужденне животіння, большевицький вояк поводився мов дитина, або мов мешканець відсталих країн, що вперше побачив в європейського купця колірові скляні коралики. Різниця лиш у тому, що в таких країнах платили слоневою кістю, а червоноармійці засипали наш ринок безвартісними банкнотами. За всяку дрібницю платили кожену ціну, якої від них жадали, тому не дивно, що незабаром з ринку зник увесь товар, що польські гроші, які були серед населення, втратили вартість серед повені рублів. Населення бавилося досхочу червоноармійськими закупамі і та гротескова сторінка советської окупації злагіднювала безнадійне положення. Та люди скоро перестали сміятися, як побачили, що дітваки у червоноармійських одностроях встигли ограбувати край з усього товару, що вони побіч млинків до кави й плястра на мухи викупили всі припаси шкури і тканин.

Отже так самою валютною операцією — збільшеною емісією своїх банкнотів та довільним устійненням курсу золотого — большевики перевели немов частинну експропріацію готівки, яка була серед населення Західної України. Та тим вони не вдоволилися: вони не могли погодитися з тим, що ненависна західньоукраїнська „дрібна буржуазія“ має ще польські гроші, дарма що з поважно обниженою вартістю. Тому 20 грудня 1939. р. большевики оголосили, що зі завтрішнім днем польська валюта виходить з обігу. Коротко і просто. Люди стали одного гарного ранку власниками колірово друкованого папірця, який надавався хіба до тапетування стін. І знов потерпіли найбільше сірі люди, дрібні щадники, що ціле життя складали свої сотики на щадничі книжечки, а під час кризи весною 1939. р. та напередодні вибуху війни

панічно повиймали свої заощадження з банків і тримали їх дома „в панчосі“.

Не ліпше вийшли й ті, що не повибирали своїх заощаджень: советський уряд заборонив банкам виплачувати більше як по 300 золотих від конта. Якщо та цифра була б вища, скажім, 10 разів, експропріяція банкових вкладів була б пощадила найдрібних щадників, домашніх служниць, кам'яничних сторожів, торговельних помічників, емеритів і вдовиць, які мали в банках вклад 1.000—2.000 зол. Всіх їх ограблено, бо 300 золотих, обезвартіснених паритетом з рублем, не мали вартости і для бідної людини.

Таким способом вивласнила советська влада власників грошей. Приватну власність в інших ділянках скасовано законодавчими актами, якими знаціоналізовано промисел, торгівлю, землю та будинки.

Націоналізація охопила не лише більший промисел, але й дрібні промислові та ремісничі підприємства. Таким чином вивласнено десятки тисяч купців і ремісників, які працювали в своїх власних крамницях і варстатах. Вони перейшли на збюрократизовані трести й кооперативи, а свобідний досі ремісник і купець стали нужденно платними наємниками.

У всіх галузях націоналізація недвозначно виявила свої від'ємні сторінки, підтверджуючи давновідому правду про велику вагу приватної власности і приватної ініціативи. Запопадливий, працюовитий ремісник, який ще недавно не жалував ніяких зусиль, щоб якнайкраще обслужити клієнта, ставав байдужим, недбайливим робітником знаціоналізованого підприємства. Пощо напружуватися, пощо дбати про акуратне й своєчасне викінчення роботи, коли все одно з того не матиме нічого, коли все одно дохід забере збюрократизована дирекція?

Подібно сталося з торгівлею. Коли як коли, але у воєнний час треба виявити чимало ініціативи та доброї волі, щоб здобути товар для крамниці. Звичайно, такого зусилля можна сподіватися від купця, який знає, що „як собі постелить, так і виспиться“, але не від незацікавленого особисто урядовця „райхарчоторгу“ чи іншого „промторгу“.

Нічого дивуватися, що торгівля в СРСР не сповняє тої ролі, яку їй передбачає національна економіка. Вона не старається йти назустріч бажанням населення, не пробує заспокоїти його потреб, а механічно розподіляє те, що дістане з централі — таких самих байдужих, змеханізованих, збюрократизованих. Нічого дивного, що є тижні, коли по крамницях можна дістати лише сіль, то знову лише сірники і т. п. Продукція не стосується до консумпції, а навпаки. На націоналізації торгівлі терпить не лише вивласнений купець, але й споживач, позбавлений постачання харчу, палива, одягу, взагалі предметів першої потреби.

Націоналізація міських нерухомостей в першу чергу вдарила по дрібних щадниках, вдовах, емеритах і т. ін. бідаках, бож дім — це типова льоката заощаджень для найменш ініціативних, найбільш непорадних людей, які не вміють іншим способом заповнити собі і своїм дітям ужиткування заощадженого гроша. Всі більші дохідніші доми большевики націоналізували, менші залишили давнім власникам, але обложили такими податками, що годі було їх оплатити, бо чинші були дуже низькі, обраховані від поверхні помешкання. Ось один автентичний випадок: У моєму сусідстві жила старенька вдова, власниця 1-поверхового дому. Кам'яниця стара, вимагала великих вкладів на ремонт, а приносила малий дохід, бо була без комфорту, так що мешкали там лиш дуже бідні

пору несподівано появилися патрулі коло всіх інших магазинів, коли ж і вулиці позамикали, повідбирано купцям ключі і це була т. зв. націоналізація торгівлі. Народну Торговлю назвали Харчторгом, з її крамниць усунули всіх українців, у централі залишили їх тільки п'ятьох. В централі Харчторгу першого фахівця, найстаршого директора колишньої Народної Торговлі п. Лазорка зробили референтом від... содової води. Але згодом найшовся кандидат і на це місце. Прийшов просто з вулиці і став референтом, усю роботу робив далі Лазорко, але вже як підреферент. Коли збільшився наплив людей з-за Збруча, коли й дещо товарів напливло і на місці їх придбано, виріс другий Харчторг, коли ж найшлося більше кандидатів на директорів, створено для кожного кварталу (дільниці) у Львові окремий Харчторг, разом чотири.

Торг усіма іншими товарами об'єднано в Промторзі, але дійшло до цього не зараз. До кінця 1939. р. магазини і склади були позачинювані, але власники повиносили й поховали товарів чимало. Однак на весні більшість цього товару повідбирала міліція, бо колишній купецький доломіжний персонал, переважно комунізуючий, зрадив своїх колишніх шефів, якщо ці не зробили з ним спілки.

Від січня до кінця квітня 1940. р. пройшла інвентура в Промторзі. Начальником її був київський жид Штейн і тільки за його дозволом можна було виносити, навіть вивозити товар.

Доплив товарів до Промторгу був повільний, ще довго був у ньому застій, коли ж і допливали товари, то мало коли дотерли до бази, ще рідше до крамниць. Звичайно проглинав їх „пасок“ чи пак „торгівля з-під поли“.

Те саме треба сказати про Харчторг. І тут колоніяльні товари ніколи не йшли на базу, а всі інші товари появилися по крамницях правильно тільки відтоді, коли напливло їх так багато, що торгівля „з-під поли“ не оплачувалась і коли прокурори зчинили кілька процесів. Промислові товари теж виставляли на показ, але оглядати їх можна було тільки у вікнах. Зараз першого дня походила ся ближча родина і приятелі купця, порозбирали товар, і купець мав свідків, що товар правильно розпродано.

Де раніше працював купець півдня, а його жінка другу половину, тепер було зайнятих 4—5 осіб, керівник і часто ще касир. Але неподільно володів плєбс, бо большевизуючий крамничний персонал не допускав колишніх „шефів“ і волів мати побіч себе нефахову бригаду. В бакаліях продавали колишні кравці, фризієри, кельнери, швачки, служниці й люди з вулиці. Ніхто не йшов по роботі з порожніми руками додому. Всі об'єднувались у велику злочинську спілку. Чого не встигла ця шайка спожиткувати в домашньому господарстві, пускала на „пасок“. Цілий довгий рік так раювали нефахові „купці“. Колишній український крамничний персонал пішов до чорної роботи, колишні купці теж пошукали собі іншого хліба, якщо не опинились у Казакстані. До великих магазинів та на бази просто небезпечно було чесному купцеві пхатися між самих злочинців. Чому ж не мали красти, коли тов. Розенберг, директор, лишив бонів на 105.000 карб. у центральній касі і втік...

Під кінець зими 1941. р. сталися дві події. Під вагою податків зникли всі маленькі незнаціоналізовані крамнички і почала напливати така маса товару до державних харчових крамниць, що „пасок“ лопнув. Така „просперіті“ тяглась аж до відступу Червоної Армії, купці напро-

шувалися зі своїми товарами, хижі птиці почали покидати бакалії, шукаючи більших зисків. Дехто перечислився, а ті, що витривали на пості, виграли, бо з вибухом німецько-большевицької війни розграбили весь запас товарів.

Життєва філософія кам'яничного сторожа

Дозорець кам'яниці оповідає про своє життя та свої спостереження під більшовиками.

Мушу Вам признатись, що несподівана вістка у вересні 1939. р. про те, що більшовики мають зайняти Львів, не тільки не зажурила мене, а скоріше врадувала. Я належав до дуже упослідженої класи громадян за часів панування Польщі: як кам'яничний сторож жив у сутеренах у найближчому сусідстві щурів і каналів; одна затхла кімнатчина під темними сходами без промінчика сонця, обов'язок вставати вночі, щоб відчинити браму наймачам, примус підмітати подвір'я і хідник перед домом, примхи господаря — отак виглядало моє злиденне животіння. Крім помешкання я діставав за цю роботу 25 золотих місячно — це просто сміх людям сказати. Ледве вистачало на хліб і молоко для дітей. Треба було жити з побічних заробітків: жінка ходила на послуги, прала білизну льокаторам, а я робив малі інстальаторські наприви. Але жінці годі було зв'язати. Ходити на роботу десь до фабрики чи до варстату я не міг, бо господар вимагав, щоб я „пилнував кам'яниці“.

Чи ж дивниця, що між дозорцями багато було таких, які проклинали весь цей капіталістичний кримінал і ві-

рили, що змести його з лиця землі можуть тільки большевики? . . . І я прагнув іноді в глибині свого серця, щоб такий день прийшов.

Як бідний нарід тішився в перші дні приходом Червоної Армії на наші землі, це Ви самі знаєте. І як хутко він розчарувався у своїх надіях, це Ви теж самі бачили.

Перша думка, яка заґріла мене з приходом большевиків, була та, щоб подбати за кращу хату; шестеро душ в одній кімнатчині — це було не життя, а мука. Аж тут нараз довідуюсь, що змінити самому помешкання не вільно, що на це треба мати дозвіл від „домоуправи“. Дім, де я мешкав і де виконував службу більш як десять років, дістав „домоуправу“, — такого „директора“ від усіх домових і навіть деяких приватних справ, без якого не можна було самому пальцем кивнути. В нашій кам'яниці опорожнилось мале помешкання з двома кімнатками і кухнею, де жив раніше якийсь урядовець. Шкода було моїх заходів перед паном домоуправителем, — він уже обіцяв його якомусь своєму знайомому, очевидно, за доброго хабаря. Пішов я скажитись до своєї професійної організації, думав, що там найду справедливість. Я міркував собі наївно, що сама моя соціальна позиція і „соцпоходження“, як казали большевики, дає мені якесь право, щоб поправити свою долю. Але там мені сказали, що кожний громадянин у Советському Союзі дістає тільки те, на що заслужив собі перед радвладою. Яка ж мала бути моя праця, щоб я міг заслужити собі нею на людське помешкання? Про це я довідався згодом.

Моя робота, на яку я мав досить причин нарікати за польських часів, ні трохи не полегшала. Навпаки, життя стало ще тяжче. Давніше я міг був розложити собі роботу, як хотів, аби лише все було зроблене вчас. Знав я, що хідник має бути заметений на сьому годину вранці,

бо інакше поліцай може наложити кару. Тепер я мусів замітати вулицю перед домом на кожний поклик, негайно, не раз опівночі. Всі большевицькі розпорядки приходили несподівано, з години на годину. Для советів важніше було показати перед начальством, що закон виконується, ніж щоб роботу зробити справді солідно й чесно, як Бог наказав. Треба було відробляти панщину „для ока“ й на команду. Зовсім їх не обходило те, що людина може мати якісь свої приватні справи чи якінебудь родинні обов'язки. Не було просто одної вільної хвилини для себе. Раніше, коли я зробив свою роботу, от скажім, надвечір або в неділю по полудні, я був паном і ніхто мені не мав нічого приказувати. Але за большевиків не було ніякої неділі, ніякого свята.

Не лише працювати треба було від ранку до ночі як на команду, але й на всякі большевицькі збори та мітинги треба було ходити примусово. Я давніше сам любив піти на віче і послухати різних промовців. Хай би й говорили таке, з чим мій розум і моє серце ніяк не могли погодитись. Добре було знати, що інші люди думають і чого можна від життя сподіватись. Але коли чоловіка заганяли на збори батогом, так мовити, під нагайкою — большевики мали на це різні „делікатні“ способи! — то скоро всі ті промови мусіли обриднути.

Та нехай... Кожна держава має свої способи, як тримати своїх підданих у дисципліні... Багато гірше було те, що большевики залізали чоловікові в душу, добирались до його сумління: не давали йому права бути самим собою. Трапилось у нашому домі, що хтось з льокаторів своєчасно не зголосив членів своєї родини, які приїхали до Львова з провінції. Мене потягли на міліцію, а потім до НКВД і робили відповідальним за те, що я не знаю, що діється в моєму домі. Я відповів просто, що

таки не знаю і не можу знати приватних справ усіх мешканців дому, та що це до мене не належить. Тут я мусів вислухати проповідь, що до мене належить і які мої обов'язки. З цього виходило ясно, що я повинен бути чимсь більш як поліцаєм, бо таємним агентом і донощиком. Я повинен був знати, хто буває в кожному мешканні, як часто приходять, як довго в кого сидить, чим хто займається і які розмови веде з своїми сусідами. Як же я міг усе це знати? Чи я мав підглядати й підслухувати десяток осіб, яких я не раз цілими тижнями не бачив, бож вони з самого ранку виходили на службу і увесь день перебували поза домом? На це мені НКВД не дало відповіді, тільки сказало, що коли я виконаю сумлінно свій обов'язок советського громадянина, тоді моє становище буде куди краще, ніж воно є . . .

Я довго крутив головою і переступав з ноги на ногу, не знаючи, що на це казати. Сказати їм просто, що я думаю про їх пропозицію, я не мав відваги. Навіть якби я був хотів робити те, чого від мене вимагали, то я не був би вмів цього робити . . . Я не вмів шпигувати людей і не знав, за чим маю стежити, бо не розумів, що треба вважати за заборонене в большевицькій державі. В НКВД мені казали, щоб наглядати за буржуями. Але більшість тих, що були раніш буржуями, скоро зійшли на пси, обідніли, втративши свої маєтки, становища, навіть можливість заробити на хліб. Я чував десь колись, що большевики розвели в Сов. Союзі цілу мережу шпигунства, якою опутали всіх громадян. Але я не вірив цьому і не міг уявити собі, як це можливо зробити з мільйонами людей. Аж тепер я зрозумів ту систему, коли мене почали силувати стати конфідентом поліції. Від того, що я раніше мусів вставати кілька разів за одну ніч відчиняти браму льокаторам, ніколи я не терпів на

таку безсонницю, як почав терпіти після таких поліційних вимог, поставлених до мене. Немов би мені хтось плюнув у душу. Але найбільше гнітило мене те, що не було права піти до них і по щирості їм сказати: дайте мені спокій, я цього робити не буду. Треба було крутити, брехати, вдавати дурного, коли чоловік не хотів згубити себе і своїх дітей.

Жити було щораз тяжче, праці було більше, дорожня неча росла, а заробітки були щораз менші. Передусім відпали всі заробітки „збоку“. Візьмім, наприклад, доходи з т. зв. шпири, себто за відчинювання вночі льокаторам брами. Раніше приписова такса була 20 сотиків, але порядний пан менше як 50 сотиків не давав. Середній заробіток за ніч був один золотий, а не раз, як добре пішло, то заробилося три золоті й більше. За большевиків правдиві пани збідніли і ввечері сиділи дома, нікуди не ходили, бо боялися. До кам'яниці спровадилися совети, вони цілу ніч рипалися, але за браму не платили; мовляв, не личить „товаришеві“ рівному з ними тицяти в фуку милостиню. Але з чого я мав жити? Про це з них ніхто й не питав.

Новоприйжджі льокатори нашого дому, всякі большевицькі урядовці, вважали мешкальний дім за заїзну корчму, де можна всю ніч ревіти, засмічувати все довкола себе і поводитись так, немов би не треба було більше ніколи вертатись до тієї хати. За давніх часів у моїй кам'яниці був порядок, що приємно було глянути. Сходи вичищені на глянс, килими на сходах, шиби мов дзеркало. Раз на тиждень робив я ґрунтовні порядки, а кожного дня замітав, обмів порохи — і було чисто. Але як прийшли большевики, то дім замінивсь в хлів. Вибачте за слово, але це не люди, а свині. Вони так і жили — без ніякого порядку, без власної хати, без

обстанови. Коли моя жінка взяла до прання їх білизну, або коли я побачив, як вони сплять, мені стало їх жаль. Вони з'являлись як перелетні птахи і, не закріпивши гнізда, відлітали у світ... Кажуть, що це така большевицька урядова система: не давати нікому звикнути до одного місця. Таким чином ніхто не міг придбати собі будь-якого приватного майна, ніхто не мав часу освоїтись з якимсь містом і з якимись близькими йому людьми, а кожний був приготований, що його несподівано „перекинуть“ на другий кінець світу між чужих людей і чужі звичаї. Коли я дивився на таке життя їхніх комісарів, то не був би з ними замінився, хоч який з мене був бідак.

Я мав приятеля — теж був кам'яничним сторожем. Його большевики зробили „депутатом“. Зробили—годі. Він не старався за це й не думав, що такої чести може досягнути. Його фотографії були по газетах. Раз навіть він показував мені статтю за своїм підписом, хоч я добре знаю, що він звичайного листа до родини не вмів написати. Спочатку він був гордий на такий вибір і почав дерти носа догори, тим більше, що й матеріально добре стояв. Але за якийсь час таки посоловів. Пішли ми раз у шинок, мій Антошко кропнув собі по-большевицьки горілки цілою склянкою і — розперезався. Нарікав, що не має ні хвилини спокою з тим своїм депутатством; що кажуть йому раз-у-раз виступати з промовами та братись до якоїсь організаційної праці серед робітників, а він крутиться як муха в окропі і не знає, як викрутитись від тих обов'язків ані як справитись з ними. Щобільше: казав мені він, що ніколи не уявляв собі, що комунізм може так безшабашно експлуатувати бідноту. До нього, як до депутата, звертаються робітники, які дістають місячно 150 рублів платні, тоді як утримання коштує втриє стільки, а доробити нема де й нема як. Коли так дивився

на комунізм той, хто на ньому дійшов до високого становища і з нього хліб їв, то що ж мали казати ті, яким того хліба не вистачало?

Я, хоч був пролетар, зовсім за большевиків не поріс у пір'я і ніяк не почував себе громадянином тої нової держави, яка називала себе „крайною трудящих“. Те, що два-три рази до року большевики робили „революційні свята“, наповнювали всі крамниці горілкою і солодощами та робили якісь прилюдні ярмарки, де народ міг купувати всіляку тандиту, те мене не підбадьорювало і від того життя моє і моєї родини не покращало. Я залишився у своїй кімнаті в тій самій кам'яниці і навчився не чекати спасіння від комунізму. Я мав нагоду побачити зблизька, як виглядає країна, де мільйони людей згинули за те, щоб не було бідаків і щоб бідним жилось краще. Я побачив і — налякався так, що не хотів нічого більше крім того, що сам зможу собі заробити, але чесно й без примусу.

VI. „Батьківщина селян“

Українське селянство на підсоветській Україні зазнало нечуваного удару від большевицької аграрної політики. В наслідок скасування приватної власності на землю та насильної колективізації сільського господарства хлібороб став робітником-пролетарем на державній панщині. Знищення індивідуального господарства призвело теж до зруйнування основ самобутньої селянської культури.

Весь західноукраїнський загаль з особливою тривогою стежив за поведінкою большевицької окупаційної влади на селі. В його пам'яті живі були ще відомості про жахливий терор і голод 1932/33. р., що спричинили голодну смерть мільйонів земляків за Збручем.

Як же поводитися большевики на західноукраїнському селі та як реагувало це село на большевицькі експерименти в політиці й економіці?

Інформації на цю тему походять від людей, які знають наскрізь українське село та, живучи на селі, мали змогу приглянутись большевицьким порядкам на цьому терені.

Західньоукраїнське село під більшовиками

Автор статті, з фаху журналіст, проживав увесь час більшовицької окупації на селі, де спостерігав суспільно-економічні експерименти совєтської влади та реакцію на них селян.

Німецько-польська війна застала мене на селі. Західньоукраїнське село, придушене Польщею економічно, а ще більше національно, привітало війну з великими надіями. Нестерпна польська самоволя всім надокучила, й селяни не таїли радості, що польська держава доживає своїх останніх днів.

Зате несподіваний прихід совєтської армії на західньоукраїнські землі був для народу важким розчаруванням. Бліді, виснажені, похмурі, з тупим виразом обличчя червоноармійці не зробили на селян доброго вражіння. Загал українського простолюддя інстинктивно відчував, що ті непрошені „визвольники“ — це страшний ворог усього, що українське. Навіть найбідніші серед селян боялися більшовиків. Лише невеликій частині населення принадні більшовицькі гасла відібрали критичний змісл, і вона повірила, що нова влада справді приносить з собою кінець неволі та вільну Україну. А покищо село ті-

шилося, що нарешті розпалася польська тюрма, та потішало себе надією, що з большевиками все ж таки можна буде якось ладнати.

ВИЗВОЛЬНИКИ ПРИЧАІЛИСЯ...

Большевики — це мистці в пропаганді і в способах присипляти чуйність своїх жертв. Перші їх тактичні ходи на сільському терені були дуже зручні. Спершу вони нікого не чіпали, стараючись зорієнтуватися в настроях села. Тільки большевицькі літаки розкинули летючки, що, мовляв, Червона Армія, з наказу батька Сталіна й советського уряду, йде визволяти єдинокровних братів українців з ярма польських поміщиків і капіталістів.

Кілька днів пізніше большевицькі агітатори почали скликувати на місцях масові мітинги. Промовці на цих мітингах заграли спершу на національній струні. Багато говорили про знуцання польських панів над українським народом і про остаточне з'єднання всіх українських земель в одну українську державу селян і робітників.

В тому ж часі почали большевики на швидку руку організувати по селах „народну міліцію“, зложену всуміш з темних типів та статечного, але біднішого елемента. На мітингах „вибирали“ теж „сільради“. Хоч вибори відразу були режисеровані, себто підготовані політруками за кулісами, проте в сільради увійшло спершу багато національно-свідомого, ідейного елемента. Ці перші сільради, зложені з чесних господарів і господинь, що тішилися повагою односельчан, перевели одно дуже позитивне діло: вони відбудували знищене Польщею українське шкільництво. Взагалі, українська школа це було тоді на західноукраїнському селі найпопулярніше гасло, куди популярніше, як розподіл панської землі.

Коли большевики набрали переконання, що сіль-

ради не є послушним знаряддям в їх руках, почали переводити їх чистку: усували з них невігідних собі людей, як „клясових ворогів“ або „націоналістів“, і влаштовували нові „вибори“. В деяких селах вибори повторялись кілька разів, аж поки сільрада не опинилася в руках большевицьких прислужників.

Спочатку на мітингах дозволяли свobodно говорити всім, хто лиш захотів, щоб зорієнтуватись у настроях та поглядах народної маси. Не один наївний промовець, що повірив у большевицьку свободу слова, відпокутував це опісля тюрмою, або й життям. Одночасно комісари і політруки при допомозі своїх прислужників вивідували про поодиноких активніших і свідоміших селян та сільських інтелігентів, випитували про їх діяльність, приналежність до політичних партій, про те, які освітні, господарські, тіловиховні та інші товариства існували в даній місцевості, хто був членом їх управ тощо. До речі, всі українські національні товариства з приходом большевиків мусіли припинити свою діяльність.

Дійсних намірів щодо своєї суспільно-економічної політики большевики спочатку не виявляли. Говорили тільки на мітингах, що „ми вас — мовляв — визволили від податків і тягарів, які ви платили панам і капіталістам, а тепер не будете платити майже ніяких податків“. Земельні комітети при сільрадах розділять — казали — між безземельних і малоземельних землю поміщиків, а пізніше ще й церковну, якщо сільрада ухвалить. Проти заможніших селян большевики спочатку не виступали, щойно згодом, по двох-трьох місяцях почалося цькування „бідняків“ проти „куркулів“. При чому „куркулем“ робили й біднішого селянина, якщо він не проявляв „клясової свідомості“. Тільки про око була норма, що селянин, який має більше ніж 7 моргів землі, це вже „підкуркульник“, або й „куркуль“.

Для піднесення „стихійного“ вияву „всенародної радості“ з причини „визволення“ большевики штовхали до організування забав з музикою, танцями й пиятикою, в яких комісари, політруки й партійці брали якнайактивнішу участь. Ці забави приймали не раз форму оргій, при чому потайні представники НКВД не забували розпитувати про „класових ворогів народу“ і про „фашистів“.

Хоч большевики на мітингах і на зборах сільрад взято заохочували до розподілу поміщицької і церковної землі, то селяни тільки неохотно її брали, і то навіть найбідніші. Були й такі, що й зовсім не хотіли її брати, хоч мали тільки пів морга чи морг своєї землі, або були зовсім безземельні.

Стримували їх від цього такі мотиви: 1) глибоко вкорінене почуття приватної власності, що це, мовляв, не моє; 2) народ ніколи не вірив у тривкість большевицького режиму; 3) свідоміші, які з лектури українських часописів і книжок знали про суть аграрної політики большевиків, ясно здавали собі справу з того, що землю одержують не на власність і що вона не принесе хліборобові ніякої користі, лише зайвий труд, тягарі і клопіт. Тим то до кінця 1939. р. навіть половини поміщицьких земель селяни не розібрали, хоч большевики натискали на сільради й земельні комітети. Земля вже на початку большевицького режиму втратила свою притягальну силу, хоч большевики і словом не згадували ще про колективізацію. Відвічна туга за землею, вроджена українському хліборобові, в умовах большевицької дійсности щезла відразу мов дим.

Щойно на весні 1940. р., коли населення побачило, що большевицький режим таки стабілізується, поділ землі поміщиків між селян під ще сильнішим тиском большевиків частинно переведено. Одначе аж до кінця

більшевицького режиму, себто до кінця червня 1941. р., селяни всієї землі таки не розібрали, дарма що з частини поміщицьких земель і фільварків зорганізовано колгоспи. Значна частина землі стояла облогом.

ТАК ЗВАНІ НАРОДНІ ЗБОРИ АБО ПЕРШИЙ БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ ОБМАН НА ВЕЛИКУ СКАЛЮ

В жовтні 1939. р. відбулися в новоокупованих большевиками українських землях: в Галичині, на Волині і на Поліссі, „вибори“ до т. зв. Народних Зборів, які мали ухвалити прилучення цих земель до т. зв. Української Радянської Соціалістичної Республіки. Одначе большевики не говорили ясно, для якої цілі скликаються ці Збори, а це тому, щоб виборці не давали „депутатам“ інструкцій, незгідних з большевицькими плянами. Поширилися навіть поголоски по селах, що Збори мають проголосити самостійну Україну; большевики цьому не перечили, щоб зорієнтуватися в настроях і збирати матеріяли про людей їм неприхильних.

У зв'язку з виборами большевики наперед провели списки виборців, збираючи пильно при цьому інформації щодо поодиноких замітніших осіб. Після цього пішла „ударна“ запаморочлива агітація, повна самохвальби, пухомельщини, кадила і всяких міражів про „радісне і щасливе життя в країні робітників і селян під сонцем Сталінської конституції“. Не треба додавати, що добір кандидатів на депутатів переводили замасковані, або й явні енкаведисти, які докладно, наче під мікроскопом, просліджували минувшину кожного кандидата. Ці кандидати, а потім депутати, це була різношерстна публіка: переконані комуністи, політично безобличні, або й неграмотні типи, але були між ними й порядні та національно свідомі люди. В день виборів, хоч вони були ніби добро-

вільні, агітатори примусово виганяли людей з хат до виборчої урни, недвозначно погрожуючи байдужим прикрими наслідками. Не диво, що всі кандидати виходили з урн депутатами майже одноголосно. Стероризовані на довірочних розмовах з енкаведистами депутати теж „однотонно“ і з „захопленням“ ухвалили прилучити західньоукраїнські землі до УРСР та все те, що підсунули їм режисери Зборів серед задушливого і по-комедіантськи низькопоклонного кадила для „батька“ всіх трудящих світу Сталіна і його прибічників.

Вернувшись зі Львова, депутати мусіли виступати перед своїми „виборцями“ й наче грамофонові пластинки говорити те, що їм продиктували.

БОЛЬШЕВИКИ СКИДАЮТЬ МАСКУ

Після проголошення „ухвал“ Народних Зборів большевики відразу скидають маску. Вже не мають потреби вдавати, що творять Україну, й одверто заявляють, що Західня Україна стала частиною безмежного Советського Союзу й що в ній у прискореному темпі заведуть такий політичний і суспільно-економічний лад, який існує в цілому Советському Союзі.

Селянам, спершу тільки „середнякам“ і „кулакам“, наказали примусово здавати збіжжя і відвозити до залізниць, жито по 20 зл. за 100 кг., пшеницю по 25 зл. Наступного дня після заплати польськими золотими проголосили, що польська валюта касується; значить, збіжжя від селян забрали задурно.

Новоприлучені території почали винищувати ще інакше: вивозили на Схід меблі, будівельне дерево, машини з фабрик, цукроварень, худобу, збіжжя, і т. п.

З черги в 1940. р. приступили до систематичного „розслоювання“ села, себто нацькування бідніших се-

лян проти багатших. Почали теж переводити список маєткового стану селян: скільки хто має поля, худоби, господарського реманенту. Ці списки переводили по кілька разів, щоб опісля, порівнюючи їх, ловити на незгідності заяв. Коли кого піймали, що подавав різні дані, погрожували арештом, судом, вивозом на Сибір чи в Казакстан. По селах і містах почали масово вишукувати людей на „сексотів“, себто „секретних сотрудников“, т. зн. конфідентів. Для того закликали людей до НКВД на розмову, тероризували, обвинувачували в „контрреволюції“, потім обіцяли пощаду за ціну співпраці з НКВД. Хоч тих, що їм пропонували „співпрацю“, зобов'язували письмовими заявами до мовчанки, то глухі вісті про це поширилися по селах і містах. Люди почали недовіряти один одному, підозрівати себе взаємно, ставали чимраз більше мовчазними. Атмосфера терору й непевності щораз важче налягала на край.

Серед таких гнітучих настроїв прийшла весна 1940. р. Взимі почали пропаганду за колгоспами, а декуди почали їх уже закладати. Спочатку підкреслювали, що колективізація це справа доброї волі. Вислід був такий, що впродовж зими й весни 1940. року на всій території Західної України заклали тільки кільканадцять колгоспів. Переконавшись, що селяни добровільно ніяк не хочуть піти в колгоспи, большевики почали вживати терору.

Колгоспна кампанія зійшлась з виборами до „Верховних Рад“ УРСР та ССРСР, які відбулися 24. березня 1940. року. Села поділено на десятихатки, до кожної призначено агітатора, вишколеного на курсах для агітаторів. Під час таких передвиборчих зборів обговорювали конституцію УРСР та ССРСР, виборчу ординацію, впевнювали про „непорушність священних кордонів ССРСР“, вихвалювали „успіх“ в заключенні миру з Фінляндією та „досягнення соціалістичного будівництва“.

Одночасно з прикордонної смути вздовж німецького й мадярського кордону виселяли людей, не дозволяючи їм майже нічого забрати. На їх місце спроваджували спеціальні відділи прикордонної охорони НКВД, так званих прикордонників з дресованими собаками. Сільські будинки розбирали, а все майно вивозили в глиб Советського Союзу, або віддавали колгоспам. Заможніших селян і середняків знов примушували продавати збіжжя по твердих цінах: 20 і 25 карбованців за 100 кг. жита чи пшениці, тоді як на вільному ринку ціни були втриє і вчетверо вищі.

Взимі 1940. року — а тоді були дуже сильні морози — почалися теж перші масові вивози „ворогів народу“ на Сибір і в Казакстан. Вивозили кулаків, лісову службу, польських колоністів. Вивоженим можна було забрати тільки те, що вміститься на одній підводі. Вивожених тримали не раз по кілька днів на станціях у неопалених вагонах. Від холоду малі діти і старші масово вимирали, заки ще рушили з місця. Майно по вивезених грабували енкаведисти. Менше вартісну частину передавали до колгоспів. Почалися теж масові арешти по селах, особливо молоді, під закидом приналежності до української революційної організації. Вивози й арешти мали на меті наганяти „добровольців“ до колгоспів і голоси до виборчих урн.

Щойно тоді навіть найбільш наївні зрозуміли, як виглядає в Советах запевнена конституцією „свобода виборів, свобода слова й недоторкальність особи“. „Вибори“ до „Найвищих Рад“ у таких обставинах теж випали чудесно. Люди зі страху голосували „по-стаханівськи“ на „кандидатів бльоку комуністів і безпартійних“. На списках були імпортовані з Советів комуністи, а між місцевими кандидатами були різні непевні, навіть крими-

нальні типи і малограмотні осібняки. Але були, немов для прикраси, й порядні громадяни.

На весні спроводили перші трактори і комбайни та показували їх по селах, як останнє „досягнення радянської техніки“, при чому не раз траплялися нещасливі випадки. На Поділлі під час такого показу трактори переїхали на смерть кількоро дітей.

Після весняних засівів у червні 1940. року большевики стягнули данину в м'ясі. Господарства до 2 га давали по 20 кг. м'яса, від 2—5 га по 30 кг., 5—10 га по 50 кг. м'яса, а багатші господарства у чимраз більш прискореній прогресії. За те м'ясо держава „платила“ 6—7 копійок. Дуже часто селяни не мали свого м'яса й musіли купувати в місті по 75 копійок за кг., а державі давали по 6—7 копійок.

По м'ясі прийшла данина на збіжжя таки ще перед жнивими: від гектара по 90 кг. твердого зерна. Як не було свого збіжжя, то теж musіли купувати на базарах і платили по 180 карб. за 100 кг. пшениці та 120 карб. за жито. а держава платила по 6 карб. за 100 кг. пшениці і 5 карб. за жито.

Все треба було давати негайно, на другий день після повідомлення. Селян будили серед ночі, тягали до сільрад і там щойно повідомляли їх, скільки мають чого дати, при чому господарі musіли вислухувати найгірших московсько-большевицьких лайок.

В тому самому часі (літо 1940.) стягали теж т. зв. грошовий збір: 1) від худоби, за корову 60 карб., за коня 120 карб., 2) від поля, за 1 га 50 карб. найнижча ставка; чим більше хто мав поля, тим вища ставка від га. Крім того примусова асекурація („держстрах“) від вогню. Перед жнивими 1940. року стягнули теж „добровільну“ внутрішню „позику третьої п'ятирічки третього року“.

В липні 1940. року списали всіх „кулаків“, докладно розвідуючи про їх прибутки і про те, чи не послуговуються найманою працею. На селян упав невимовний страх перед вивозом на Схід. Люди не спали по ночах, спакувалися, ховалися по полях і лісах. Почали випродувати худобу, коней, останки збіжжя за безцінь. В такій атмосфері проходили жнива 1940. року, а вже в серпні була нова „хлібозаготівля“ — данина в збіжжі, у вересні — в картоплі.

Весь час: весною, літом, осінню населення мусіло відбувати безплатні піші й кінні шарварки, мужчини від 18 до 60 років, жінки до 55. Треба було згортати болото на шляхах, товкти каміння, добувати й возити камінь та пісок, возити дерево з ліса, їздити до залізниць і до будови воєнних укріплень і аеродромів. В селі щонаочі треба було давати по кільканадцять вартівників, а вдень і вночі стояти з підводами коло сільрад, крім того 5—10 людей дижурило наготові до різних посилок. Що кілька хат був призначений так званий десятник, який заповідав усі ті розпорядки й контролював, скільки хто засіяв, виорав, чи зібрав збіжжя з поля. Все це людей так виснажувало, що вони ходили як сновиди. Вся робота в полі й дома мала відбуватися „за пляном“, треба було з усього здавати звіт. Можна собі уявити, як уся та метушня, непосильні чинитьби та плянова дезорганізація села доводили людей до розпуки й безнадійности. Одначе і в цих обставинах український селянин не тратив гумору і в'їдливими дотепами на тему большевицького балагану, безглуздої бюрократії і бундючної самохвальби досадно характеризував ці безприкладно ідіотські порядки.

КОЛГОСПНИЙ ТЕРОР

На тлі таких обставин і настроїв люди прочитали у часописах про подорож Молотова до Берліна в листопаді 1940. року. У зв'язку з тим пішли чутки про близьку війну Німеччини з Советами, тим більше, що від повороту Молотова почалася масова бранка до Червоної Армії. Бранка старших тривала цілий грудень і до половини січня 1941. року, а „призовників“ у лютому й у березні 1941. року. Зимою почали теж копати окопи й будувати укріплення. Серед населення прокинулися знов надії на недалекий кінець большевизму.

Цієї ж осені й зими відбувалися теж масові арештування молодих українців, головню під закидом посідання зброї і приналежности до тайної організації. Майже в кожному селі було по кілька або й кільканадцять арештованих. Найбільше арештували і вивозили вночі. Одночасно цієї ж зими зросла агітація за колгоспами, сполучена вже з явним терором. Агітатори в селах, поділевних на райони, скликали населення на мітинги, читали колгоспний статут. Тепер уже большевики виступали з явними погрозами: хто не вступить до колгоспу, того вивезуть, заарештують. Вночі кликали кожного зокрема до сільради і „пропонували“ вписуватись до колгоспу. Дуже часто людей виганяли взимі на мороз, жінок, мужчин і дітей, та верещали: „Підписуй заяву в колгосп, годі пустимо в хату, а ні, то вивеземо в Сибір“. Люди зі страху підписували і в тому часі кількість колгоспів росла дуже швидко. На весь край наляг невимовний жах і розлука. Одначе й серед цього жахливого терору цілі околиці ставили пасивний опір. Селяни викручувалися від підписування заяв, видумуючи всілякі хитрощі.

З приводу колгоспного терору траплялися по селах самогубства. Напр., у селі Коцюбинцях (повіт Копичин-

ці) селянин Чемерис, до того бідняк, повісився з розпуки, що вже нічого не може назвати своєю власністю. У Васильківцях (повіт Копичинці) один селянин після „добровільного“ підписання заяви, що вступає в колгосп, на очах сільради і представників большевицької влади косою розпоров собі живіт . . . Це демонстративне гаракірі було наче символічним протестом українського селянства проти насильства над його природним і глибоко вкоріненим інстинктом власництва землі. Український народ твердий і на своєму історичному шляху багато настраждався, але цей колективізаційний терор був понад його сили.

На селі залягла зневіра, апатія, відпала всяка охота до праці. Люди блукали по подвір'ях і по дорогах наче сновиди, ніяка робота їх не бралася. Щоб не давати своєї худоби в колгоспи, народ масово випродував її за безцінь, або вирізував. Український селянин, як хлібороб з крові й кости, дуже прив'язаний до своїх тварин. На торгах у містечках можна було бачити такі сцени: селянин продає гарно виплеканого коня. Прощаючись з ним, з сльозами в очах, цілує його, обіймає за шию . . .

Користаючи з цього масового випродажу, большевики висилали на села згінників, які скуповували корови, ялівки, телята, свині по дуже дешевих цінах. Продану худобу селяни мусіли самі відвозити до різні в місті. Там її різали, шкуру здіймали навіть з свиней, а селянам платили тільки за м'ясо, не враховуючи в це ваги шкури, ніг і голови.

В цьому горю народ шукав потіхи в релігії: церкви були постійно переповнені людьми, мужчинами й жінками кожного віку. Зріст релігійних почувань находив собі вияв у містицизмі. По цілому краю буцім появляються на шибках нерукотворні, опалізуючі святі ікони,

то знов стигматички. Маса вірять в чуда, в надприродні явища, як докази Божої ласки й опіки над народом. Все це діялося при великій антирелігійній агітації большевиків і переслідуванні духовенства.

НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЕННЯ

На весні 1941. року ввели большевики новий податок т. зв. „культзбір“. Повідомлення про висоту цього податку приносили своїм звичаєм вночі. Хоч було написано, що податок розложений на дві сплати, то його в прискішеному темпі стягнули відразу. Найменша ставка цього податку була 15 карб. Господарі до сімох моргів платили 50% грошового збору, від 7 моргів вгору 100%. На початку червня 1941. року стягнули нову „добровільну“ державну позику третьої п'ятирічки (четвертого року). Хоч вона мала бути розкладена на десять місячних сплат, то від селян стягнули відразу всю позику. Як незабаром виявилось, це прискішене темпо стягання податку було спричинене підготовою до недалекої війни. Таким чином з села випомпували всю готівку.

Крім усіх тих податків і драчок була ще данина з молока. Колгоспники й найбідніші податники, що мали від одного до двох моргів, давали по 70 літрів молока річно, від трьох до семи моргів господарства по 120 літрів, а понад 7 моргів — по 180 літрів у рік. Поза тим була ще данина з городини, хто мав сад — давав овочі, хто пасіку, мусів здавати мед.

В травні і в червні 1941. року проводили мобілізацію, поіменними картками. Ті, що йшли в ряди Червоної Армії, до решти випродували худобу, бо всі гроші пішли на податки і люди не мали зайвого сотика, щоб взяти на дорогу. Коней випродували м. ін. тому, щоб жінок не тягали на підводи. По селах мобілізовані масово

втікали в ліси й поля і творили протибольшевицькі партизанські загони. Партизанські відділи існували зрештою весь час большевицької окупації, які розправлялися з енкаведистами, сексотами та занадто ревними головами колгоспів чи сільрад. Дуже часто під час спроб арештування гинули на селі від кулі партизан енкаведисти та міліціонери. Дійшло до того, що енкаведисти боялися вночі й носа на село показати, хіба в більшому числі.

Чим ближче до війни Советів з Німеччиною, тим більше змагався червоний терор, а від 22. червня, то значить від дня вибуху війни, почалась просто систематична масакра по тюрмах і по лісах свідомого українства енкаведистами.

За несповна два роки окупації західньоукраїнських земель большевики довели наш край до нечуваної економічної руїни. Все те, що українське село засвоїло собі на своєму історичному шляху з елементів західноєвропейської культури, большевики викорінювали, залишаючи на це місце анархію.

Як большевики господарювали на селі

Автором статті є агроном, колись працівник українських господарських установ, який за большевиків був співробітником статистичного уряду у Львові.

Хоч панування большевиків на західноукраїнських землях тривало всього 21 місяців, то все ж воно витиснуло своє тавро на всіх проявах суспільного, економічного й культурного життя. Щойно тепер, коли большевицька навала зникла з цих земель, ми наглядно бачимо, скільки треба відбудовувати, щоб вернутись до добольшевицького стану. Мабуть немає на терені Західної України ні одної людини, ні одної установи, ні одного прояву культурного чи господарського життя, що не зазнав би глибоких втрат від большевицької окупації. А сума тих усіх поодиноких втрат це жертви цілого народу.

Та такі найдошкульніше відчуло большевицьке ярмо українське селянство — це ядро українського народу. Большевики добре міркували: передовсім треба здушити економічно й морально селянство; треба висмоктати з нього всі культурні, надбані сторіччями цінності, треба селян економічно цілком узалежнити від держави, треба перетворити їх у голодну масу, якої єдиним бажанням

стане — хліб. Найбільшою трагедією селян у Советському Союзі є те, що вони, продукуючи, не мають жадного права до плодів землі. Це найбільше насильство і злочин, який знає історія: відібрати селянинові його землю, яку він споконвіку своїм потом і кров'ю захищав і плакав, відбираючи йому водночас право до її плодів та даючи йому лише стільки, щоб не вмер з голоду. Хоч і голодна смерть належала до програми большевиків, чого доказом був голод в Україні в 1932—1933. рр. Все це робилося під брехливими гаслами визволення селянства з-під панування капіталістів і поміщиків.

Першим кроком економічної політики большевиків на терені Західньої України було проголошення на т. зв. Українських Народних Зборах (жовтень 1939. р.) конфіскації і націоналізації великої земельної власности та віддача її селянству. Беручи під увагу факт, що велику земельну власність репрезентував у Галичині здебільшого чужонаціональний, ворожий до українства елемент, така постанова про націоналізацію землі поміщиків робила на перший погляд враження правильної і розумної аграрної політики. Але був це тільки жест, обрахований на ефект. Його зробили в тій цілі, щоб на базах цих маєтків організувати пізніше колгоспи й радгоспи, відбираючи селянам не тільки розподілену панську землю, але і їх власну.

Завдяки гідній поставі українського селянства колективізація на західньоукраїнському терені не поступила далеко вперед, не зважаючи на всі зусилля большевиків. Хоч і зорганізовано кількасот колгоспів, одначе більшість з них — це були колгоспи-карлики з 10—20 господарствами. Більшість колгоспів — це тільки т. зв. ініціативні групи. Характеристичне, що малоземельні й безземельні господарі, не зважаючи на погрози й ре-

пресії, не вступали до колгоспів, хоч землі там було досить. В результаті в більшості колгоспів було багато ріллі, сіножатей, пасовиськ, а не вистачало робочих рук. Напр., в колгоспі ім. Івана Франка в Середпільцях радехівського повіту на одного працездатного припадало яких 5 га землі. Наслідки господарювання на цих колгоспах такі, що багато землі лишалось не засіяною, а обробіток засіяних земель був поганий. Колгоспи виказали далеко нижчу врожайність усіх культур, ніж індивідуальні господарства селян.

Майже всім колгоспам помагали в праці машинно-тракторні станції (МТС), яких мережу зорганізовано на терені Західньої України. Їхня праця — це механічний обробіток землі, який виконували тракторами. Одначе трактори, які були добрі на східньоукраїнському чорноземі, виявились не цілком придатними на плитких і легких ґрунтах Галичини тим більше, що трактористи обходились з ними невміло. Трактори орали часом так глибоко, що викидали на верх мертвицю. Так праця МТС не дала таких результатів, яких сподівалися большевики: вона мала захопити й заохотити селян до вступлення в колгоспи. На їхній жаль, досягти цього вони не змогли.

Останні місяці перед німецько-большевицькою війною комуністи посилили натиск на селянство в напрямі організування колгоспів. До кожного села був прикріплений агітатор-комуніст, який мусів довести до організації колгоспу в селі. Організування колгоспів відбувалось у той спосіб, що такий агітатор погрозами вимушував підписання декларації про приступлення до колгоспу від поодиноких селян.

Був я свідком такої сцени в одному селі: до села зближається повозка з агітатором-комуністом; селяни,

дизнавшись про це, чим скоріше тікають з села, лишаючи його пустим.

Село ставилося цілком негативно й відпорно до всіх заходів большевиків. Не помагали величезні податкові налоги на селян індивідуальників, не помагали репресії і арешти. Цифрові матеріяли виказали, що колгоспи залишилися далеко позаду індивідуальних селянських господарств у рослинній і тваринній продукції.

Крім колективних господарств організували большевики на терені Галичини двадцять кілька державних господарств — радгоспів. Радгоспні господарства обіймали великі простори панських і осадницьких земель, мали фахове керівництво агрономів, зоотехніків, ветеринарних лікарів, все ж таки стан їх був ще гірший ніж колгоспів. Про керівництво радгоспів так пише у своєму звідомленні один із робітників централі радгоспів: „Радгоспами керували обов'язково комуністи, які крім знання марксизму жадного іншого не мали. Їм були підпорядковані агрономи й зоотехніки, що переважно мали середню освіту, одначе вони мали другорядне значення, бо рішальний голос мали комуністи директори“. Мені особисто приходилось бувати в радгоспах і на власні очі бачити результати їхнього господарювання. У вересні 1940 року був я в радгоспі в Камінці Струміловій. Його стан був гірший, ніж мої найпесимістичніші передбачення: всі посіви, які були ще на полі, були так страшно забур'янені, що майже їх не було видно. Більшість з них неможливо було навіть збирати. Подібні речі я обсервував теж в інших радгоспах, а саме в Кутах і в Мацошині.

А тепер для ілюстрації подам деякі цифри. За даними річних звітів (баляжів за 1940. рік) 15-ти найбільших радгоспів середня врожайність з 1 га основних культур така:

Жито озиме	6.7 центнерів
Пшениця озима	8.1 "
Ячмінь	7.5 "
Овес	6.0 "
Просо	3.8 "
Гречка	3.1 "
Картопля	60.0 "

Вагання врожайности є тут доволі високе. Наприклад: коломийський радгосп мав урожайність ячменю 1.5 цнт/га, тобто точно стільки, скільки висіяв. Ще нижчі врожаї виказує просо: мацошинський і жидачівський радгоспи виказали врожайність 1 цнт/га. Справді стаханівські врожаї большевицьких радгоспів! Ці компромітуюче низькі врожаї говорять самі за себе. Тим більше дискредитують вони большевицьке господарювання, що радгоспи організовано на найкращих землях бувшої великої власности.

В тваринницькій продукції не виказали радгоспи кращих результатів. Маркантний приклад: за 1940. рік загинуло в 15 радгоспах в наслідок недоживлювання і від хвороб 11.2% голів великої рогатої худоби, 6.6% поголів'я свиней, 6.7% поголів'я коней.

З балянсів згаданих радгоспів виходить, що за звітний рік мали вони 1,128.000 карб. дефіциту.

У висліді цього більшість з них почали на весні 1941. року ліквідувати, бо держава мусіла покривати величезні дефіцити. Засаднича причина такого стану лежала в корені большевицьких відносин: у большевицькому хаосі, неуцтві, несолідності, лежала в самому большевизмі.

Несколективізоване селянство за цей час працювало на ріллі, як раніше. Хоч не цілком так. Хіба хотілось селянинові прикладатися до ріллі, коли він вічно побоюався, що його землю заберуть у колгосп, або на оборонні

військові об'єкти, або виселять його в Молдавію, чи на Далекий Схід? Які невеселі перспективи лежали перед ним! Тому працював він гірше, як звичайно. Працював за сьогодні, а не за краще завтра. Часто лишав землю незасіяною, бо не вистачало йому насіння на засів, яке мусів здати ненаситній советській державі. За большевицького панування відсоток незасіяної орної землі зріс кількаразово. Зріс він у першу чергу тому, що большевики забрали кількасот тисяч гектарів землі на військові об'єкти: на аеродроми, окопи, будови подвійних залізничних торів тощо. Селянин продукував лише стільки, щоб вистачило йому на прохарчування і здачу державі. Більше продукувати йому було недоцільно, бо продавати не було сенсу, коли за советські гроші й так нічого купити не міг. Тому замість продажу починає діяти в Західній Україні примітивна виміна: мука, товщ, картопля, городина в обмін за одяг, білизну, мило, цукор тощо. Було одне корисне явище слабкої виміни продуктів між селом та містом: селяни починають краще відживлятися. Молоко, масло та яйця, яких раніше селяни не важились самі проїдати, стають тепер предметом їхньої консумпції.

Працює селянин тепер гірше: землю обробляє тепер погано, тварин не плекає. Характеристичне явище виказав перепис худоби 1941. року, а саме, що поголів'я молодняка зменшилось щонайменше на 50%. Це явище було початком цілковитого занепаду годівлі тварин у Західній Україні, як це було в цілому Советському Союзі. Хіба ж доцільно було селянам годувати тварини, коли треба було здавати їх за копійки державі, або віддати в колгосп? Не вистачало також кормів для годівлі тварин. Перепис посівних площ 1940. р. виказав, що значно зменшилась посівна площа конюшини з причини недостачі насіння на посів.

Такі в загальних рисах зміни відбулись у сільському господарстві за 21 місяць большевицького панування в Західній Україні. Щастя, що тривало воно так коротко і тому тільки в невеликій мірі відбилось на проявах економічного й культурного життя села. Внутрі селянин остався здоровий, перейшов тільки тверду життєву школу, яка раз назавжди вибила йому з голови комуністичний дурман.

Колективізація в Західній Україні

Інформації про висліди колективізації сільського господарства в Західній Україні подав на основі офіційних більшовицьких матеріалів науковець-статистик.

Колективізація сільського господарства була одним з найбільш болючих місць більшовицької політики. Проте більшовики не думали відкладати колективізації в Західній Україні, навпаки, вони поставили собі за завдання перевести її в новоздобутій країні у прискішеному темпі, щоб дігнати та перегнати впродовж місяців те, що відбувалось роками на території, яка жила два десятки літ поза межами західноєвропейського індивідуального сільського господарства. Звичайно, більшовики пам'ятали тяжкі породільні муки колективізації та здавали собі справу з кволости цієї дитини соціалізму, але відмовитись від цього експерименту на землях Західної України не хотіли. В одному державному організмі не могли існувати дві різні форми сільського господарювання. Відмовитись від колективізації на землях Західної України значило б признати не лише невдачі колективізації, але й комунізму в цілому.

Попередили колективізацію факти конфіскації земель поміщиків, Церкви, монастирів, вищих урядовців і службовців, ліквідації приватної торгівлі та банків і ви-

власнення середніх і великих будівельних об'єктів. Як тільки закінчено переводити в життя ці передвісники нового економічного ладу, що більш-менш тривало до кінця 1939. р., справа колективізації стала актуальною й ударною для пропаганди. Але на пропаганді не кінчалось — ішло про те, щоб бодай кілька тисяч селянських господарств веснували першу советську весну на Західній Україні по-соціалістичному.

І справді, вже на провесні 1940. р. появляються перші колгоспи. Для прикладу наводимо динаміку розвитку колективізації у Львівській області:

Колективізація селянських господарств Львівської області

Назва місяців	Кількість колгоспів	В них господарств	Кількість землі в гектарах
1. Січень 1940 р.	—	—	—
2. Лютий „	4	256	1.583
3. Березень „	28	2.371	13.553
4. Квітень „	43	3.399	19.896
5. Травень „	46	3.501	20.791
6. Червень „	48	3.641	22.025
7. Липень „	50	3.676	22.344
8. Серпень „	57	3.905	23.421
9. Вересень „	68	4.276	25.581
10. Жовтень „	71	4.381	26.044
11. Листопад „	71	4.381	26.044
12. Грудень „	76	4.843	27.188
Разом на 1 січня 1941. р.	76	4.843	27.188

Назва місяців	Кількість колгоспів	В них господарств	Кількість землі в гектарах
1. Січень 1941 р.	94	6.250	33.350
2. Лютий „	151	9.318	44.373
3. Березень „	240	13.975	62.374
4. Квітень „	289	15.757	70.002
5. Травень „	296	16.451	76.122

В інших областях Західньої України колективізація проходила ще успішніше. В Тернопільській області було на 1. V. 1941. р. 418 колгоспів, а в них 34.224 господарств і 134.821 гектарів землі. В Дрогобицькій області було на 10. IV. 1941. р. 318 колгоспів, в них 13.869 господарств і 49.197 гектарів землі. (Статистичні дані колективізації Станіславівської області нам невідомі). Отже до жнив 1941. р. сколективізовано 13% всіх господарств і 17% всієї землі трьох названих областей.

Значить, досягнення колективізації за 18 місяців були на перший погляд чималі. Але насправді ці досягнення були кількісні, а не якісні. Передовсім не легко було більшовикам спертися на якийсь частині селянства, що вела б чи тягнула за собою село у колгосп. Большевики не застали в Західній Україні такого розшарування села, як це було, бодай за Ленінською аналізою, в царській Росії. А саме бракувало тут кулацтва, і тому не було підстави до того, щоб після ліквідації поміщицтва серед ворожнечі батраків, бідняків, середняків і кулаків розкласти село і серед цього розкладу та ворожнечі проводити експеримент колективізації. Було дуже важко, а то й неможливо підшукати жертвних козлів, на яких можна би було скинути відповідальність за невдачі

та звернути на них обурення. Бо західноукраїнське село було майже наскрізь бідняцьке, а все ж далеко не всі бідняки йшли в колгосп. Навпаки, від них виходила опозиція проти колективізації.

Але не лише бідняки ставили опір, теж і батраки неохоче йшли в колгосп. Вони просто говорили: „Ми вже досить робили у дворі, тепер хай ідуть ті, що не знають праці на двірському лані“. І так у західноукраїнського селянина колгосп і двір були синонімом, а вся верхівка колгоспу: бригадири, ланкові й голови колгоспів були синонімом економів, карбових тощо. Не диво, що по якомусь часі серед членів колгоспів став ширитися поворот чи там вихід з колгоспу. Райпарткоми вдарили в дзвін тривоги, що бідняки масово дають заяви про вихід із колгоспу. Маємо звіт зі села Дубрівки, колгоспу ім. Сталіна, де на 83 колгоспників аж 36 заявило „не хочу працювати в колгоспі“, хоч, як зазначає сам звіт, це були бідняки. Теж і в колгоспі в селі Ляшків 40 колгоспників заявили про свій вихід з колгоспу. І це все діялося тоді, коли загально було відомо, яка доля жде таких вихідців, коли тих, що не хотіли бути в колгоспі, обкладали високими податками, гонили до військових робіт, арештували та вивозили.

З другої сторони селяни з хитрощів вступали в колгосп частинно. Напр., вступав чоловік, а жінка ні, і при ній залишалося майже все майно. Або вступали в колгосп формально і дуже мало або майже нічого не робили в колгоспі. У львівському офіційному большевицькому звідомленні „Про підсумки розподілу прибутків по колгоспах за 1940. р.“ читаємо: „Організація праці в окремих колгоспах була поставлена на низькому рівні. В колгоспах не створено постійних рільничих бригад, а в них ланок, в окремих колгоспах вони були створені

тільки формально, тому в цих колгоспах був незадовільний вихід на роботу. В середньому, по колгоспах Львівської області за 1940. р. кількість працездатних колгоспників, що виходили менше 50 трудоднів, становить 25,4% загальної кількості працездатних колгоспників, тих, які виробили 51—150 трудоднів 35,7%, 150—300 трудоднів 26,9% і вище 300 трудоднів лише 5,8%, а 6,2% працездатних колгоспників не виробило жадного трудодня". Та ще більше: колгоспники наймали собі таких, що за них працювали на колгоспному полі. І це не було відокремлене явище, навпаки, воно практикувалось мало що не в кожному другому колгоспі.

Не краще, але гірше від колгоспників працювали машини й машинно-тракторні станції. Машинозброєння було в жалюгідному стані, бо це були вибракувані машини із східних областей. „На тобі, небоже, що мені негоже“. На цих вибракуваних машинах навчали нових трактористів, і вони ще більше нищили машини. Через те нищені машини простоювали, а плян залишався невиконаний.

Працю машинно-тракторних станцій дуже добре характеризує акт від 9. V. 1941. р. про роботу Печихвостської МТС. В ньому читаємо: „Перевіркою встановлено, що не зважаючи на те, що керівництво МТС одержало від Обласного Земельного Відділу серйозну пересторогу за наслідки роботи минулого року, коли через погану роботу плян тракторних робіт 1940. р. був виконаний лише на 49.8% та перевитрачено пального матеріялу на тракторних роботах 3.571 кг., — МТС з початку польових робіт 1941. р. продовжує практику минулого року“.

Такий незадовільний стан організації праці по колгоспах мав за наслідок лихе господарювання, низькі врожаї, низькі удої, великі витрати та велику заборгова-

ність. Колгоспи Львівської області спромоглися в 1940. році на середній урожай зернових 10,2 центнера із 1 гектара, а були навіть колгоспи, що мали врожай зернових із 1 гектара лише 6,3 центнера. Отже ця середня врожайність зернових відстає далеко від норми, встановленої постановою Ради Народних Комісарів і Центрального Комітету Комуністичної Партії про додаткову оплату праці колгоспників за підвищення урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва в Українській Республіці, що передбачала для зернових урожайність з 1 гектара 14 центнерів.

Щодо картоплі, то стан був ще менше задовільний. Колгоспи Львівської області дали в середньому лише 89,6 центнерів з 1 гектара, коли середня врожайність картоплі по Західній Україні була 107 центнерів із 1 гектара, а вищезазначена постанова Ради Народних Комісарів установлювала норму 120 центнерів із 1 гектара. Це невідрадне становище культури картоплі ось як характеризує офіційний матеріал про колективізацію сільського господарства по районах Львівської області станом на 15. VI. 1941. р.: „Посадку картоплі по області в цьому році затягли. На 10. VI. посаджено 90.051 гектарів, що складає 87,4%. Зокрема погано справа стоїть в колгоспах. Колгоспи посадили лише 2.427 гектарів. Великим недоліком є зменшення посівних площ картоплі по колгоспам. Коли по області під картоплю заплановано 16% орної площі, посаджено 14,4%, по колгоспах заплановано лише 9,7%, а посаджено 6,2%. Так, наприклад, у колгоспі ім. Шевченка Підкамінського району на 500 гектарів орної землі посаджено лише 20 гектарів картоплі. Колгосп ім. Сталіна цього ж району на 360 гектарів землі посадив лише 15 гектарів картоплі“.

Не гаразд стояла справа із тваринництвом. Вищезга-

дані матеріали про колективізацію сільського господарства по районах Львівської області на 1. VI. 1941. року стверджують, що в 296 колгоспах було лише 168 тваринницьких ферм, а саме 168 молочно-тваринницьких ферм з поголів'ям 4.925, в тому 2.568 корів, 119 свинотоварних ферм з поголів'ям 2.534, в тому 498 свиноматок, 78 вівчарських товарних ферм з поголів'ям 2.458, в тому 1.330 вівцематок, і 81 птахоферм з поголів'ям 4.815. Але по фермах була зовсім недостатньо розгорнута боротьба за збереження поголів'я і особливо молодняку. Так за перший квартал 1941. року в колгоспах Львівської області з числа породжених 536 телят загинуло 46 або 8,5%. Народилось поросят 900, загинуло 103, або 11,4%, і ягнят народилось 303, а загинуло 57, або 18,8%. Були такі райони (напр. Бібрецький), де по колгоспах загинуло 41,2% телят.

Але найцікавіші є показники продуктивності тваринництва. З постанови бюро Львівського Обласного Комітету Партії про підсумки розподілу прибутків по колгоспах за 1940. р. довідуємося, що в наслідок недостатньої уваги керівників колгоспів і Районових Земельних Відділів колгоспи Львівської області одержали лише 844,6 літрів на одну фуражну корову та 6,9 виходу ділових поросят від одної свиноматки. Ці показники ще більше відстають від норми встановленої вищезгаданою постановою Ради Народних Комісарів про додаткову оплату праці колгоспників за підвищення врожайності. Бо ця постанова передбачає удій молока 1.530 літрів на одну фуражну корову і 13 поросят на одну свиноматку. Вони відстають також від ранішого удою корови Західної України (1.350 літрів у рік), що був дуже низький у порівнянні з удоями інших країн.

Кіньми були забезпечені колгоспи нібито добре, бо

на 7,9 гектарів землі був один кінь. Але 45% коней було старших 12 років, 26% було старших 15 років, а лошат було 7,6% усього поголів'я коней. Абортувало аж 2,6% кобил.

При такій низькій врожайності та продуктивності прибутки колгоспів були мінімальні, дарма що заробітна плата за трудовні була мала. Господарсько-адміністративні витрати перебільшував кожний другий колгосп. Колгоспи допускали велику заборгованість і тому не могли перевести повні розрахунки з колгоспниками. І так за даними офіційних звідомлень про підсумки розподілу прибутків по колгоспах Львівської області за 1940. рік колгосп ім. Ворошилова Угнівського району мав заборгованість 14.870 карб., колгосп „Червона Зірка“ Ново-Яричівського району аж 19.429 карб., що складало 16% і 20% усіх грошових прибутків. Тому середня оплата за трудовдень: 3,8 кг. зерном, 2,7 кг. картоплею і 1.95 карб. грішми існувала лише на папері. Але були колгоспи, що й на папері не могли досягти тої середньої оплати, а мали по пляну давати 1,8 кг. зерна, 0.84 карб. за трудовдень.

Не диво, що такий стан сколективізованого господарства відстрашував селян від колгоспів і спонукував ставити їм якнайсильніший опір.

Досвіди агронома

Інженер агрономії, працював за большевиків агрономом-буряководом ходорівської цукроварні в районах Бережани, Козова, Підгайці.

Советські завідувачі і директори різних господарських установ просто ненавиділи людей з вищою освітою. Не могли стерпіти побіч себе співробітників з кращим знанням і освітою. Всюди зустрічалися ми з однаковим стереотипним твердженням: „Ваші інженери — дурні, вчать багато літ і нічого не розуміють. У нас культура „очень“ високо стоїть. Пішлемо на кількатижневий курс наших молодців і вийде хорошим спецом“.

Таких „спеців“ ми бачили скрізь: завідувачі земельними відділами — з професії ковалі, в різних „заготах“ (збірні пункти для господарських продуктів і тварин) — люди, які не були ніякими фахівцями в цій ділянці і дуже часто не вміли розрізнити жита від пшениці. Тому то доходило до постійних непорозумінь з селянами. У висліді з такої системи виходило руйнування у кожній галузі, безглуздя, часто трагікомічні ситуації.

Досвіди, що я їх зробив, доказували мені зовсім щось протилежного до большевицької чванькуватости та зарозумілости. Ось кілька прикладів, які мені глибоко врізались у пам'ять.

Осінь 1939. року. Підльвівське село. Неділя. З церкви висипався народ. Саме над'їхала большевицька кіннота. Перша зустріч селян з червоноармійцями. Побачивши гарно одягнених селян, особливо жіноцтво, питають командири: — „Какой ето город?“ — „Це не город, а село“, відповідають з гурту. — „Та як це, то у вас на селі так гарно одягаються?“, дивуючись, питають. Розбалакалися. Наші люди вияснюють, що в нас господарі мають окремих одяг і взуття на свято, а інші на будень. Не хотіли зрозуміти, бо у них чоботи одні на всю сім'ю, а в одному одязі ходять, поки не зносять. — „А чому у вас коні одні гарні, а другі вижудніли?“ — запитують селяни. — „Ці гарні це армійські“, — відповідають солдати — „а ті другі колгоспні“. — „Чому ви такі худі, поживкли, чи може з довгого походу?“ — питаються довірливо селяни. — „Всі у нас такі худі, це така наша натура“ — говорять якимось притишено, якби боязко — „зате ми кріпкі, ми всі фізкультурники“.

Весна 1940. року. Підгаєччина. Діти завідувача земельним відділом цікаво приглядаються картоплі. Питаю, що це їх так зацікавило. — „Картошка, а така великая“ — відповідають. А це вже перебрані, середньої величини бульби. — „Дивує це вас?“ — запитую. — „Бо у нас картошка вот такая, маленькая“ і показують мені картоплину величини більшого волоського горіха.

В тому самому районі. Ідуть військові частини. Під хатою складені великі житні околоті. Червоноармієць просить води. Подають. П'є та питає, як довго росла „ета рож“ (жито), „два года?“ — „Та де там“ — усміхаючися відповідає наш господар — „як звичайно, півроку“. — „То таке жито у вас виростає?“ — питає. „Бо у нас таке маленьке“ і показує рукою попри землю нижче колін.

Ходорів 1940. року. В фабричну харчівню заходить

свіжо прибула сім'я советського достойника цукроварні. Дуже вбого одягнена. Замовляє для себе й дитини снідання. Приносять каву і хліб з маслом. Дитина не хоче хліба їсти, відпихає рученятами, врешті починає плакати. Мати пояснює, що дитина масла ще в своєму житті не їла, тому боїться, бо не знає, що це за їжа.

Большевики бундючилися, що у них нема „вищих“ і „нижчих“, як у капіталістичних країнах. Усі люди, без огляду на суспільну й расову приналежність, рівні. По правді було зовсім інакше. В харчівні цукроварні були три окремі кімнати і в кухні варили троякі страви — вибагливі для большевиків, окремо для службовиків і врешті для робітників. Усі окремо сиділи та користувалися окремим посудом. Подібно було скрізь.

Яка страшна нужда була в большевицькій „раю“, вияснює такий приклад. Балакаю з партійцем із фінвідділу. Вернувся саме з поїздки й розказує, в якого то він „куркуль“ ночував. У нього два годовані кабанчики, кінь, корова, ялівка, багато курей та гусей. А в хаті подушок, чобіт, кожухів, що й не перелічиш. — „Отаких то клясових ворогів села треба нам знищувати“ — закінчує свою реляцію. Питаю, у кого та де ночував. З цікавості заїжджаю при нагоді у те село, навідуюсь до того господаря. Шестеро душ, п'ять моргів поля. От вам „куркуль“ у большевицькому розумінні — і все через те, що в нього було в що одягнутися та на подвір'ю крутилося кілька хвостів.

Зима 1939—40. р. Броди. Готелева кімната. Співмешканець — якийсь радянець, роздягається, скинув верхню одіж та й усе, лягає спочивати немов Адам у раю. Близни в нього не було. Таких випадків я стрічав тоді багато.

Нещасні, винужділі громадяни большевицького „раю“, завітавши в наші сторони, не могли надивуватися,

а головно насититися. Їли від ранку до ночі все без розбору. Ресторан у Бережанах. Приходить старшина з родиною. Питає, що подають. Чую щоразу „давай“. Дивлюся — горілка, лімонада, пиво, м'ясні страви по кілька разів, врешті юшка, тістечка, пиво й накінці знову горілка та чай. Не можу з дива вийти. Запитую кельнера, чи часом гість з ума не зійшов. — „І я так спершу думав“ — відповідає мені кельнер — „та вже привик. Все відразу з'їли б та не знають порядку, що по чім наступає“.

А тепер декілька споминів з моєї професійної праці. До старшого агронома земельного відділу в Бережанах приходить секретар сільради з проханням замовити у Львові запасну частину до тріера. Агроном подумав, а врешті „порадив“ дати зробити ковалеві делікатну технічну річ. Мовляв, це вийде дешевше.

Під час свого об'їзду заїжджаю в одне село козівського району сконтролювати посіви. Не зійшли буряки; порпаюся в землі, щоб ствердити причину, і знаходжу в глибині повище 10 см. збутвіле насіння. На мій запит відповідає наш господар, що завідувач земельним відділом порадив йому сіяти на 5 до 7 см. глибоко. Дівчина прутом поробила отвори і повкидала туди насіння, як до гробу.

В 1940. році вийшов наказ Народного Комісаріату Земельних Справ, що до 1. травня цукрові буряки мусять бути засіяні. В той час надворі була снігова метелиця. Багато господарів під натиском партійних чинників, що особисто контролювали виконання наказу, засіяли, і пізніше довелося ще раз сіяти. В тому році в моїй зоні пересіяно було двічі, а то й тричі більш як 12% посівної площі. На мій протест проти такого безглуздя, назвали мене шкідником посівної кампанії, а директор цукроварні дав догану за невиконання вчас посіву.

Моя праця агронома обмежувалася в 90 відсотках до паперової роботи. Треба було терміново виповнювати різні статистичні листки, полагоджувати листування, телеграфування, телефонування, писати звіти, а до того вести вічні непродуктивні наради. Всі ми, що працювали в большевицьких установах, мусіли вислухувати догани, хоча не було ніякої причини, — така вже була система радянської влади нагайки. Безнастанні погрози судами, прокурором, тюрмою, висіли немов Дамоклів меч над кожним українським місцевим інтелігентом. В письмених розпорядках і дорученнях завжди повторялося одне й те саме: „Обов'язуємо вас під персональною судово-кримінальною відповідальністю . . .“

Канцелярія цукроварні — це було одно велике статистичне бюро, яке від ранку до пізньої ночі підсумовувало предовгі колони безглузких, брехливих цифр. Підсумки щодня пересилали телеграфом і телефоном начальникам, а ті знов же вищим органам. Усі ці підсумки не відповідали дійсності. Не раз визначувано на складне обчислення два-три дні часу. Щоб зробити цю роботу, треба було щонайменше 10 днів. За невчасне виконання такого обліку карали звільненням з праці, а в найкращому випадку гострою доганою. Тому треба було нам, при звичаєним до солідної і систематичної праці, достосовуватися до большевицької системи забріханости та „ловити з повітря“ числові дані. Канцелярія мусіла фабрикувати фіктивні числа. Адже радянська країна єдина в світі — як бундючно твердили большевики — провадить „плянову господарку“, тому мусять бути числа, проценти, обліки, перевиконані норми, бо-дай . . . на папері.

Наші селяни старалися про око задовольнити забанки большевиків, хоча не раз це їм було не під силу.

На сходинах голосного читання всі приявні „з увагою“ слухали читаної агітки, а дома кляли большевиків і висміювали. Багато чесних голів та секретарів сільрад рятували село й окремих людей від усякого лиха, поскільки це було в їх спроможі. Взагалі західньоукраїнське село супроти большевицького терору трималося добре, твердо, зберігаючи свою гідність і честь. Особливо гідно поводилося сільське жіноцтво. Селянки ставилися вороже до советських порядків і зберігали давні традиційні звичаї. Кириню на селі заводили здебільшого темняки, яких большевицька влада висунула на поверхню життя.

Аграрна політика большевиків у Західній Україні була спершу дуже зручна, обрахована на приєднання і збольшевизування широких мас. Передусім большевики кинули гасло, що земля належить без викупу селянам. Мусимо зважити, що голод на землю на західньоукраїнських землях був надзвичайно великий, більшість сільських господарств мала менше ніж 2 гектари землі, велика земельна посілість була в руках польських поміщиків. Тож не диво, що гасло розподілу великої земельної власності приєднало зразу большевикам тисячні маси сільської бідноти.

Але хутко прийшло розчарування. Наділи землі були дуже малі: всього пів до найвище трьох гектарів землі. Одначе сільській бідноті цим не помогли, бо наділені в 90% не мали потрібного живого та мертвого інвентаря, ані насіння на посів. Через те в 1939—40. р. ми бачили по всіх частинах західньоукраїнських земель тисячі гектарів незасіяної землі. Щоб рятувати посівну кампанію, почали большевики видавати дуже строгі, суперечні один одному та нереальні накази. Тому що в багатьох випадках неможливо було їх виконати, почали дошукуватись ви-

новників не серед власної бюрократії, але серед селян. Їх запідозрювали в саботажництві, шкідництві, націоналізмі. Хто з господарів жив у культурно побудованій хаті, хоч би мав й небагато землі, того робили „куркулем“, „клясовим ворогом народу“, якого треба безпощадно знищити.

Треба даліше взяти до уваги, що наділ землі діставало часто сільське шумовиння, люди, які цуралися всякої чесної праці. Саме тому, що большевики підтримували непродуктивний з господарського погляду та шкідливий для загалу елемент, а переслідували роботящих, чесних господарів, — повстали на селі роздори та вогування.

Але й селянська біднота дуже скоро знеохотилася до большевицької влади, бо на наділених землею спадали непосильні тягарі. Наприклад, казали їм плекати технічні культури, яких площа перевищала не раз половину наділу, так що на засів хліба та на картоплі мало що землі залишалося.

Великий фермент викликало на селі також те, що большевики висували на передові місця людей без ніякої поваги, ледарів, неробів, неграмотних темняків або навіть сільських злодіїв. Їх робили головами й секретарями сільрад, агітаторами, членами управи кооператив, депутатами та делегатами до різних установ. Єдиною підставою для їхньої кар'єри була крайня нужда, не лише матеріальна, але й моральна та духовна.

Особливо тяжку боротьбу зводили селяни з колгоспними агітаторами. Агітація за вступом у члени колгоспу була шалена, неперебірлива в засобах. Всупереч конституції, за якою колгоспна справа це річ добровільної згоди, страшили людей виселюванням, арештуванням та іншими погрозами, щоб тільки зібрати підписи на

членські заяви. Приобіцювали золоті гори. Якщо вдалося їм у підступний спосіб зібрати декілька підписів заляканих людей, прислали до села трохи нікчемної якості мануфактури для захооти до дальших підписів. Де не повелося закласти колгосп, там спадали непосильні обов'язки в подвійній і потрійній кількості — напр., возити каміння, дерево, рубати ліс і т. п. За невиконання наказу карали кількарічною тюрмою. Карали також за несвоєчасне виконання польових робіт, хоча самі своїми безглуздими розпорядками спинювали працю на полі. Під колгосп забирали большевики найкращу землю в усіх господарів, без уваги на те, чи хто став членом колгоспу, чи заяви не підписав. За відібрану землю давали інший приділ землі поза межами села, а часто й у другому селі. Дуже часто це були неужитки (цілина), або тяжко доступні ґрунти. Траплялися й такі випадки, що забирали під колгосп уже засіяну землю, яку потім переорювали й засівали наново іншою культурною рослиною, згідно з пляном колгоспу. Але були теж випадки, що переорана земля лежала облогом, бо не було чим її засіяти. Через недостачу господарського інвентаря бачили ми в таких колгоспах ще навіть у 1941. р. багато облогів. Щоб забезпечити колгоспи в тяглову силу й рівночасно показати західньоукраїнським селянам „високий“ агротехнічний рівень большевицьких сільських господарств, спровадили большевики сотні тракторів та комбайнів. Скоро показалося, що більша частина присланих машин була зовсім не до вжитку: директори машинно-тракторних станцій східних областей просто позбулися барахла і ним ущасливили західньоукраїнське село. Трактори, без попереднього дослідження ґрунтових умовин, почали зразу глибоко орати (на 40—50 см.). Через те колгоспні поля менше родили від селянських. Щоб сяк-так устат-

кувати колгосп, стягали большевики з усіх усюдів різні машини, як сівалки, трієри, молотілки тощо, що були власністю сільських установ і служили досі для спільного вжитку цілого села. Через таке безглузде господарювання самі підривали своєчасність і якісне виконання польових робіт, за що потім карали невинних селян.

Колгоспників змушували до непосильної праці, так що вони зовсім явно говорили, що колгосп це панщина, це другий фільварок, тільки з тією різницею, що на фільварку сільсько-господарський робітник дістає за свою працю гроші, збіжжя, солому, дрова, молоко та випас для своєї худоби, тоді коли в колгоспі селянин часто голодував. У селі Криве (повіт Козова) заклали колгосп із переселенців лемків, які весною 1940. р. добровільно за згодою Німеччини переселилися з Засяння на советський бік. У тім колгоспі був такий голод, що лемки застрайкували й не виходили до праці. В селі Мужилів (повіт Підгайці) колгоспна управа виплачувала колгоспникам належні їм приділи не в натурі, а грішми і веліла їм купувати хліб та інші сільські продукти на базарі. Можна собі уявити, яке враження робили такі факти, які зрештою зовсім не були спорадичні, на селян. Тому й не диво, що селяни боронилися проти вступу в колгоспи всякими способами. Вони тікали з хат, ховалися по лісах, щоб лише під натиском не підписати колгоспної заяви. Саме тому агітатори тягнули людей до сільради вночі. Зокрема жіноцтво вперто боронилося і здержувало мужчин, а коли котрий без відома жінки дав себе заманити й підписав членську заяву, тому жінка переставала варити їсти, і в хаті наставало правдиве пекло. На цьому тлі було багато родинних трагедій. Знаю випадок, що в одному бережанському селі один селянин наложив на себе руку через те.

Природа має свої незмінні закони, які большевики захотіли переробити на свій лад. Видавали накази, що, наприклад, проривку цукрових буряків слід закінчити не пізніше до такого то речення, коли в той час бурячки щойно зі землі показувалися. Збіжжя треба було зібрати найпізніше до тоді то і звести на приймальні пункти. Збіжжя ніяк не хотіло пристосовуватися до наказів, щойно молочком наливалось. Часто бувало таке, що завідувач земельним відділом чи якийсь інший із советських службовців виїжджав на села і так довго сидів, поки бодай кілька господарів під примусом не пожали ще недоспіле збіжжя. З великим задоволенням поверталися большевицькі чиновники до своїх бюр і зараз ішли по дратах у верхи большевицьких бюрократів відомості, що в такому то районі почали масовий збір прекрасного урожаю. Вже була для них підстава вислати брехливі звідомлення й закінчити на папері жнива, які в дійсності щойно починалися. За таку дбайливість і сумлінне виконання постанов партії сипалися ордени, а селяни голодували і випродувалися.

Сире збіжжя зсипували на пунктах до різних темних льохів, де воно пріло й гнило. З такої гіркої, зіпсованої муки випікали хліб для повних „щастя і радости“ громадян. У Козовій збіжжевий магазин лопнув з великим гуком і збіжжя висипалося на залізничні рейки. В Ходорові на ринку просушували стухле, смердяче збіжжя. З полудня сонечко сховалось, впав дощ, який усе збіжжя докладно прочистив . . . до каналів. Таких випадків було безліч.

Кожної весни опановувала наші села дивна гарячка. Не бралася робота, люди швеньдалися, лягали на мураві, споглядали в небо та про щось таємно говорили. На моє запитання, чи сьогодні може свято, відповідали: — „Та

не свято, а дур голови береться з тої розкоші, вийшли погрітися на сонечку та поглянути, чи ластівки (тобто літаки) не летять та чи чого доброго нам не принесуть”.

Большевицьке панування оздоровило наш народ. Вилікувало раз назавжди доморослих радянофілів з їх симпатій до большевиків. Народ наглядно бачив, що його обманили, що Україна тільки на папері, а в дійсності це московсько-большевицька колонія. Народ горнувся до Церкви; ніколи ще стільки народу по церквах не було, як під час большевицької інвазії. Всі гаряче просили Бога про скоре звільнення. Безбожницька агітація не приносила ніякого успіху. Навпаки, до церков ходило чимало советчиків, їх жінок і дітей. Було чимало випадків, що партійні комуністи в найглибшій таємниці христили в церкві своїх дітей. Народ з останнього стягався, щоб заплатити величезні податки, наложені на церкви, які большевики уважали звичайним підприємством.

Наші селяни розважували себе дотепами, коли часом находили тяжкі думки. Наприклад, у Підгайцях поставили пам'ятник Ленінові — в стоячій поставі з витягнутою рукою. Після відкриття пам'ятника почали кружляти жарти: — „Тут большевики напевно не залишаться, бо сам Ленін показує рукою на Схід, немов би говорив — туди вам, молодці, дорога. А над пам'ятником транспарент із написом: „Всі йдім шляхом Леніна“ — отже за дороговказом його руки“.

Так проходили дні українського народу під большевицьким ярмом, дні важкої боротьби і страждань.

Сільська торгівля по-советському

Сільський кооператор, селянського походження, з покінченою середньою освітою; працював довгі роки, також і за большевицької влади, в сільській кооперативі копичинецького повіту.

До вибуху німецько-польської війни торговельні відносини в українським селі на Західніх Землях були здебільшого такі, як усюди в Європі. Спираючись на приватній власності і принципі вільної торгівлі, кожна людина могла відкрити собі крамницю й торгувати, чим завгодно. В останніх десятиліттях поширилась у нас швидким темпом ідея кооперації. Перед самою війною не було в Галичині села, де не було б кооперативи. Сільські кооперативи кожного повіту були зорганізовані в повітові союзи кооператив, які входили в склад центрального союзу кооператив (Центросоюз) у Львові. Українська кооперація була не лише організацією торговельного й промислового характеру, але також у великій мірі національно-суспільною організацією, що мала широкі культурно-освітні завдання та виховувала народні маси до солідарности й дисципліни. Через те поляки дошкукувалися в діяльності українських кооператив політичної тенденції і переслідували їх.

Сільське населення збувало свої продукти або на базарі в місті, або в місцевій кооперативі. Також заспо-

коювало свої важніші потреби (купівля одягу, взуття, господарського знаряддя) в міських магазинах, а решту купувало в сільських крамницях. Всяких промислових товарів було доскоchu, і ціни були розмірно не дуже високі, хоч порівнюючи з цінами продуктів сільського господарства повинні були бути нижчі.

Так було до вересня 1939. р. З вибухом німецько-польської війни завмерла всяка торгівля. Щойно після приходу большевиків, коли стало ясно, що воєнні події в нашому краю припинені, по селах і містах повідчинялись двері крамниць. Люди купували передусім товар першої потреби — сіль, нафту, цукор і т. п. Одначе відразу почали відчувати недостачу навіть тих товарів, бо не було нізвідки довозу, і повітові союзи кооператив розділювали на села останки того, що ще було в магазинах. Приватні крамниці відразу зникли. Також не могли селяни купити потрібних товарів у місті, бо большевики почали викупувати з крамниць усе, що тільки було, дуже часто не знаючи навіть, до чого куплена річ потрібна. Наприклад: купує селянка соду до прання. Бачить це большевицький солдат і каже дати собі того товару кілька кілограмів, а потім не знає, що з ним робити, бачить, що їсти цього не можна. Пізніше вже не купували, тільки попросту грабили все з крамниць і магазинів та вивозили на простори ССРСР. Рештки товарів купці поховали.

Згодом почалася „перестройка“ (перебудова) всіх проявів суспільного життя, в цьому й торгівлі, на новий „лад“. Большевики закрили всі товариства, як „Просвіта“, „Союз Українок“, „Сокіл“, „Сільський Господар“ та ін. Лишилася на селі одна кооператива, але в ній з управи викинули тих, що були їм немілі. Торгували спершу тим, що вдалося роздобути при допомозі Повіто-

вого Союзу. Були це дуже малі кількості соли, нафти, шкури на взуття, гуми на золі, сірники, дещо з домашнього посуду та господарського знаряддя. Все те розбирали в першій мірі члени управи кооперативи, члени сільради й міліціонери, родини й приятелі тих сільських достойників. Для інших членів кооперативи звичайно майже нічого не лишалося. Відразу було видно, що під більшовиками немає справедливості, хоч вони стільки базикають про рівність усіх людей.

Вперше за більшовиків село побачило довгі черги людей, що вистоювали під крамницями, не раз цілими днями, серед дощу, снігу й морозу. Це було для селян зовсім нове. Перший більшовицький крам був такий: сірники в дуже поганеньких коробочках, груба брудна сіль і нафта подібна до ропи. Ці товари розділювали між членів у невеликій кількості. Одночасно вимагали вплати нових вкладок у висоті 50 карб. річно. Бідніші могли їх сплачувати. Нечленам товару не продавали. Більшість членів ще не помітила, що кооператива стала більшовицькою установою, бо назовні все було ніби по-старому. Членів кликали на збори і то досить часто, одначе перші місця почали займати т. зв. бідняки, а то правду кажучи, не раз звичайні злодії. Часто бувало, що збори членів вибирали когось крамарем, чи скарбником. По кількох днях ніхто не знав, яким способом це місце займав інший і то такий, якого ніхто ніколи не вибирав би.

В районівім місті повітовий союз кооператив замінили в райспоживспілку, з москалем на чолі. В нас він називався тов. Рева. Нашу кооперативу перезвали також в сільське споживче товариство (ССТ) зі всесоюзним статутом і крім цього утворили ще філію районного магазину товарів („Раймаг“) під назвою „Сільмаг“. Згодом почали появлятися в нашім „Сільмагу“ по-

ганенькі перкалики. Були це матеріали на сорочки й жіночий одяг, вузчі ніж ті, що ми їх діставали за польських часів, і дуже сорскаті. Найбільше було перкалю мальованого в червоні квіти, які скоро на сонці блідли, а в пранні зовсім зникали. Були теж жіночі хустини дуже поганої якості, з карточками, на яких було написано „Шерстяний платок“, розмірів 90 см²; менших розмірів майже ніхто не бачив. Ціни були жахливо високі — метр перкалю коштував від 3 до 10 карбованців або й ще більше, хустини тонкі від 4.50—12 карбованців, грубі від 7.50—60 карбованців. Грубі хустини були зі звичайного клоччя або бавовни без найменшої домішки вовни, звичайно сірі, або чорні з яснішими чи темнішими смугами по краях.

Матеріалів на мужеське вбрання зовсім не привозили. Єдиний „кльот“ (сатина) і то дуже лихий, якого перед війною ніхто не хотів би на підшивку до вбрання, був у большевиків мужеським матеріалом. Ціна була від 5—25 карб. Привозили його небагато. Також ніколи не було шкури на взуття. Зате деколи привозили черевики, здебільшого зі свинячої шкури, на гумових підосвах і малих розмірів. Тоді проголошували, що це черевики для школярів і дітей. Ціна була 40—60 карбованців за пару. Дещо частіше і в більшій кількості привозили полотноні півчеревики, також на гумових підосвах. Ціна була коло 25 карб. Рідко з'являлися жіночі панчохи з фабрики в Полтаві, дуже лихі й коштували яких 4—6 карб. Шкарпеток майже не було. Часом з'являлися кілки до чобіт, гумові золі, але такі, що за кілька днів розлазилися (ціна коло 2 карб.), по кілька штук ножів, гребенів, ложок, тарілок, склянок і т. п. Мило появлялося всього кілька разів у рік і то дуже погане, осоружного запаху і кольору. Люди говорили, що його роблять

большевики з людських трупів, і довго боялися його вживати. До миття тіла ніхто його взагалі не вживав. Пасти до взуття також завжди бракувало. Кілька разів була появилася з фабрики в Москві в заржавілих, дуже негарних бляшаних коробочках з написом „крем до обув'я“. Нитки до шиття були дуже нерівні, так що важко було їх уживати. Волічка до вишивання облазила, і дівчата, вишиваючи нею, псували собі сорочки, та й тої було дуже мало. Залізних товарів майже не було. Часом було кілька незугарних кіс по 5 карбованців, кілька горщиків без поливи (емалю), без вух, так що до вжитку вони не були придатні. Цвяхів зовсім не було, охналі до ковання коней часом були, але з дуже м'якого заліза, так що ковалі радше робили їх собі самі. Зате весь час була і то у великій кількості горілка, погана 40-процентова, літр коштував 15 карбованців. Перед купівлею треба було дати пляшку, інакше не продали. Тютюн був досить рідко і то з галицьких фабрик. Зі Советів привозили тільки махорку, що її виробляють не з листя тютюну, тільки з била. Папірців до курення також майже не було, а як часом з'явилися, то були грубі і тверді. Часто були всякі перфуми, пудри, яких ми давніше майже ніколи в кооперативі не тримали. По селі розходився запах тих московських „духів“ і „одеколонів“, як доказ „високої культури“.

Тепер хочу сказати декілька слів про большевицький спосіб продажу товарів. По селі розходилася поголоска, що до кооперативи привезли товар. Люди гуртом спішили ще вночі під крамницю, щоб зайняти місце в „черзі“ чи, як з насмішкою говорили, в „очереті“ (поросійськи черга — „очередь“). Рано коло 8.—9. години сходилася звичайно управа кооперативи, яка ще попереднього вечора забрала собі, що хто хотів і що було

ліпше. В кооперативі управа вдавала дуже зайняту приготуванням до продажу. Надворі гамір, крики, бійки в черзі і т. п. безладдя. Дуже часто члени управи впускали до крамниці своїх свояків і приятелів, не зважаючи на чергу, а інших відтручували геть. Були випадки, що люди мліли, простуджувались на смерть, а навіть у натовпі викручували чи ламали собі руки й ноги. Коли по селах розмістили відділи НКВД в одностроях, одним з їх завдань було також дбати за порядок перед кооперативою. Тоді ці сторожі порядку пускали вперед, кого хотіли, а хто їм був немилий, того відтручували, штовхали, не зважаючи, чи це стара жінка чи слабосильна дитина. При чому не щадили погроз і карних протоколів. Все так було, що для останніх бракувало товару, і вони йшли з нічим додому. Тут треба сказати, що большевики добирали крамарів і членів управи кооперативи з того, що було в селі найгірше, тому ті люди не мали меж у своїй халчивості. В нашому селі більшість членів управи були нечесні люди, які почувалися дуже добре серед большевицьких „порядків“. Вони розуміли комунізм так, що треба передовсім усе загарбати собі, не оглядаючись на обов'язок і на мораль. От одного разу (весною 1940. р.) загорілася хата крамаря. Прибігли люди рятувати й побачили на горищі великі запаси цукру, мила, соли, шкури і т. д. Все те згоріло. Такі самі магазини поробили собі коштом села певно й інші члени управи.

Крім кооперативи в селі були в нас ще дві крамниці. Одна в колгоспі ім. Сталіна, а друга в радгоспі ім. Ворошилова. Господарі одноосібники не мали з тими крамницями нічого спільного, але вони селянам страшно шкодили. Що було з товарів ліпше, чого не розібрала управа поміж себе, те забирали для колгоспників. Для них теж привозили не раз матерії, готові кожухи та

шкуру, яку забрали від купців з міста. Товар появлявся в колгоспі звичайно тоді, коли була в ході агітація за притягнення до колгоспу нових членів.

В 1941. р. вжили большевики торгівлі навіть до протирелігійної кампанії. Перед Великоднем проголосили в газетах і через радіо, що тієї неділі, на яку припадало те свято, буде величезний продаж різних товарів. Це мало на меті відтягнути людей від Богослуження. Однак ця спроба не вдалася, хоч справді навезли різнобарвних хусток і інших текстильних виробів. Люди пішли до церкви. В крамниці купували в той день тільки жиди, яких було в нас шість родин.

В місті в „Раймагу“ (районовий магазин) можна часом було купити кілька метрів перкалю, мило до миття, гудзики, нитки, полотняні черевики, перфуми і т. д. Однак це було зв'язане з великими труднощами та витратою часу. За добрі гроші можна було потайки в чорній торгівлі дістати передвоєнні товари. Большевики своїх спекулянтів зовсім не переслідували, хоч раз-у-раз писали про це в пресі. Вони торгували майже явно. Зате коли місцевий українець, колишній купець, що мав трохи товару, потайки його продавав, то такого тягали по судах і виселявали на кілька років на тяжкі роботи, як ворога трудящого народу. В сусідньому місті українець Г., що мав перед війною крамницю зі шкурою, продавав підшви. Хтось доніс про це до НКВД і Г. дістав присуд на 5 літ.

Існувала теж за большевиків заміна торгівля, яка була й перед війною по наших селах. Їздили тандитники і возили склянки, тарілки, скло до нафтових ламп тощо, міняючи це за онучі і старе залізо. Вони дуже використовували селян і брали не раз за скло до лампи 2 кілограми прядива.

За час дворічного побуту большевиків в Галичині українське село дуже зубожіло. Недостача товарів першої потреби, а передовсім взуття і вбрання, перемінила вигляд навіть заможних колись господарів і господинь. Податкова система й особистий терор знищили квітучі колись господарства. Одначе селянство не піддавалося, бо вірило в неминучий упадок большевизму.

VII. „Вороги народу“

В СРСР не дозволена в жадній формі опозиція до режиму. Хто стягне на себе підозріння, що він не поділяє загальнообов'язкової партійної лінії, (обов'язкової в даний мент), той, як „ворог народу“, стоїть поза законом і його ліквідують усіма засобами насильства. „Ворогом народу“ може стати й малоземельний селянин, коли він не хоче вступити до колоспу, і позбавлений усякого майна інтелігент, коли він пасивно ставиться до комуністичної пропаганди, веденої в його професійному союзі, і кожний мирний громадянин, який має за кордоном когось з родини. На Західніх Українських Землях зарахували більшовики до цієї категорії людей усі національно думуючі одиниці, членів українських політичних партій і національних організацій (також виразно лівого напрямку), охрестивши їх усіх контрреволюціонерами й фашистами. Одних вивозили, інших в'язнили, і все населення жило в безнастанному страху, не знаючи, за що хто попаде у становище „ворога народу“. Про арештованих не було жадних вісток і ті, які залишились на волі, не знали, що багато арештованих уже розстріляно. Кількості смертних жертв, арештованих і вивезених ніхто не

знає і, мабуть, ніколи не можна буде її устійнити. Вона йде в сотні тисяч. Без перебільшення можна сказати, що нема в Західній Україні ні одної української родини, яка не мала б між своїми найближчими жертви большевицького терору; немало родин вкриті жалобою по кількох членах, деякі родини большевики винищили поголовно. Большевицький терор у Західній Україні — це тема для окремої великої публікації. Тут наведені для прикладу деякі типові випадки.

Правосуддя в Західній Україні під час большевицької окупації

Автором статті є науковець, спеціаліст по правознавству, який під час большевицької окупації був адвокатом. Водночас, як „народний засідатель“ і учасник нарад народних судів, він був у контакті з большевицьким судочинством і мав змогу познайомитися з його устроєм і методами. В 1940. році був у Києві та в інших містах підсоветської України.

В часі польсько-німецької війни припинювали поступовно свою діяльність польські суди. Коли, напр., у Перемишлі зробили це 8. вересня 1939. р., то у східних повітах Галичини й Волині діяли суди ще 16. вересня.

17. вересня вранці рознеслася по цілому краю жахлива вістка про перехід большевиками Збруча. Декілька днів пізніше червоні полчища залили наш край аж по Буг і Сян. На мурах міст появились об'яви в українській, російській, а деколи і польській мовах. Пози загальними, добре відомими фразами про визволення були і деякі конкретні зарядження, м. ін. про обов'язок усіх робітників і службовців стати негайно до своєї праці на давніх місцях. І справді, люди приходили до своїх установ і підприємств, пересиджували там деяку кількість

годин денно, працювали там дещо або нічого не робили, аж до часу організації радянського державного апарату.

Одна тільки категорія працівників застала двері до будинків, де раніше працювала, закритими. Судді, які за покликом радянської влади хотіли продовжувати свою роботу, зустрілися зі штиками караулів, що обсадили всі входи до судових будинків. В судах відбувалося безглузде нищення судових актів і ґрунтових книг, а судді переконалися незабаром, що вони, як видатні представники „гнилої буржуазії“, засуджені на те, щоб їх викинути поза межі суспільства та виселити з меж Західньої України далеко на Схід, а то й на ув'язнення в большевицьких тюрмах.

Суди перестали діяти. Що ж прийшло на їх місце?

Спершу діяли в Західній Україні воєнні суди й воєнні прокурори, які помагаджували всі справи, в нормальних обставинах розбирані судами. Сказати щось точніше про урядування воєнних судів і прокурорів — важко, бо хто вже раз побачив такий суд при роботі, той звичайно не виходив більше на волю, щоб розказати про свої переживання. В цивільних справах виглядало урядування воєнних прокурорів так, що прокурор вислав на місце міліцію, або військових, а вони вже вміли дуже легко „погодити“ обидві сторони.

Сотні тисяч біженців з Польщі, валютна саламаха, нагле позбавлення будь-якої вартости польського золотого одного дня в грудні 1939. р., недостача харчових продуктів і спричинена таким станом спекуляція сприяли у високій мірі почуванню повної правної непевности і зроджували необхідність негайно завести нормальні суди на території Західньої України. Це сталося в перших днях січня 1940. р. В окремих районах утворено народні суди, по містах було їх по кілька або по кілька-

надцять, у кожній області був теж обласний суд. Населення Західньої України вперше стрінулось з радянським судочинством.

Розвіялись до решти сподівання деяких наївних громадян, що зв'язували якісь надії з пролетарською справедливістю.

Сказав колись один філософ, що краще, щоб в даній суспільності діяли погані закони, ніж мали б діяти погані судді, бо добрий суддя зуміє завжди відповідно застосувати навіть неправильний закон і заспокоїти вимоги справедливості, тоді як невідповідні судді обернуть нінащо навіть найкращі закони.

Як же виглядали радянські судді та радянські закони?

Згідно з радянським судоустроєм усякі справи, кримінальні й цивільні, розглядав народний суд у складі трьох осіб: народного судді та двох народних засідателів, з винятком справ переданих компетенції обласного суду чи спеціальних судів.

В 1940. р. всі без винятку судді в Західній Україні (як народні, так обласні) були імпортовані зі східніх областей, тому що місцеві люди надто були ще перейняті „капіталістичним способом думання“, щоб могли правильно стосувати „соціалістичні“ закони. Не помагало місцевим і те, що серед галицьких громадян була велика кількість юристів. Юридична освіта зовсім не була передумовою призначення на становище судді. Большевицький судоустрій не знає професійного судді з закінченою юридичною освітою та відповідною практикою. Суддею міг стати кожний 18-річний громадянин, неопозбавлений судом виборчих прав, без уваги на освіту. Важливим було лише те, щоб відзначався „большевицькою чуйністю“ та мав відповідний „нюх“ при

зустрічі з ворогами народу. Цим пояснюється, що в 1940. році прислали нам як суддів деяких страшних типів — людей неінтелігентних, неуків, з найгіршими інстинктами. Майже кожний з них хвалився, що був замолоду пастухом, тому й не диво, що написати добре вирок мало хто з них умів. На одній з останніх сесій Верховної Ради СРСР подали офіційно, що між нарсуддями Союзу нараховується лише 5% юристів. Уся величезна решта були це люди, які просто від робітничого варстату перейшли за суддевий стіл. За законом „про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік“ з серпня 1938. р., народні судді обираються громадянами районів на основі загального, прямого й рівного виборчого права при таємному голосуванні на три роки. Фактично вибори суддів ще не відбувалися, — їх визначали партійні органи. Поки бувші пастухи, машиністи, в найкращому випадку писарі, навчилися на живих людях штуки правосуддя, минали три роки, на які їх призначали, і ціла забава починалася наново з новими „суддями“. Наука така була досить коштозна: тисячі років незаслуженої тюрми, сотні смертних присудів, знищені родини, навіть цілі оселі — ось наслідки большевицьких експериментів на людях і то тільки в цій одній судовій галузі.

Отож таким народним суддям додали ще народних засідателів. Явні вибори таких засідателів відбувалися на загальних зборах працівників установ і підприємств на основі згори встановленого списку кандидатів. Про советські вибори ближче не треба говорити, бо це загально знані речі — для характеристики зазначимо, що кількість кандидатів відповідала все кількості місць і що кожний явний вибір був завжди одноголосний. Вплив громадського чинника в радянському судівництві був мінімальний. Суд був цілковито знярядям в руках комуні-

стичної партії і режиму. Народні засідателі обов'язані були брати участь у засіданнях суду 10 разів у рік.

Перед такою трійкою, складеною з судді і народних засідателів (звичайно теж малограмотних людей), пересувалися всякі можливі справи даного району. Кожний суддя вирішував і кримінальні, й цивільні справи — про якусь спеціалізацію не було й бесіди. Проте деякі типові справи повторялися досить часто. Почнімо від кримінальних.

Дрібна крадіжка по підприємствах. Злочин, який розглядався судом кожного дня, в радянському законодавстві особливий карою, яка за нього загрожувала. За найдрібнішу крадіж (1 кілограм вугілля на залізниці, одна свічка, 100 грамів цукерків, кілька цигарок, чи кусок хліба) присуд був завжди один і той самий: один рік позбавлення волі. Так наказував радянський соціалістичний закон. Ніяких пом'якшуючих обставин суд не приймав до уваги, не стосував теж умовного припинення кари, присуд був завжди негайно викональний.

Були і злочини нові, незнані раніше населенню Західньої України. Це було в першу чергу т. зв. порушення п а ш п о р т н о г о р е ж и м у. Відомо, яку роллю відігравав паспорт (особиста виказка) в колишній царській Росії. Ще більше значення мав паспорт у большевицьких часах.

В деяких містах, м. ін. у Львові, обов'язували незвичайно суворі правила про перебування жителів, про що широкий загал мало знав. М. ін. не дозволено було взагалі перебувати до таких міст без паспортів та заборонено було проживати в них без паспорта. При видачі паспортів міліція звертала увагу на соцпоходження, зайняття і взагалі „благонадьяжность“ даної одиниці. Тим і пояснюється, що у большевиків нібито зовсім не

було безробітних, бо ніхто не признавався до цього. Безробітним давали роботу на Уралі, в Центральній Азії, чи взагалі далеко на Сході, в усякому разі безробітний ніколи не міг одержати пашпорта, без якого трудно було жити. Особам, які енкаведистам не подобалися, пашпортів узагалі не видавали, і особи такі не мали права проживати в містах та в широкій на 100 км. прикордонній смузі. Така смуга обіймала майже цілу територію Західньої України. Інші особи, передовсім утікачі, бувши судді, купці, багато інтелігенції, одержували пашпорти зі славним параграфом 11, який обов'язував власника такої виказки виїхати до 10 днів і поселитися в місцевості, яка лежала б не менше як 100 км. на схід. Деяке число людей залишалося по містах в надії заховатися перед контролем влади. Одначе часті нічні пашпортні ревізії, переводжені одночасно в цілому місті, відкривали таких „злочинців“, яких віддавали відразу під суд. Присуди в таких справах були гострі: від року до трьох років тюрми. Характеристичне, що в корінній Росії за те саме засуджували тільки на 6 місяців позбавлення волі. Подібні присуди загрожували теж особам, які мали пашпорт, але не зголосились на міліції. Бо треба знати, що, напр., Львів був таким „режимним“ містом, перебування в якому вимагало окремої згоди НКВД, Кожний, хто приїхав з провінції, обов'язаний був до двох годин зголоситись і одержати дозвіл перебувати у Львові на якийсь означений час. Такий дозвіл давали досить нерado і звичайно тільки на дуже короткий час (два-три дні), після чого треба було покидати Львів під загрозою в'язниці. Ось деякі приклади суворої кари для таких злочинців: Нарсуд 2. дільниці Сталінського району засудив Віру Ривенкову на 2 роки позбавлення волі за те, що проживала в Києві без прописки. Згідно з мате-

ріялами справи, засуджена Ривенко — каліка, живе з матір'ю, має пашпорт, який забрав вітчим. Другий випадок: Народний суд 8. дільниці Сталінського району засудив Г. Коваленко за проживання без пашпорта на 3 роки позбавлення волі. Народний суд не перевірів усіх обставин справи, з яких видно, що Коваленко народжена 1925. року і, як неповнолітня, ще не могла мати пашпорта. Третій приклад: Той самий суд засудив Є. Ревно на 9 років позбавлення волі за порушення пашпортного режиму. За матеріялами справи, Ревно проживає в місті Козятині, має пашпорт, прописана, працює в „Укрстройпути“, до Києва приїхала на кілька днів зробити деякі закупки. Ці приклади, подані за „Революційним Правом“ ч. 23/1940, вказують, як суди ставилися до таких справ. У згаданих справах обласний суд, на щастя, неправильні вироки скасував, але скільки таких і подібних вироків стали правосильними!

Виняткової популярності набрало в 1940. р. слово „п р о г у л“. До червня 1940. р. за спізнення робітників чи службовців до праці та за невихід на роботу „тільки“ усували з посади. 26. червня 1940. р. вийшов указ, за яким притягали за це до судової відповідальности. Про кожний випадок спізнення до праці чи невихід на роботу обов'язаний був директор підприємства чи установи негайно повідомляти суд, і то під загрозою дуже неприємних наслідків для себе (в'язниці). Під враженням цього указу старались директори навипередки виказатись якнайбільшим числом таких судових донесень. Доходило до того, що навіть дво- і тримінутові спізнення були предметом судових слідств. Пізніше вияснили, що за спізнення до 20 хвилин треба карати тільки дисциплінарно. При більших спізненнях засуджували на примусові роботи до 6 місяців, ще й стягаючи до 25% зарплати

(заробітної плати), а при повторному такому злочині — на тюрму. Рівнорядно зі спізненням засуджували також за сон в часі урядових годин. Був навіть випадок, коли робітника, який заснув у часі перерви, бригадир не дозволив збудити після перерви, а покликав свідків, і віддали робітника до суду за прогул. Суд засудив його на примусові роботи, але обласний суд скасував цей присуд і засудив бригадира. Покинути працю не можна було, а перейти на іншу роботу дозволяли тільки дуже винятково на основі спеціального дозволу.

Новітнє невільництво, заведене вже від років у відношенні до українського колгоспного селянства, поширено таким чином у 1940. р. на загал населення. Коли вже згадано про колгоспне селянство, то слід пригадати тут дуже успішний спосіб, яким користувались більшовики, щоб примусити селян вступити до колгоспів: накладали неймовірно високі податки на селян, яких підозрівали в симпатіях до куркульства. Спізнення із заплаатою податку, хоч би найменше, тягнуло за собою не тільки судову ліцитацію майна, але теж засудження даного громадянина на багато років в'язниці і конфіскацію всього майна в користь держави за злочин „злобного неплачення податків“. Цим самим порядком ліквідували теж більшовики в Західній Україні купців і ремісників, примушуючи їх вступати до кооператив.

Тут пригадується мені оповідання одного громадянина із східних областей, з яким я проживав випадково в одній кімнаті в гостинниці в одному місті декілька днів (окрему готелеву кімнату можна було одержати за великі гроші тільки в Москві або Ленінграді). Цей громадянин був діяльний при колективізації на Україні і хвалявся досягненнями цієї акції. „Куркулів ліквідували ми в той спосіб — розказував він —, що вночі приїздила до

села бригада гепістів. Ми викликали поодинокі куркулів до сільради і пропонували їм заплатити до 8-ої рано податок, наприклад, у розмірі 3.000 карб. Коли якийсь господар цей податок заплатив, тоді ми його викликали другої ночі знову і пропонували заплатити ще 5 тисяч, на третю ніч 10 тисяч, аж нарешті селянин уже не був у силі заплатити. Тоді його господарство виставляли на ліцитацію. До ліцитації ставав один оферент: колгосп, який купував господарство за 40 чи 60 карбованців, а куркуля ми висилали в Сибір“. Той же громадянин розказував і про українців-переселенців в центральній Азії та про причини їх переселення. „Одного року центральної уряд видав розпорядження, яким заборонив у центральній Азії сіяти пшеницю, а наказав обробляти тільки бавовну. Від цих рільників, які далі сіяли пшеницю, ми її відібрали, і вони згинули з голоду. Так було з цільними районами. На місце неслухняних азійців прийшли українці, і ми навчили їх уже бавовництва“.

Вражає цинізм, з яким такий большевик спокійно говорив: „Населення цих районів згинуло з голоду“. Після довшого перебування серед таких людей можна було справді набрати нових поглядів на вартість життя людини.

Окремою категорією справ були судові справи за т. зв. с п е к у л я ц і ю. Як це часто буває, великі спекулянти давали собі якимось раду й добували великі багатства. Багато людей думає, що в Советському Союзі нема заможних людей. В дійсності є там навіть мільйонери. Однак багатство це не могло проявлятися в формах звичайних для капіталістичного ладу, напр., у власності фабрик, кам'яниць, землі тощо. Зате за советськими законами можна було мати три житлові будинки, необмежену кількість банкових заощаджень і готівки тощо.

Інша справа, що таких великих багатців було дуже мало. Найбагатшою людиною на советській Україні вважали письменника Корнійчука, який одержував величезні гонорари за свої твори та їх сценічне й кінове виконання. Можна теж було витрати кількадесят тисяч на державній льотерії. Таким чином голосна засада тільки „трудових“ заробітків була в останніх роках дуже захитана.

Але вертаймося до спекуляції. Дрібні її прояви карались усією суворістю закону. Закон був справді суворий: за скупку та перепродаж з метою наживи продуктів сільського господарства та предметів масового вжитку засуджували найменше на 5 років. Був випадок, коли за продаж кількох пачок махорки по ціні, яка в загальному перевищувала на кількадесят копійок нормальну ціну, засудили продавця на 8 років тюрми. Касаційний суд (апеляції радянська процедура не знала) дійшов до переконання, що кара в даному випадку надто сувора і засудив підсудного „тільки“ на 6 років тюрми.

Взагалі, все радянське судочинство проникнуте жакливою суворістю виміру кар. В практиці засуд на 5 чи 15 років виходив майже на одне: засуджений дуже рідко повертався додому. Навіть коли вдалося декому пережити страшні роки ув'язнення, запроторювали такого пізніше в якийсь глухий кут у Сибірі або в Середній Азії; де в злиднях доживав свого віку. Цим пояснюється, напр., факт, що ніхто досі нічого не чув про засуджених у процесі СВУ, хоч час ув'язнення їх давно вже проминув.

Радянські закони дозволяли теж судити й засуджувати неповнолітніх вже від 12-го року життя.

Народні суди займалися ще різними іншими злочинами, такими як хуліганство, стягали штрафи і т. д., але правдивий образ радянського судівництва дає щойно

діяльність о б л а с н и х судів. Тут атмосфера була постійно важка, пригноблююча. Це ж були суди, які займалися найважчими злочинами, м. ін. контрреволюційними. Смерть висіла тут у повітрі. Зусилля обвинувачених та їх оборонців були спрямовані вже не на те, щоб підсудних звільнити чи зменшити передбачувану для них кількість років позбавлення волі, а на те, щоб лише врятувати їх від розстрілу, цього найчастішого вироку.

В контрреволюційних справах обов'язувала сувора таємниця процедури. Рідко коли хтось з родини дізнавався якимсь чудом про день судової розправи, щоб мати змогу побачити здалека свого рідного, коли його виводили з тюремного авта до судового будинку. Таємність ішла так далеко, що навіть адвокатам не вільно було мати ніяких записок про справу, навіть вирок проголошували при зачинених дверях. Обвинувачені були при оголошуванні присуду, хоч би найстрашнішого, щасливі, що минуло пекло судового слідства. Нечисленні одиниці, яким винятково вдалось видобутися з большевицької в'язниці, якимось дуже нерадо розказували про те, що там пережили. Один з таких щасливих людей, що вийшов після 20-місячного слідства на волю, сказав мені в найглибшій таємниці таке: „Якщо б я був ще раз арештований, і мені запропонували б або негайний присуд на 10 чи 15 років, або нормальне слідство й пізніше звільнення, я тепер без надуми вибрав би перше“. Характеристичне, що майже всі обвинувачені на розправі навіть не пробували боронитись і признавалися без ніяких застережень до всього, що їм закидав акт обвинувачення.

Після арештування когонебудь його рідня, навіть найближча, повинна якнайменше ним цікавитися, бо дуже легко могла була поділити долю арештованого. Зрештою з правила і так найближчі не могли ніколи ні-

яким чином довідатися, чи засуджений ще живе, а якщо так, то в якій в'язниці перебуває. Часом по році чи двох одержувала родина якусь вістку з далекої півночі чи з Сибіру, але листування скоро з невідомих причин припинювалось.

Радянські кримінальні кодекси передбачають теж відповідальність родини. І так у випадку втечі радянського громадянина (у першу чергу військового) за кордон, до повнолітніх членів родини, якщо вони знали про втечу, але не довели про неї до відома влади, застосовували позбавлення волі на 5—10 років з конфіскацією всього майна. До інших членів родини зрадника (себто навіть до тих, які не знали про його втечу за кордон) застосовували кару позбавлення виборчих прав та заслання до віддалених районів Сибіру на п'ять років. Ось уступи кримінального кодексу, які подекуди виясняють таємницю масових заслань українських громадян у Сибір, у першу чергу тих громадян, які мали когонебудь з родини за кордоном. Ці постанови виясняють теж просто смертельну небезпеку, яка загрожувала за весь період панування большевиків у Західній Україні всім українським родинам, яких члени виемігрували на захід. Ця небезпека стане ще ясніша, коли широкий загал усвідомить собі ще дальші статті радянських кримінальних кодексів, як ось, напр., ст. 34 крим. кодексу УРСР, яка дає право виселити кожного на час до 10 років, навіть у випадку виправдання його судом, навіть взагалі без притягання його до судової відповідальності, коли тільки є підозріння, що дана особа може бути суспільно небезпечна.

Існувала врешті ще й висилка „адміністративним порядком“ без участі суду. Мешканці Західньої України пережили таку висилку декілька разів. Серед ночі, зо-

всім несподівано, заїжджають по цілому краю до встановлених заздалегідь домів вантажні авта НКВД, дають короткий час (звичайно півгодини), щоб забрати найбільш необхідні речі, навантажують цілі родини, від немовлят до стариків, на авта і відвозять просто на залізницю, звідки заздалегідь заготовлені тягарові ешелони перевозять цих нещасливих до Азії. Коли вивозять цілі родини, то ще можна говорити про щастя, бо правило в них було таке, щоб розбивати родини. Отже батька вивозили, скажімо, в Сибір, а жінку з дітьми в Казакстан, так що одні про других ніколи вже нічого не дізнаються. Про умови життя таких засланців напишуть колись ті, що таке заслання перебули. Ми маємо тільки деяке уявлення про умови їхнього життя з розпачливих листів, які вони присилали. Допомогти їм було важко, бо пошта не приймала ніяких посилок на адресу засланців. І тільки час від часу розносилася вістка, що в якійсь, напр., Коломиї, чи Здолбунові через недогляд службовців приймають поштові пачки до Казакстану. Тоді починалося справжнє паломництво людей з цілого краю до такої місцевості тільки задля того, щоб подати на пошту пакунок з харчами для рідних чи знайомих. Тривало це так довго, доки власті не зорієнтувалися в цьому і не припинювали приймання посилок навіть в цих нечисленних місцях.

Здавалось би, що може вищі суди слідкують пильно за законністю й не допускають до надуживання законів, навіть таких законів, яких зразки ми вище подали. Мені довелось бачити Верховний Суд Української Радянської Соціалістичної Республіки в Києві при роботі.¹⁾ При

¹⁾ Кожна союзна й автономна республіка мала свій Верховний Суд — найвищий судовий орган республіки. Найвищим судовим органом в Советському Союзі був Верховний Суд СРСР.

вулиці Воровського 2 в тісному приміщенні (в тому ж будинку приміщувався і Наркомюст¹)) сиділо в залі розправ кримінальної касаційної колегії трьох молодців у білих сорочках, підперезані ремнями, молодців, які робили, навіть, симпатичне враження та пильно працювали. Працювали справді пильно: сьогодні мали розглянути 90 справ. Як же це виглядало? Після двох-трьох речень „доповіді“ надається слово представникові касатора. Проте не встигне він ще промовити кілька слів, як головоуючий, виявляючи нетерплячку, починає стукати пальцем по столі, а потім перериває йому й каже висловитись противній стороні. Але останній доводиться відігравати ще більш жалюгідну роль, ніж касаторові, бо буквально після двох-трьох фраз суд підіймається і йде на нараду, а той, хто дає пояснення, з відкритим ротом залишається перед порожнім столом і даремне намагається, під сміх присутньої в залі публіки, сказати ще кілька слів наздогін складові суду, який швидко зникає за дверима нарадчої кімнати. Як виглядають в таких обставинах вирокі Верховного Суду, легко собі уявити. Майже виключно: „оскаржений вирок залишити в силі, а касаційну скаргу без задоволення“.

Одне позитивне явище в радянському судівництві — це подиву гідна швидкість розгляду й поладження справ. Якщо не рахувати великих контрреволюційних справ, у яких слідство завжди тяглося довгі місяці, кожна справа кінчилася до кількох днів після того, як її почали, а то й ще скоріше. Не раз зчинив якийсь п'яниця бешкет, то не встиг ще й добре очуняти, як йому вже сказали, що за „хуліганство“ засудили його на рік в'язниці. Те саме було в цивільних справах, у яких звичайно

1) Народний Комісаріат Юстиції.

до 5 днів після перед'явлення позову вже був вирок, а у випадку внесення касації — до тижня був уже й вирок касаційної інстанції. В польському суді треба було в таких справах ждати майже рік. Розуміється, що від такої блискавичної швидкості дуже тратила якість вирішення справи.

Для завершення образу радянського судівництва слід ще дещо сказати про полегоджування цивільних справ. Найчастіше були це справи житлові. Радянське житлове законодавство було доволі складне у зв'язку з різним трактуванням будинків націоналізованих, будинків, що були власністю кооператив, та особистої власності окремих громадян. Існувала спеціальна процедура нарахування квартплати у відповідності з заробітком льокатора і якістю приміщення. Напр., за 1 квадратний метр житлової площі студент, який жив тільки зі стипендії, або пенсіонер, що мав 30 карбованців платні, платив місячно п'ять і пів копійки, службовець, що мав платню понад 450 карбованців в місяць — суму 1 карб. 32 коп., а представники т. зв. „нетрудового елементу“ (колишні купці, служителі релігійного культу), по вісім карбованців. У зв'язку з нормами максимальної площі, яку міг займати громадянин (за законом 13,65 квадратних метрів на особу) та з порядком усунування громадян з приміщень, мали суди в житлових питаннях доволі роботи.

Дальшою категорією цивільних справ були алиментні справи. Радянське законодавство не відрізняло шлюбних і нешлюбних дітей. Батько мав супроти дитини завжди такі самі обов'язки, зрештою не все можна було б відрізнити, чи дана дитина „шлюбна“ чи „нешлюбна“, тому що за законами Російської Республіки (РРФСР), та згідно з практикою УРСР реєстрація одруження в ор-

ганах ЗАГС-у¹⁾) не була необхідною умовою заключення одруження. Одруженням уважалося також незареєстроване спільне проживання двох людей різної статі. Тому що в кожному моменті була повна можливість розводу через просту заяву обох дружин чи одного з них до органів ЗАГС-у, виникали доволі часті спори про утримання розведеного дружини. Зазначую виразно „дружини“, а не жінки, бо радянське законодавство, намагаючись провести повну рівність жінки з чоловіком, передбачило можливість, коли жінка може платити аліменти чоловікові. Згідно з законами УРСР розведений обов'язаний утримувати другого дружину у випадку його бідності і непрацездатності, яка виникла до одруження, в часі одруження або не пізніше року після розводу. Обов'язок утримання триває до поновного одруження, або до відзискання працездатності. За російськими законами аліменти треба платити тільки один рік після розводу, навіть коли б дружина (найчастіше жінка) була й по упливі року непрацездатна і без майна. Аліменти для дітей призначувалися звичайно в процентовому відношенні до заробітку батька (25% на одну дитину, 33% на двоє дітей, 50% на троє чи більше дітей), аліменти для жінки призначувалися в твердій місячній сумі, причому суд брав під увагу матеріальний стан чоловіка. Треба признати, що в справах встановлення батьківства дитини жінка знаходила в суді справді захист, може тому, що дуже поважний відсоток радянських суддів — це були жінки.

Бували по судах до вирішення теж різні спадкові справи. Радянські закони передбачували спадкоємство громадян тільки в дуже обмеженому виді. Після смерти

1) ЗАГС — Записки Актів Громадянського Стану, установа, яка веде реєстрацію народження, шлюбу, розлуки подружжя і смерті.

громадянина спадщина переходила тільки на жінку, дітей, внуків, правнуків, а зовсім не на батьків, братів, сестер і дальшу родину, до чого привикло від віків населення Західньої України. У відсутності названих вище представників найближчої родини померлого спадщина переходила в цілості на державу, хіба що були на утриманні померлого бодай один рік до його смерти особи непрацездатні, які в такому випадку вважалися немов членами найближчої родини. Заповіти в нотаріяльній формі можна було робити тільки в користь тих же самих членів найближчої родини. Записати майно батькам, братам, чи чужим особам — не дозволялося.

Оці приклади, подані тут тільки фрагментарно, дадуть хоч деяке уявлення про радянське судочинство в тіснішому розумінні цього слова. Можна б ще дещо сказати про особи, які теж беруть участь у правосуддю і близько з судами зв'язані, а то про радянських адвокатів.

Щоб стати адвокатом, треба було або відбути попередню практику на посаді судді, прокурора чи юрисконсульта, або скінчити юридичну середню школу чи інститут. Адвокатура рахувалася станом матеріально добре забезпеченим, багато краще ніж стан судді. З кінцем грудня 1939. р. прибула до нас бригада київських адвокатів, щоб зорганізувати колегії адвокатів і юридичні консультації на терені Західньої України. Тільки деякі з приїжджих мали юридичну освіту, й дуже дивувалися, що загал галицьких адвокатів це доктори права. Нові гості привезли багато різних фраз про обов'язки та завдання радянського адвоката, не привезли лише того, що для адвокатів найважливіше: ні одного кодексу, ні одного закону. І так наосліп ходили наші адвокати боронити в кримінальних процесах, укладали позови і засту-

пали в цивільних процесах, не маючи впродовж півроку радянських діючих законів. Польське право було зразу ж таки скасоване і з першого дня діяло виключно радянське право. Стати адвокатом було в нас у 1939. і 1940. роках зовсім нелегко. До Львівської палати адвокатів вплинуло до чотирьох тисяч заяв, а адвокатів прийняли тільки коло двох сот. Прийом відбувався публічно. Кандидат виголошував голосно свій життєпис, після чого відбувалось обговорення кандидатури, одні хвалили, інші зголошували т. зв. „відводи“, вкінці президія вирішувала або прийняти, або не прийняти, або відкласти справу до перевірки. Робота адвокатів в умовах радянської дійсності була незвичайно важка, бож адвокат боявся не раз більше від підсудного, щоб яким необачним словом чи зворотом не проявити ігноранції в питаннях марксизму-ленінізму та не сказати таким чином якоїсь „ересі“, бо за це по голові не гладили. При системі советського судочинства та при неуттві й загальній тупості суддів навіть добрі адвокати майже нічого не могли зробити для обвинуваченого.

Дуже низько стояв радянський нотаріят. В „Револьюційному Праві“ ч. 10/1940. наведений випадок, коли в одному містечку в Україні звільнилась посада нотаря. Тоді це місце зайняла особа вправді без кваліфікацій на нотаря (по званню акушерка), але жінка місцевого адвоката. Подружжя робило довший час різні інтереси, відсилаючи собі взаємно клієнтів, доки цією справою не зайнялись відповідні власті.

На закінчення ще одна причина низького стану радянського судівництва: залежність суддів. Кожний вирок міг бути критикований у пресі, за кожний неправильний у розумінні партії й уряду вирок суддя міг попросту „вилетіти з посади“. Мені не доводилось чути про неприєм-

ності для судді з приводу надто суворого вироку, зате газетні шпальти повні були насміхів над мнимим лібералізмом того чи другого судді. Ясною тепер стає суворість кар, про яку була бесіда вище.

Так виглядали „найсправедливіші в світі“ советські закони, так виглядало советське судочинство, під якого „захистом“ довелося нам прожити безмалъ два роки. Судочинство ССРСР не мало нічого спільного з поняттями законности, як її розуміють у цілому цивілізованому світі. Його завданням не було правосуддя, ані охорона прав і інтересів громадян. Большевицька влада не ховала й не перечила, що суд у ССРСР має зовсім специфічне завдання: він „служить засобом зміцнення диктатури робітничого класу і знарядям розгрому ворогів народу“. А „ворогом народу“ вважали кожного, хто на думку большевицької влади був або міг стати небезпечним для режиму та його керманичів.

Сеньйор українських політиків большевицьким в'язнем

Ось спогади з большевицької тюрми св. пам. Костя Левицького, одної з провідних постатей довоєнної Галичини, що довгі роки очолював українську політику в Австрії і згодом був головою уряду Західньоукраїнської Народної Республіки. Покійний сеньйор галицьких політиків належав до тих вийняткових щасливців, що, запроторені большевиками в глибину Росії, повернулися до Львова перед советсько-німецькою війною. Нижченаведена розповідь д-ра Костя Левицького про його арешт і сидіння в московській тюрмі була списана в його канцелярії у вересні 1941. р. Кілька тижнів пізніше, 12. листопада 1941. р., д-р Кость Левицький помер у Львові.

Ті, що знали д-ра Костя Левицького особисто, зможуть пізнати в його оповіданні багато рис його характеру: старий юрист, що думає категоріями легалізму і правопорядку, ніяк не може зрозуміти большевицького світу, побудованого на безправ'ю й насильстві!

Коли Червона Армія зайняла Львів, зголосилася до представників радянської влади депутація місцевого громадянства під моїм проводом. Депутацію прийняли дуже прихильно генерал Іванов, дивізія якого перша ввійшла до нашого міста, та перший уповноважений для цивільної адміністрації Мищенко. Вони просили переказати населенню, що радвлада прийшла визволяти Західну Україну, просити підтримати радянський уряд і співпрацювати з ним. Запевнювали, що всякі реформи будуть переводитись тільки поступовно і згідно з волею народу. Та найбільше заспокоїла мене заява обидвох високопоставлених осіб, що советська влада не думає притягати когонебудь до відповідальності за його політичне минуле й дотеперішню діяльність.

Дня 24. вересня 1939. р. почув я ці запевнення з уст советських достойників і мушу признатися, що дав їм віру. Бо хоч довго живу і по світі ходжу та всякі зміни за мого життя бачив, але досі не трапилось мені, щоб представники армії й уряду якоїсь держави офіційльну депутацію населення свідомо оббріхували.

Не минуло й тижня від цих урочистих заяв представників советської влади, як мене арештували. І, як я пізніше довідався, одною з головних причин мого арештування було саме те, що я на чолі депутації вітав у Львові радвладу.

Дня 30. вересня надвечір прийшли до мого помешкання при вул. Підвальной 7 умундировані енкаведисти з наїженими штиками й заявили мені, що мають наказ перевести в мене ревізію. Говорили по-російськи. На моє домагання пред'явили писемні уповноваження. Казали відчинити велику залізну касу, яка стояла в моїй робітні, і забрали з неї гроші. Потім перекинули бюрко. Забрали з нього всі мої записки, зокрема кільканадцять зошитів

мого щоденника. Записки з останніх днів, в яких я передавав переживання, відколи до Львова увійшли большевики, прочитали зараз при мені. З них могли бачити, що моє становище до Советів не було вороже, навпаки, що я радів упадком Польщі та об'єднанням українських земель і ставився з довір'ям до заяв уряду СРСР щодо Західньої України. Прочитавши мої записки, командир сказав, що має наказ забрати мене з собою „для вияснення“ і що я, певне, зараз вернуся. Але на це „вияснення“ довелось мені чекати майже 20 місяців. . .

Вантажним автом завезли мене до будинку при вулиці Льва Сапіги, де колись була австрійська жандармерія, згодом польська поліція, а тоді примістилось там було большевицьке НКВД. Залишили мене в передпокою і там чекав я кілька годин. Вночі викликали мене і, без жадного пояснення, завели до в'язниці (в задній частині того ж будинку, на 1-ому поверсі, камера ч. 4). Впустили мене до камери, де я застав колишнього президента міста, поляка, Островського. Камера мала, призначена на одну особу, без жадної обстанови, навіть без причі і без сінника, лише з невеличкою лавкою. Бурмістр Островський хотів відступити мені цілу лавку, але я не погодився, сказав йому, що в тюрмі мусить бути рівність, — і так ми обидва, поділившись лавкою, куняли до ранку. За мого довгого, 80-річного життя була це моя перша ніч у тюрмі.

Наступного дня дали до нашої камери ще двох в'язнів. Двох з нас сиділи на лавці, а двох на долівці, і в таких обставинах просидів я в цій камері три тижні: до 20 жовтня 1939. р. Жадної постелі ні білизни я з собою не взяв, бож мене забрали лише „для вияснення“ і зараз мали пустити. Їсти у в'язниці майже не давали, а моя родина присилати мені харчів з дому не могла, бо нічого

про мене не знала. Через ці умови й, головню, через недостачу свіжого повітря мав я 20. жовтня мозкову атаку, в наслідок чого попав на кілька годин у в'язничний шпиталь. Але про це згодом. Наперед хочу ще розказати про початкове слідство.

Перше переслухання відбулось наступного дня після мого арештування. Переслухував мене москаль, який не знав ні української мови, ні історії, і взагалі не орієнтувався в місцевих політичних відносинах. Він говорив по-російськи, а я по-українськи. Почав переслухання від довшої поуки про засади большевицької ідеології і питався, чи вони мені відомі. Коли я сказав, що лише загально, тоді він заявив, що хто цього не знає, той „заприсяжений ворог народу“. Також заповів мені, що мушу „все“ сказати і признатися до „всього“. — „Ви мусите сказати все, що ми хочемо, бо інакше... Пам'ятайте, що ми дуже мстиві“. Про мстивість говорив з притиском кілька разів. Я відповів: „Що буду знати, те скажу, чого не знаю, того видумувати не буду“.

Головний закид, що з ним я зустрівся, був: чого я ходив з депутацією до тов. Іванова і тов. Мищенко? Я відповів, що депутація хотіла в'яснити, як нова влада думає поводитися в Західній Україні, та хотіла запевнити українському населенню безпеку й охорону життя та майна. Я, як найстарший український парламентарист, уважав за свій обов'язок взяти це завдання на себе. Але мій слідчий сказав: — „Ні, це брехня! Ви пішли з депутацією, щоб обдурити нашу владу. Ви хотіли захопити провід. Депутація — це була з вашого боку лише хитрість“. Я був обурений такими інсинуаціями й відповідав: — „Це не місце і не час на жарти. Я людина старша і заповажне моє становище, щоб бавитись у хитрощі. Найкращим доказом моєї доброї волі є те, що коли тов.

Мищенко заявив депутації, що громадянство мусить бути лояльне до радянської влади та притримуватися радянської платформи, тоді ми рішили УНДО розв'язати і закликали всіх членів ставитись лояльно до Советів". Даліше, роблено мені закид, що я, як член Надзірної Ради Видавничої Спілки „Діло“, є буцім то відповідальний за протисоветські статті „Діла“. Закидали мені теж, що я був адвокатом, отже визискував народ, що я — капіталіст. Таких переслухань відбулося за перші три тижні мого сидіння кільканадцять. Переслухував мене завжди той самий слідчий.

Коли зо мною трапився мозковий припадок, про що я вже згадав, і мої товариші з камери повідомили тюремню канцелярію, що я захворів, мене відвезли до в'язничного шпиталю при Казимирівській вулиці. Там покладали мене до ліжка, лікар дав мені застрики. Сказав, що повідомить зараз родину, щоб мені прислали з дому харч, і обіцяв скликати на другий день лікарське консилиюм. Але недовго я втішався теплим ліжком і надією на лікарську опіку та на смачну страву. Як тільки пішов лікар, приїхало по мене НКВД, насилу стягнули мене з постелі й вдягли. Нічого не помогли мої просьби і протести. Мене кинули на вантажне авто, кажучи, що везуть мене на „допрос“. Фактично ж завезли мене на залізничну станцію.

На бічних рейках поміж вантажними вагонами стояв довгий, зелений поїзд, до якого мене всадили. Куди мене везуть, нічого не сказали. Замкнули мене самого в малому переділі, перед дверима поставили сторожу. Я з усіх сил протестував, заявляючи, що належу до юрисдикції львівського суду, що, невільно вивозити мене поза мій суд, ані позбавляти суду. Поїзд стояв довгі години, енкаведисти підкріплялися їдою, носили пиво,

котлети, яєшню, а мені давали лише пісний хліб. Я просив дати мені склянку чаю, але мені не давали. Припроваджували раз-у-раз нових в'язнів, українських громадян. Хто з українців мене бачив, просив за мене. Наступного дня я зголосився до команданта поїзду. Він прийшов до мого переділу. Я сказав: — „Я є хворий чоловік, мене взяли з шпиталю, я не можу їсти цього хліба. Будь ласка, скажіть мені дати чаю, або якоїсь юшки“. — „Ви досить крові напилися з народу, я вам дам таку юшку, що вас чорт побере!“ — відповів мені командант. Деякі в'язні чули цю розмову й обурились: — „Як вам не сором, старий хворий чоловік просить вас ложку страви, а ви так поводитесь“. Відтоді в'язні давали мені дещо з своїх харчів, і це тримало мене при житті, бо влада про мене не дбала. Зате дали мені до переділу якогось шпигуна. Він приніс мені на станції в Тернополі склянку содової води.

Поїзд стояв у Львові яких три дні; інколи їхав одну-дві зупинки і знов вертався. Вкінці рушив у дорогу. Подорож була довга й томлива. Жадної подущини, жадного коца, жадних ліків я з собою не мав. По кількох днях ми приїхали до Москви. Там всадили мене в тюремне авто без вікон, з окремими кабінами для кожного в'язня. Сидиться немов у темній клітці, нема як порухатися, перед очима чорно, нема чим дихнути. Я мав враження, що душуся. В кабіні є лише шпара, через яку говорять до в'язня, коли йому дають прикази. Так я заїхав до „Внутренньої тюрми“ (Луб'янки) в Москві, призначеної для найтяжчих злочинців. Тут мені судилося провести більш півтора року, від 29. жовтня 1939. до 14. травня 1941. р.

„Внутренняя тюрьма“ — це один з будинків, що творять немов окрему дільницю тюрем. Вона прилягає без-

посередньо до Верховного Суду ССРСР, що міститься в другій половині тієї ж будівлі. Мене примістили спершу в камері 109. Було нас у камері сімох. Келія чиста й доволі простора, кожний в'язень мав свою причу й постелю. Але тюремний режим був дуже суворий. Вікна забиті ґратами і шухлядами, цілу ніч в камері яскраве світло, не вільно мати папірця ні олівця, повна ізоляція. До туалети водили кожну камеру зокрема, так що ніхто не знав про товаришів з сусідніх камер. Прохід відбувався вночі на подвір'ї або на даху. Деякі в'язні не хотіли вночі вставати, але їх силували. Їсти давали ранком солоджений „кип'яток“ (3 кусники цукру на два дні) і хліб, опівдні юшку й кашу, ввечері кашу. Мені, з уваги на вік і ослаблення, давали склянку молока денно, а пізніше теж правдивий чай. Тюремна сторожа поводитася дуже суворо, але не била. Пам'ятаю такий інцидент. Одного разу я домагався, щоб мені віддали окуляри, що їх ввечері в нас забирали і повинні були вранці назад віддати. Тоді сторож каже: — „Пощо вам читати?“, а я відповів: — „Це я вже знаю, чи мені треба читати“. (Була тюремна бібліотека і в'язням вільно було з неї користати). Він поскаржився начальникові тюрми, а мені сказав: — „Поки я маю ключ від вашої камери, доти я є паном вашого життя“.

Хоч камера була чиста, проте було в ній хробацтво. Я набрався вошей з в'язничної білизни, бо її не виварювали, лише натирали якимсь крохмалем, і саме в цім крохмалі були воші. Санітарні відносини лишали багато до бажання: на цілу тюрму був тільки один лікар. Санітарами були здебільша жінки. З одною з них мав я раз таку пригоду. Я просив її дати мені лік до натирання ніг, бо вони мені дуже боліли, — просив дуже чемно, промовляючи до неї: — „Ласкава пані, будь ласка, дайте

мені...". На це вона каже: — „А ви мало нажилися на світі, пощо вам ще ліків?“ Я не втерпів і відповів: — „Чи ви людина, чи звір?“ Зате головний лікар відносився до мене прихильно, на привітання казав мені завжди „га-разд“, з чого я догадувався, що він — українець. Прізвища лікаря ні слідчих не вільно було в'язням знати. Українця я пізнавав по тому, як він до мене ставився. Одна санітарка була зо мною дуже ввічлива, питалася мене завжди про стан мого здоров'я. Одного разу заговорила до мене кілька слів по-українськи, отже я не помилявся, коли вважав її за українку.

Щокілька тижнів переводили мене до іншої келії, отже я мав змогу приглянутись більшій кількості советських політичних „злочинців“. Були між ними люди всілякого віку, різної освіти, але здебільшого советські інтелігенти. По національності стрічав я москалів, грузин, вірмен, поляків і багато українців. Траплялися й монголи, було доволі й жидів. Майже без винятку були це „грубі шишки“, недавні советські достойники, активні комуністи, які клали підвалини під большевицький устрій. Сиділи зо мною народні комісари (міністри) союзних республік, сидів контролер Державного Банку, сиділи директори великих фабрик і підприємств, інженери, інспектори, касири. Хоч усі вони були жертвами партійно-політичних поррахунків, проте сиділи під різними закидами, як, напр., недоліки в п'ятирічці, касові недобори, саботажі і т. ін. Один лікар з Кисловодська сидів уже три роки в слідстві за те, що лікувальні джерела стали менш багаті, як були колись. Слідство тяглося довгими роками: бували випадки, що тримали людей у слідчій тюрмі три, чотири і п'ять років. Натрапив я на в'язня, який сидів у слідстві вже сім років: був це грузин, колишній товариш і приятель Сталіна.

За весь час мого сидіння в Москві тільки один раз зустрівся я з ближчим земляком, уродженцем Західної України, хоч чимало їх сиділо у „внутрішній тюрмі“. Було це восени 1940. р. в тюремному шпиталі „Бутирка“ (друга велика тюрма в Москві), де я провів три місяці (жовтень, листопад і грудень 1940. р.). Цим земляком виявився один селянин-гуцул, якого зловили при нелегальнім переході кордону до Німеччини. Ніколи не забуду, як я з ним познайомився. Був осінній ранок, я лежав у шпитальній постелі. До залі принесли хворого в'язня в тяжких болях. Прийшов до нього лікар і заговорив до нього, розуміється, по-російськи. Аж чую, пацієнт кричить: — „Я українець, по-московськи не розумію!“ Який же я був щасливий, почувши ці слова в далекій Москві, який гордий з того меншого брата, протест якого був для мене доказом, що моя довголітня праця над національним усвідомленням українського народу не була даремна! Хто не знає атмосфери терору большевицької тюрми, той ніколи не зрозуміє, скільки мужності мусів мати той гуцул, що у зовсім чужому оточенні маніфестував свою національність і вимагав, щоб до нього говорили в його рідній мові! Він залишився мені добре в пам'яті також і тому, що своєю культурною поведінкою дуже відрізнявся від советських інтелігентів з їх'ю простацтвом, хоч були між ними високі урядовці, старшини, письменники. В їхній розмові щодруге слово це був який проклін, лайка, вульгарний вислів, якого просто не можна повторити. Мені завжди докоряли, що я „гордий“. Я їм цього гуцула давав за приклад. Вранці, коли ми будилися, він усіх вітав, був для інших в'язнів чемний, услужний, при кожній нагоді казав: „прошу“, „дякую“ тощо. По якомусь часі я завважив, що під його впливом інші в'язні стали культурніші. Ще ніколи не

усвідомив я собі так ясно значення живого прикладу, як тоді.

Слідство в моїй справі переходило різні фази. Не раз здавалося, що мене ось-ось випустять, пізніше воно знов затягалося безнадійно на довгі місяці. Перше моє переслухання у „внутрішній тюрмі“ відбулося четвертого дня після мого приїзду у Москву. Збудили мене в 2-ій годині вночі криком: — „Вставай! Треба негайно вставати й іти!“ Повели мене коридором два сторожі, тримаючи за руки, мов важкого злочинця. Мій перший суддя був жид з України; знав нашу історію, орієнтувався добре в наших відносинах, говорив зо мною по-українськи. Коли я прийшов до його кімнати, він каже: — „Ми мусимо справу вяснити, ви спочиньте собі кілька днів, ви скоро вернетесь додому“. Казав принести мені чай і розпорядився, щоб мені давали правдивий чай до камери. Поводився зо мною завжди дуже чемно. Рівночасно з ним провадив слідство в моїй справі другий суддя, українець. По двох тижнях, впродовж яких допитували мене кілька разів, сказали, що не бачать причини вести проти мене дальше слідство та що поставили внесок на моє звільнення. Але вищі чинники цей внесок відкинули і визначили нових двох слідчих, цим разом москалів. Почалися знову допити, що тривали місяцями. Після кількох місяців мої судді заявили, що я буду звільнений, але мушу замешкати в Москві. Я сказав, що не можу на це погодитися, бо я — український громадянин і, коли нема підстави вести проти мене судове поступовання, то лиш уряд УРСР міг би визначити мені місце побуту, якби вважав, що я небезпечний у Львові, але місцевість не могла б лежати поза межами України. По цих конференціях я вніс писемну скаргу до народного комісара внутрішніх справ, що мене, старого хворого чоловіка, три-

мають довший час у в'язниці, хоч нема проти мене жадного обвинувачення. Три дні пізніше кличуть мене на переслухання. На бюрку слідчого бачу мою скаргу. Питаюся: — „Може ви на мене гніваєтеся, що я вніс заяву до народного комісара?“ Він заперечив. Від цього часу переслухували мене частіше і поводитися зо мною краще, давали мені кращий харч, як іншим в'язням. Здавалося, що слідство зближається до кінця. Побачивши, що моя тактика дала добрі наслідки, я написав народному комісарові нову заяву, цим разом подяку. Це знов справу прискорило. Я був, мабуть, один з небагатьох в'язнів, який мав відвагу звертатися до народного комісара з писемними заявами, хоч тюремний правильник передбачав за в'язнями це право.

Але місяці минали, а я далі сидів. Я зголосився до начальника тюрми і сказав, що маю щось важне подати до відома судді, а цьому сказав, що маю важну інформацію для Мануїльського. Але мене не допустили ані до Мануїльського, ані до галичан, які приїхали, як депутати, до Верховної Ради. Зате дістав я нових двох суддів. Коли я упоминався, чому мене не звільняють, вони казали: — „Як вас пустимо на волю, то ви зараз до Германії підете“. — „Я не тікав з рідного краю у вересні 1939. р. і тепер не думаю, — хочу вмерти на рідній землі“, — відповідав я.

Згадаю ще такий інцидент. Коли були вибори до Верховної Ради, питалися мене, чи я хочу кандидувати. На це я сказав: — „Ніколи я не старався за мандат сам, ані не приймав мандату від уряду. Коли виборці хотіли мене мати послом і ставили мою кандидатуру, тоді я заявляв „так“ чи „ні“. Потім пустили поголоску, що була виставлена моя кандидатура до Верховної Ради, але

я зрікся. Я знов написав до народного комісара, протестуючи проти фальшивих відомостей.

Такий стан тривав довгі місяці. Судді були чемні, час-від-часу кликали мене на допит, питали мене про інших в'язнів з Західньої України, казали, що ніби я їм потрібний для в'яснення слідства над ними. Головний лікар, мабуть на доручення згори, опікувався моїм здоров'ям. Але минали дні, минали довгі безсонні ночі, минали тижні й місяці, і я не міг діждатися звільнення. Я вступив у 82-ий рік життя — невже доведеться мені вмерти в московській тюрмі? Я понагляював справу звільнення заявами до народного комісара. Раз я йому написав, що коли б він мене раз переслухав, то справа була б в'яснена за один день. Слідчі натякали на звільнення, але завжди висували всякі труднощі: — „З чого ви будете жити, чи не вмерете з голоду, вас німці можуть убити“ — та інші такі глупощі.

В травні 1941. р. будять мене раз уночі і кличуть на допит. Я прийшов, слідчий подав мені руку; я знав, що це означає звільнення. Слідчий скерував мене до старшого судді, а цей сказав, що я вільний. Але я завважив, що сам до Львова не можу їхати. На другий день перевезли мене до готелю і сказали, щоб я чекав, аж приїде по мене хтось з родини. Депешували до мого сина, але текст телеграми був такий незручний, що син зрозумів, що я помер і йому кажуть забрати мою домовину. Від дня мого арештування родина нічого про мене не знала і ніхто не думав, що я ще живий. Вкінці до Москви приїхала по мене моя внучка. Дали нам місце у спальному вагоні, рівночасно дали доручення до Львова підготувати для мене моє давнє помешкання з цілою обстановою. Але моє помешкання було розграблене і зайняте советськими урядовцями. Коли я в них домагався, щоб

звільнили моє помешкання, покликуючись на Москву, мені відповіли: — „Москва робить своє, а ми своє робимо“.

До Львова я приїхав 19. травня, себто за місяць перед початком німецько-советської війни. Коли б мене були звільнили місяць пізніше, я вже був би не побачив рідного краю.

15 мільйонів за дротами й тюремними мурами

Інформації походять від одного з передових українських громадян, арештованого у Львові восени 1939. р. і вивезеного до Росії, де він просидів у тюрмі разом з колишніми видатними комуністичними діячами півтора року. Німецько-радянська війна несподівано вернула йому волю.

Під час мого побуту в тюрмі я мав нагоду познайомитися з більшим числом політичних в'язнів, бо мене переносили кілька разів з одної камери до другої. В розмовах з товаришами недовго я зібрав багато відомостей про радянську тюрму народів; пізнав увесь жах большевицької системи. Сиділи зо мною в'язні різної національності: крім українців, також руські, білорусини, жиди (здебільшого трацкісти), грузини, татари, поляки, був теж один монгол. Всі — „вороги народу“, себто обвинувачені в контрреволюційній діяльності. Були між ними інтелігенти, високо кваліфіковані фахівці, були теж селяни й робітники. Всі сиділи в слідстві, яке в СРСР триває не місяцями, а роками.

Ось жмут інформацій, провірюваних у розмовах з різними в'язнями, здебільшого такими, які займали

колись високе становище в партійній ієрархії або державнім апараті.

В тюрмах і концентраційних таборах ССРСР перебуває постійно 12—15 мільйонів людей. Ця цифра зовсім неперебільшена. Стверджували її всі мої спів'язні. До яких розмірів доходить у Советах терор, нехай доказом послужить наступний факт: Зо мною сидів якийсь час один з секретарів Єжова, який розказував, що Єжов за два роки свого урядування дав наказ арештувати 3 мільйони людей, з яких розстріляно щонайменше 80 тисяч.

В таборах перебувають засуджені, тоді коли тюрми призначені в переважній частині для тих, над якими ведеться слідство. Але є теж тюрми і для засуджених. Родини про засуджених здебільшого не знають, не мають права з ними контактуватися. Присуд, наприклад, звучить: „10 років тюрми без права листування“. Для „найтяжчих“ політичних злочинців є окремі тюрми, т. зв. „ізолятори“. В ізоляторах в'язні мають тільки номер, і навіть тюремна адміністрація не знає їх прізвищ. Не тяжко догадатися, що таємничими мешканцями цих тюрем є люди, які відігравали колись у комуністичній партії визначну роль. Для жінок у тюрмах є окремі відділи. Скількість жіночих в'язнів сягає, мабуть, 10—15%.

Але тюрма і лагерь — це ще не єдиний засіб насильного вирвання людини з її оточення та позбавлення її волі. Хто зна, чи не більш рафінованим методом терору є масові виселювання цілих сіл, навіть цілих великих смуг. Це справжній диявольський засіб винищення „неблагонадьожних“, якого не вживала досі ніяка система на світі. Насильно виривають населення з рідного ґрунту і перекидають його на тисячі кілометрів у чужі сторони. Такі мандрівки народів організували большевики при різних нагодах. Після вбивства Кірова арешту-

вали й виселили з Ленінграду впродовж одного року 600.000 людей. Під час насильної колективізації виселили з України яких 5 мільйонів людей, з Кубані й Дону половину населення. Умови виселення були завжди такі жакливі, що тільки найсильніші залишались живі. Існує в ССРСР ще одна форма конфінування „неблагонадійних“: громадянинові наказують, де має поселитися, в новій місцевості він буцім свобідний і дістає там працю.

Виринає питання, чому в ССРСР така маса людей находиться за тюремними мурами і дротами концентраційних таборів? Отож у большевії арештують без розбору на кожний донос, на кожне підозріння. Напр., під час війни Советів з Фінляндією одного дня в Москві одна пекарня постачила хліб, в якому були кусники скла. Большевицька влада підтягнула це під „саботаж“ і виарештувала кількасот Богу духа винних робітників та урядовців цієї пекарні. Другий приклад: Трапилася залізнична катастрофа. Це теж взяли за „саботаж“ і виарештували безпардонно весь персонал поїзду і залізничний персонал на тому шляху, яким їхав поїзд, а також деяких пасажирів. Частина арештованих розстріляли, решту засудили на високі кари. На фінському фронті за якусь дрібну невдачу чи за якусь неакуратність виарештували весь командний склад військової частини, яка стояла на цьому відтинку. Невдачі на фронті під час війни з Фінляндією оправдували завжди „саботажами“, за які тисячам людей доводилося платити життям або тюрмою.

Не менш частий закид, як саботаж, це „шпіонажа в користь капіталістичних держав“. Під шпіонажу підтягають большевики якийнебудь контакт із закордоном, напр., приватне листування, і за нього арештують. Цим переслідуванням громадян за найневинніші зв'язки із заграницею досягли большевики повної ізоляції ССРСР.

Єдина категорія людей, які в останніх роках їздили за кордон, це були ті, що їхали урядово, „з командировкою“. І хоч на командировку висилали самих певних, випробуваних комуністів, проте й їх теж в останніх 3—4 роках виарештували. Дійшло до того, що в останніх двох роках советські люди боялися командировок, як вогню. Як раніше билися за командировки, бо це для советської людини була єдина можливість побачити інший світ, одягнутись та й для родини привезти всякого добра, так тепер винаходили всякі можливі перешкоди, щоб відмовитись від поїздки за кордон. Поїхати й не вернуться — не могли, бо як застав залишалася родина, а коли повернулися — скоріше чи пізніше чекала їх тюрма.

Советські люди навчилися мовчати, але ще завжди десятки тисяч арештують за якесь необережне слово, за найменшу критику, за протисоветські дотели. Арештують теж і за те, що хтось знав щось, а не доніс владі, бо в Советах існує обов'язок доносити, і хто цього не зробить, стає співвинним у злочині. Божевілья кремлівських володарів бачити скрізь „ворогів народу“ дійшло до того, що в советських тюрмах і таборах є мільйони „шпівнів“ та сотні тисяч „атентатчиків“ на Сталіна і Берію, себто людей обвинувачених або засуджених за мниму шпівнажу чи за мниму підготову атентату на „любимого батька“ і його помічника. Кому ці цифри видавались би перебільшеними, той нехай візьме до уваги наступні факти: з приблизно 500 членів Верховної Ради ССРСР, вибраної в 1937. р., більша частина вже в 1940. р. була зліквідована. А Верховна Рада — це ж всесоюзний парламентар, найвищий орган державної влади ССРСР. Коли так поведуться з „вибранцями народу“, які повинні б користуватися депутатською недоторканістю, то чого

ждати звичайним советським громадянам! Але про атмосферу терору й жаху, яка панує в ССРСР, краще ніж арешти депутованих говорить те, що їх товариші, які залишилися на волі, ніколи не мають відваги навіть поспитати, де ділися їх сусіди, яких місця у Верховній Раді світять пустками. Подібна доля зустрічає теж секретарів Обкомів і секретарів Райкомів (себто фактичних губернаторів областей і старостів повітів), хоч це теж люди дуже дбайливо добирали і спеціально вишколювали. По 2—3 роках їх ліквідують — завжди під закидом контрреволюційности. Є цілий ряд місцевостей, де секретарів Райкомів змінювали вже десять разів. Те саме можна сказати про директорів і керманічів усяких заводів, фабрик, більших кооператив. Напр., з директорів заводів у Ленінграді зліквідовано в останніх 5—6 роках 90%. Найчастіші закиди — це „саботаж“, „іноземна розвідка“, а в крайнім випадку „халатність“, себто недбайливе господарювання. Взагалі можна сказати, що всяке видатне становище в Советах — це найкраща дорога до згуби. Хто хоче себе спасти, нехай не пнеться вгору, тільки нехай старається бути сірою, незамітною людиною. Тоді має вигляди, що НКВД не зверне на нього уваги. Бо НКВД — це млин, який постійно меле й мусить постійно пожирати нові жертви.

Багато людей сидить теж по тюрмах за крадежі державного майна і за спекуляцію. В Советах всі урядовці крадуть як круки, крадуть, бо мусять, бо платня не вистачає на прожиток. В'язні говорили мені, що з спекуляції в ССРСР живе половина населення. Спекулюють усі і всім. Зо мною один час сиділи два спекулянти золотом. Обвинувачували їх не у спекуляції, а в тому, що торгують золотом буцім для цілей якоїсь контрреволюційної організації. Але хоч люди стараються підвищити рівень

свого життя крадіжками і спекуляцією, то загал населення живе в крайній біді, недоїдає, ходить у лахміттях. Мої інформатори стверджували, що в Києві найвище 5% людей живуть більш-менш так, як за царського режиму жило 95% населення.

Як же люди можуть жити в таких умовах? Як витримують роками цю атмосферу жаху й неймовірні страхіння?

На це є тільки одно пояснення: Росія — це країна відвічної неволі, країна, яка від століть привикла до кнута, яка ніколи не зазнала волі, не зазнала демократичних свобод. Традиція деспотії в російській людині вкорінена так глибоко, що навіть большевицький терор вона приймає як — до деякої міри — природний стан. Подруге: російській душі притаманний східній фаталізм. Традиція неволі й фаталізм — ось основа, на якій спирається большевизм.

47 допитів Матері Ігумені

Між жертвами большевицького терору було чимало українських священників, монахів і монахинь. Ось уривки протоколу, списаного за розповіддю ігумені українського греко-католицького монастиря Сестер Студиток у Львові, св. пам. Олени Вітер. З її ніжної постаті і гарного молодого обличчя пробивався незламний характер і велика внутрішня сила, яку дає віра. Вони дозволили Матері Ігумені витримати тортури большевицького слідства.

Мене арештували 11. червня 1940. р. До нашого монастиря впали з витягненими револьверами агенти НКВД, 8 чоловіків і одна жінка. Я вийшла їм назустріч і в першій хвилині подумала, що це бандити. Я поспитала: — „Що це таке?“ — „Ми шукаємо за Оленою Вітер“ — сказали енкаведисти. Вони мали з собою мою фотографію і зараз мене пізнали. Я була в чернечій одежі. Агенти кинулися на мене, почали мене шарпати, здирати з мене рясу й лаяти: — „Скинь це, ти сволоч митрополича, сволоч Петлюрівська!“ Я пішла до своєї кімнати й переодяглась у чорну сукню. Заявили мені, що поїду з ними, але не дозволили мені нічого з собою взяти, навіть плаща. — „Ми тебе переодягнемо й пере-

святимо“ — казали. Також не дозволили мені видати Сестрам жадного розпорядження. Поки мене випроводили з дому, агентка (її називали Зіна) пішла до каплиці, збезчестила її та вкрала з престолу літургічну золоту ложечку. Мені казали сідати в авто. Коло мене сіла Зіна, тримаючи ввесь час звернений в мою сторону револьвер. Я сказала: — „Сховайте револьвер, я вам не втечу“. — „Мовчи, бо як скажеш ще слово, порахуєш усі зуби“ — почувла я відповідь.

Мене завезли до будинку НКВД при Пелчинській вулиці; запровадили до якоїсь кімнати і там я просиділа більш-менш 3—4 години. До кімнати входили різні люди, оглядали мене та глумились надо мною. — „Монашка, монашка“ — насміхалися. В 8-ій годині ввечорі взяли мене на допит, що тривав до 4-ої години ранку. Мені казали сидіти непорушно на стільці. Слідчі змінювалися тричі й кожен з них вимагав, щоб я „призналася“. Ставили мені три запити: „1. Чим ти провинилася супроти советської влади? 2. Відколи належиш до Організації Українських Націоналістів та які маєш зв'язки з закордоном? 3. Де ти сховала зброю?“ Я, очевидячки, заперечувала всі ці закиди. Коло 2-ої вночі казали мені скинути зверхню одягу, — я залишилася в білизні. Тягнули мене за волосся, били головою об мур, кулаками в лице. Згодом один енкаведист вхопив мене за руки, другий за волосся, третій за ніс і влили мені в уста дві склянки урини. — „Маєш, це твоє святе Причастя“ — казали. Вранці відвезли мене до в'язниці при Замарстинівській вулиці.

Коли мене впустили до камери, моїм очам представився жахливий вид. В маленькій кімнаті лежали одна побіч одної жінки, збиті в одну масу. Сім з них примістилися на двох ліжках, десять на голій долівці, без ма-

траців, без сінників, навіть без коців. Їх обличчя були несамовито бліді. Повітря було густе-прегусте, просто годі було дихати. В камері було неймовірно брудно. Проте ті жінки, які находилися в таких страшних обставинах, виявилися напрочуд зрівноважені й благородні. Всі прийняли мене дуже сердечно, почали мене потішати, хоч я їм не казала, що зо мною робили.

Наступного дня мене сфотографували і зробили відтиски моїх пальців. На переслухання взяли мене по 4 днях, вночі. Слідчий питав мене про мої родинні обставини: чому я не вийшла заміж, чому вступила до монастиря. Потім слідчий поклався на канапу й почав поводитися дуже непристойно. Говорив безсоромні речі про Митрополита Шептицького та його брата, ігумена Студитів. Я обурилась і спитала: — „Чи ви знаєте Отця Митрополита?“, а коли він заперечив, тоді я завважила: — „Якщо ви культурна людина, то не говоріть того, чого не знаєте“. Слідчий сказав, що я „хитра морда“, і на цьому покінчився цей допит.

Дня 29. червня мене знов викликали вночі. Переслухував інший слідчий. Прийняв мене буцім то чемно: — „Як вам спалося? Чи ви молилися?“ Згодом змінив тон і вимагав, щоб я призналася, що належу до Організації Українських Націоналістів. Коли я заперечила, мене сконфронтували з одним в'язнем, який мене при зізнаннях „всипав“. В'язень твердив мені до очей, що те, що він про мене сказав, — правда, а я категорично заперечувала. При конфронтації били мене в лице й по голові, а коли в'язня випроводили, тоді кинули мене на землю і двох енкаведистів били мене гумовими палицями. При тому кричали, що я мушу признатися, бо НКВД не має пощади для нікого.

Два тижні пізніше мене знову викликали й відтоді

допити відбувалися щодругу, або щотретю ніч. При кожному допиті мене катували. Били то гумовою, то залізною палицею, видаляли з голови волосся, вішали мене шнуром на гак, викручували руки. Одного разу під час побоїв бухнула мені устами кров. Енкаведист схопив брудну ганчірку, що лежала коло сплювачки, і запхав мені її до вуст. Раз при переслуханні трапився такий інцидент. Слідчий спитав, чи я знаю, що НКВД славне на весь світ. — „Знаю, але з чого?“ — „НКВД твоя найвища влада“. — „Для мене найвища влада Бог і св. Церква“. Тоді слідчий силою відкрив мені уста і сплюнув до них своє харкотиння.

Слідство продовжувалося впродовж усього літа, аж до дня 1. вересня 1940. року. Від дня арештування в червні мене допитували 47 разів і при кожному допиті тортували, вимагаючи, щоб я „призналася“. Примушували мене підписати протокол, що нібито Митрополит належав до Організації Українських Націоналістів та що я носила до нього зброю. Час від часу старалися намовити мене признатися до вини іншим способом. Вдавали, нібито вони мене жаліють та хотіли б мене рятувати, а до того треба тільки, щоб я допомогла їм моїми зізнаннями. — „Він старик, себе боронить, на тебе звалив вину. Ти молода, тобі треба жити“. Але я, розуміється, їм не повірила й не далася взяти на їх брехні.

Коли мене викликали на допит вночі з 1. на 2. вересня, я застала іншого слідчого, який поведився чемно й, навіть, висловлював своє здивування та обурення, що попередні слідчі могли мене бити. НКВД, мабуть, прийшло до переконання, що фізичними знущаннями не досягне своєї цілі, й хотіло спробувати, яку реакцію викличе в мене страх перед смертю. Завезли мене автом на горішню Личаківську й сказали: — „Веземо вас на роз-

стріл, бо не хочете нічого говорити“. Вивели мене в дебри й відіграли комедію, ніби мене зараз розстріляють. Але я не боялася.

З цього часу змінили поведінку супроти мене, поводитися по-людськи. Завезли мене, навіть, до мого монастиря і дозволили взяти до тюрми постелю, білизну і харчі.

Таким чином слідство було закінчено. Мене перевезли до тюрми „Бригідки“. Я чекала терміну судової розправи. В травні 1941. р. відновили проти мене слідство й мені довелося переживати знов не одну тяжку годину. Раз завезли мене з Бригідок до тюрми при вулиці Лонцького на допит. Питалися, чи я хочу самостійної України. Я сказала, що так. Мене кинули в льох, де мене обскочили щурі. Потім взяли мене знов до кімнати до слідчого, скинули з мене сорочку і дротом пустили електричний струм по тілі. Допит тривав увесь день. Раз-у-раз мене переконували, що я маю ще останню нагоду рятуватися, бо інакше буду засуджена на смерть. Пропонували, щоб я погодилася працювати для НКВД, себто стати донощицею, тоді мене випустять на волю. Запевнювали, що про це ніхто не буде знати. Я відповіла, що чесно жила й чесно хочу вмерти.

29. червня 1941. р. мав бути суд надо мною. Але дня 22. червня почалася війна між Советами й Німеччиною, а дня 26. червня в'язні розбили двері нашої камери і я вийшла на волю. Аж до приходу німецької армії до Львова я скривалася в льохах митрополичої палати на горі св. Юра. Я сиділа в тюрмі рік і два тижні.

В сітях НКВД

Потрясаюча сповідь св. пам. д-ра Степана Біляка дозволяє зрозуміти, до чого доводила людей большевицька тюрма і большевицький моральний терор. Розповідач, з професії адвокат, оборонець в українських політичних процесах і відомий громадсько-політичний діяч у добі польської окупації, був у 1928.—1939. рр. послом до варшавського сойму від партії УНДО і членом Центрального Комітету цієї партії.

Мене арештували 25. жовтня 1939. р. в моєму помешканні у Львові після переведення в мене дома дуже строгої ревізії. При ревізії звертали найбільшу увагу на листування, записки, фотографії та всі особисті документи. Під час ревізії я мусів сидіти непорушно на кріслі, коло мене стояв чекіст і сторожив мене. Всі папери, документи і знімки забрали з собою. Свідком ревізії був кем'яничний сторож, українець, порядна людина. Коли я давав якісь пояснення і командири енкаведисти, які переводили ревізію, перевіряли у сторожа, чи я говорю правду, він зізнавав на мою користь.

Після ревізії мене випроводили з хати, посадили до вантажного авта, по обох боках сіли командири з витягненими револьверами, яких дула приложили мені до

грудей, за мною два вояки енкаведисти з наїженими до мене рушницями. Завезли мене до тюрми при Замарстинівській вулиці, яка за австрійських і польських часів була військовою в'язницею. В тюремній канцелярії перерів у мене особисту ревізію місцевий комуніст, при чому казав мені роздягнутися догола, хоч у кімнаті було дуже холодно. Від мене відібрали підв'язки, шлейки, шнурки від черевиків, усі металеві предмети (напр. кнопки від манжет, а пряжки повідрізували). Але найболючіше для мене було те, що мені забрали окуляри. Даремне я вияснював і переконував, що без окулярів я сліпий каліка, що ношу їх ціле життя (мої скла мають —10).

Потім завели мене до камери ч. 23 в партері. Величина камери 4 м × 2,5 м, нормально вона була призначена на 2, найбільше 3 в'язнів. З хвилиною, коли я прийшов, сиділо в ній 11, пізніше число дійшло до 17 в'язнів. Самі старші люди, всі з інтелігентської верстви, колишні судді, старшини та інші „вороги народу“. В камері було одно ліжко, на ньому лежав в'язень тяжко хворий на запалення нирок і суглобів, урядовець міського управління, поверх 50 років. Не зважаючи на домагання тюремного лікаря, управа в'язниці не перевозила його до шпиталю й залишала в камері. Всі інші в'язні спали на долівці, частина на сінниках, яких було п'ять, дехто на коцах, а решта так просто на голих дошках. Вдень складали ми сінники в один кут, щоб забирали якнайменше місця. В камері було страшенно тісно. Вночі ми мусіли всі спати на тому самому боці так густо, що обернутися на другий бік або покластися горілиць не було можна. З такого лежання боліла рано грудна клітка, боліли всі кістки. Ми лежали поруч себе в двох рядах, чоботи в'язнів, які лежали в одному ряді, притикали до голів другого ряду. Реглямент призначував на сон

7 годин, від 9. ввечорі до 4. рано. На ділі більшість тюремних сторожів скорочували цей нічний відпочинок, не дозволяли кластися вже о 9. і пробуджували нас перед 4. Люди були постійно невиспані. Цілу ніч світилося в камері дуже яскраве світло, яке не давало спати. Закрити голову не було можна. Коли я раз відрухово це зробив, до камери вбіг з криком „надзиратель“ і здер з мене коц.

Крім одного ліжка, обстановка камери складалася ще з одної лавки й одного стола. На лавці могло сісти щонайбільше 6 людей, деякі сідали на краю ліжка, інші мусли стояти. Лягти в день не було можна. Не давали нам нічого до читання, всякі товариські гри були заборонені, розмовляти вільно було лише півголосом. Люди здебільшого куняли цілий день у повній апатії. Часом ми ставали гусаком і ходили по камері раз вліво, раз вправо, щоб випростувати кістки. Ніякого проходу ми не мали, за весь час мого сидіння в тюрмі на свіже повітря мене не випроводили ні разу.

Їсти давали три рази денно, два рази ми діставали юшку (фактично теплу воду з кільканадцяти крупами), ввечорі несолоджений чай і хліб. Згодом харч трохи поправився, давали дещо цукру і раз у день густішу юшку. Харч був такий скупий, що ми постійно були голодні. Управа в'язниці не мала належної кількості горняток так, що до горнятка, призначеного на одну порцію, давали їжу для двох. Коли я зупинився на харчі, то згадаю такий інцидент: На латинське Різдво 25. XII. 1939. року не дали нам цілий день їсти. Щойно пізнім вечором принесли якусь рідину, буцім то гарячий чай, а що всі ми були дуже голодні, кинулися на напиток, хоч його запах і смак видалися нам дуже підозрілі. Вночі майже всі в'язні захворіли, дістали болі, деякі з нас блювали, і ми

прийшли до переконання, що в чаю, яким нас погостили большевики на Різдво, була сеч.

Повітря в камері було нестерпне. Вікон не вільно було відчиняти, спати ми мусіли теж при зачиненім вікні. Вітрили камеру лиш тоді, коли випроводжували в'язнів на фізіологічні потреби. В камері було відро, яке страшно воняло: воно було обраховане лиш на 3—4 людей, отже постійно горою переливалося. Найбідніші були ті, які мусіли спати коло відра.

На полагодження фізіологічних потреб випроводжували нас з камери два рази денно, вранці і ввечорі. На 17 людей залишали нам 10 хвилин часу, при чому рано цей час був призначений теж і на миття. Годі описати ті драстичні сцени, які діялися кожного дня в кльозетах (було їх три, фактично три отвори побіч себе) . . . В'язні товпилися, просилися, спихали один одного, в страху, що на них уже не стане часу . . . Паперу ні шматки не вільно було вживати . . . Нашого хворого товариша ми мусіли щодня виносити до кльозету на руках, і це теж упродовж тих десяти хвилин.

Пересічно раз на два тижні водили в'язнів до лазні, яка містилася побіч, у другому будинку, через подвір'я. Малесенькі, зимні сіни просто з подвір'я були вбиральнею, там треба було скинути одяг. Було так тісно, що годі було розібратися і не було де покласти речі. Ми вішали їх на вішалках, по яких лазили блощиці й воші. З тих сінок входилося до просторої кімнати, в якій було шість душів. Кімната була зимна, а з душів лився кип'яток. Кожна купіль спричинювала простуду, і чистота по такій купелі була дуже проблематична.

На всю тюрму, в якій сиділо приблизно 3.000 людей, жінок і чоловіків, був тільки один лікар і дві медсестри. Ніякої шпитальної залі, ніякого ізолятора в тюрмі не

було. Ніяких ліків хворим не давали, взагалі лікарська опіка була зовсім невиспачальна. Лікарська візита виглядала так, що одна з сестер відхилила двері, сама стверджувала, що „всі здорові“, і йшла далі. Треба було кричати і рішуче домагатися, щоб допустили хворого в'язня до лікаря. В кімнаті лікаря при оглядинах хворого сидів чекіст; коли хворий починав щось ширше розказувати, чекіст перебивав його і забороняв далі говорити. Лікар робив враження людини наляканої, стероризованої. На всі прохання розводив безрадно руками.

В'язні були цілковито ізольовані від світу. Не мали ніяких книжок ні часописів. Не вільно було листуватися, ні приймати відвідин. Не вільно теж було мати правну оборону. Найближча рідня не знала, де ми і що з нами. Коли когось забирали, він пропадав як камінь у воду. Також в одній в'язниці в'язні різних камер нічого про себе не знали, не сміли донебудь зустрітись. Коли трапилося, що коридором вели в'язнів з двох різних сторін, тоді в'язні мусіли негайно обернутися лицем до стіни й чекати, аж ескортанти порозумілися між собою, котрого з в'язнів мають наперед перепроводити. Оглянутися на коридорі не було вільно. Коли в'язня переводили з одної камери до другої, тоді приказували йому мовчати про те, з ким він досі сидів та що з ним робили. Єдиним засобом контакту з сім'єю та найбільшою розрадою для в'язня були т. зв. передачі, себто пакети, які в'язні діставали з дому раз у місяць, в них білизну і дещо харчів. Але на передачу треба було мати окремий дозвіл і не всі в'язні його діставали.

Поведінка тюремної сторожі була здебільшого брутальна. Нашими „надзирателями“ були люди малограмотні, крикливі, з садистичними нахилами. Коли я прийшов до тюрми, надзирательською нашої камери була мі-

сцева комуністка. Вона поводитися з нами неймовірно грубо і брутально, куди гірше, як сторожі чоловіки. Найменша розмова, наближення до вікна, схилення голови, що ніби в'язень засипляє, — викликували в неї фурію. Чекістка влітала до камери і зневажала в'язня простацькою лайкою. Взагалі, крик і словні зневаги були у сторожі на денному порядку, але побоїв сторожа не вживала. Найменшого спротиву „надзирателі“ не терпіли, їх накази мусіли бути виконані безапеляційно й негайно. Пам'ятаю такий інцидент: Один в'язень раз зав'язав собі лице хустиною, бо болів у нього зуб. Сторож казав скинути хустинку, а в'язень просився, пробував переконувати; тоді розлючений сторож стягнув з в'язня хустину, вхопив його за обшивку, затягнув на коридор під водотяг і впродовж 10 хвилин лив йому на голову зимну воду.

Одного разу молодші в'язні зробили собі з хліба кістку до гри і почали нею гратися. Кістка покотилася в мій бік, я відкинув її назад. Це завважив доглядач. Оця моя „провина“ спричинила, що мене переслухували кілька днів підряд по кілька годин, закидуючи мені, що я хотів виграти від моїх спів'язнів сорочку чи одягу, або знов, що ніби я грався навмисне, щоб здеморалізувати інших в'язнів, намовити їх до непослуху, бо гра заборонена, і т. ін.

Дисциплінарні кари сипалися на в'язнів за щонебудь. Одною з кар був карцер. Був це темний, зимний і вогкий льох, стіни й долівка були зовсім мокрі. Не було в ньому ніякої причі ні стільчика, весь час треба було стояти. Раз у день давали воду і кусень хліба. Вже по кількох годинах люди верталися звідти вповні зломані.

Мене обвинувачували в протисоветській діяльності, якої доказом мала бути, поперше, моя приналежність до

УНДО, подруге, моя посольська діяльність, і потрете, моя діяльність оборонця в політичних процесах, зокрема ж оборона в процесі українського студента Миколи Лемика, який в 1933. р. виконав атентат у советському консульстві у Львові (хотів убити консула, а вбив урядовця консульства). УНДО вважали большевики раз польською агентурою, якої завданням було підготувати війну з Советами, то знов легальною формою ОУН. Факт, що адвокати члени УНДО були в процесах проти ОУН оборонцями членів цієї організації, був для НКВД доказом, що УНДО і ОУН — це те саме. Українських послів уважали большевики за службовців польського уряду, які сліпо виконували доручення уряду та „обманювали український народ“. Також за противольшевицькі статті „Діла“ робили відповідальним УНДО. Коли їм вказувано, що члени УНДО та українські послы були переслідувані польським урядом, що вони боролися з Польщею за права українського народу, то казали, що це була лише навмисна тактика. Робили мені теж закид з того, що мій колишній конципієнт перейшов колись нелегально польсько-советський кордон. Твердили, що він був членом ОУН та що я його вислав до Советів на шпигунську роботу. (По правді він був членом комуністичного сель-роб'а¹) і втік до большевії без мого відома.)

Допити відбувалися лише ночами, часто кілька годин підряд. Напр., допитували в'язня від 10. до 2. вночі, потім відпускали; ледве в'язень заснув, знов його будили і переслухували дальше до рана, напр., від 3. до 6. години. Сам допит — це була сполука всяких вирафіно-

¹) Сель-Роб, Селянсько-Робітнича Партія, одна з легальних експозитур Комуністичної Партії Західньої України, діяла якийсь час в Галичині і Волині, опісля розв'язана польським урядом.

ваних методів, обрахованих на те, щоб людину зломити. Був там і крик, і глум, і зневага, і погрози, то знов підлецування й обітници. Енкаведисти були добрими психологами, знали людську вдачу та її слабощі; відгадували, чим і як зробити з людини безвольну істоту.

Кожне переслухання починалося від автобіографії і докладного квестіонаря. Хотіли переконатися, чи в'язень за кожним разом каже те саме, чи подає ті самі дані. В квестіонарі були запити про соціальне походження, партійну приналежність, про знайомих і приятелів, чи бував за кордоном і чи має когось з родини за кордоном та чи веде листування з кимось з східних теренів Радянського Союзу або кого там знає.

Завданням слідчого було стероризувати в'язня до того ступеня, щоб він признав усі ставлені йому закиди. Коли сьогодні згадую й аналізую спосіб переслухання мене та мій тодішній нервовий стан, то бачу ясно, що стосували до мене метод залякання. Слідчі, мабуть, відгадали, що мною заволодів панічний страх, якого я не був у силі опанувати, страх перед ними і перед допитами, перед жахливою сучасністю і перед невідомим майбутнім, взагалі перед большевиками і тим, що вони мені готують. Можливо, що засоби залякування видадуться примітивні тим, хто не знає атмосфери слідчої кімнати і тюрми НКВД та оцінює явища категоріями людини, що живе в нормальних умовах правової держави. Але інакше було тоді зо мною . . . Ніч, тюрма і мої нерви, нещасні нерви! Жах чаївся в кожному кутку . . .

Розкажу кілька сцен. При переслуханню слідчий вдає п'яного, витягає револьвер і бавиться ним, звертаючи дуло в мою сторону. Ось-ось потягне за курок і вистрілить. Ця забава триває годину, дві, три. А для мене кожна хвилина — це вічність, кожна хвилина — неви-

словлена мука. Іншим разом слідчий знову вдає п'яного, але вже не бавиться револьвером, лиш тяжким камінним притискачем. Наміряється вдарити мене в чоло і кричить: „Ти старий ідіоте! Коли не признаєшся, я зараз тебе вб'ю!“ Раз відіграли зо мною таку комедію: Мене викликали вночі, завели до якоїсь залі, де за столом сидів слідчий і ще два типи. Після списання короткої анкети мені поставили три питання: 1) чи я був членом УНДО, 2) чи був членом Центрального Комітету УНДО і 3) чи я був послом? Я, розуміється, потвердив усі запити. Тоді слідчий встав, казав мені встати і почав відчитувати в російській мові доволі тихо й невиразно якийсь акт, що робив вражіння присуду. На кінці голосно відчитав таке: „засуджується на розстріл після заходу сонця“. Я був переконаний, що мене засудили на смерть. Коли я хотів просити вияснення або сам дати вияснення, мені не дали промовити ні слова. Чекіст випровадив мене силою. Я вернувся до камери переконаний, що мене засудили на смерть, і в цьому переконанні жив довгі тижні. Щоночі я чекав, що мене розстрілять. Спершу я переходив лекельні муки, боявся смерти, боявся кожного шелесту в коридорі, умлівав, коли вночі відчиняли двері камери. Але по 10 днях я молився до Бога, щоб це якнайскоріше сталося і мої муки скінчилися. Тим часом, коли мої нерви були напружені докраю, мене одної ночі викликали з камери, водили довго по незнаних коридорах і вивели на подвір'я, ніби ведуть на розстріл. З подвір'я знов завели мене до будинку і впхнули до якоїсь кімнати, в якій горіло дуже яскраве світло. В кімнаті не було ніякої обстанови, лише під стіною екран. Вийшов якийсь тип і на чорній таблиці написав моє ім'я, прізвище, рік народження. Крадькома приступив до мене і нагло повісив мені цю таблицю на шию. Казав станути під

стіною, не рухатися. З бічних дверей висуває якийсь великий предмет, заслонений коцом і звертає проти мене. Мені через голову шибнула думка: екзекуція... Але це був лише фотографічний апарат, яким зробили мою знімку...

Мали вони людей з огидними, відразливими обличчями, страшними очима, подібних до звірів. А може це були маски, які вони на себе надівали? Коли я виходив з допиту і мусів іти вузенькими залізними сходами, такий тип причаювався десь за рогом, коло якого я мусів переходити, і робив рух ніби хоче на мене кинутися, або нагло блиснув мені перед очима наганом. Це не були лише мої хворі нерви. Адже сальви стрілів чули ми кожного світанку.

Часами слідчий пробував іншої методи. Наприклад, переконував мене, що мої колишні товариші, інші члени Центрального Комітету УНДО, „призналися“ до всього і мене „засипали“, ствердили, що були на польській службі, і т. ін.; слідчий відчитував мені навіть протоколи зізнань, які нібито зложили ці в'язні, до речі, протоколи такі абсурдні, що видумати їх могла лише фантазія енкаведиста. Іншим разом мене тероризували моєю дружиною. Слідчий починав про неї розмову і всілякими натяками давав мені зрозуміти, ніби вона арештована або вивезена. І зараз мене запевнював, що лише від мене залежить, щоб ми обоє, я і вона, були вільні...

Я сидів у тюрмі тільки чотири місяці, але мої муки не покінчилися з хвилиною випущення мене на волю. Коли мене звільнювали, мені не віддали моїх особистих документів і виказок, ані моїх окулярів, казали, буцім вони десь загубилися. Тип, який мене випускав, сказав ніби по-добрячому: — „Зайдіть до мене до хати, відбе-

рете собі окуляри й папери. Я їх пошукаю і підготую вам". І подав адресу свого приватного помешкання. Кілька разів я до нього заходив, бо дуже мені залежало на тому, щоб дістати назад мої документи й окуляри. Але він їх ніколи не мав, заповнював, що дасть їх другим разом. Зате починав зо мною розмову, випитував, з ким я зустрічаюся, що робить цей чи той з моїх знайомих. Я збував завжди ці питання нічим. За четвертим чи п'ятим разом чекіст починає мене гостити, витягає горілку, закуску, обіцяє дати добру працю. По яких 2—3 місяцях, коли я раз до нього зайшов, застаю в нього трьох типів. В розмові вони починають підносити проти мене нові закиди. Що буцім то мають докази, що я в слідстві говорив неправду та що ніби я був командантом ОУН в містечку Г. Я схвилювався, думав, що мене зараз знов арештують. Мої нерви були в такому стані, що я розплакався. Тоді вони кажуть, що приналежність до ОУН мені вибачають, але знов висувають мою оборону Лемика. Мали з собою номер „Діла“ зі звітленням з процесу, яке, на їх думку, дуже мене обтяжувало. Тоді сказали, що мене залишать у спокою, коли я скажу, де перебуває Лемик (атентатчик на советського консула). Я відповів, що навіть не пам'ятаю, як Лемик виглядає та що нічого про нього не знаю. Мене пустили, але казали мені прийти за кілька днів, тоді мені покажуть фото Лемика, а я маю розвідатися, де він перебуває. Що мені було робити? Я розумів, що НКВД омотує мене своїми сітями, і не бачив можливости виплутатися з них. Водночас я завважив, що за мною слідкують крок за кроком. Отже про втечу не було мови. Я мусів піти. Мені показали фотографію Лемика. Тим часом я перевірів, що Лемика нема по советському боці, отже відпала небезпека, що

можу йому пошкодити. Я запевнював енкаведистів, що шукаю за ним, і старався протягати справу.

В тому часі я стрінув раз на вулиці о. Дзєровича, який в розмові згадав мені, що добре було б, щоб я відвідав Митрополита. Одного вечора я пішов туди. Наступного дня приходять до мене якийсь тип і наказує явитися негайно в помешканні мого „опікуна“ енкаведиста. Там мене питають: — „Де ви вчора були? Чого ходили до Митрополита?“ Я сказав, що ходив до Митрополита просити підмоги, бо ж я від довгих місяців без праці. На це вони: — „Якщо ви справді говорили вчора з Митрополитом тільки про ваші особисті справи, то підете другий раз і мусите говорити з ним і на інші теми“. Мені казали довідатися, з ким з-за кордону Митрополит підтримує зносини. Я побачив, що нахождуся в пастці і переживав пекельні муки. Я не бачив виходу з своєї ситуації і рішив з собою покінчити. З думкою про самогубство я носився вже здавна. Одної ночі я вбив гак у двері, приготував мотузок. Коли я навколішках почав молитися, мене огорнув спазматичний плач. Я не міг відібрати собі життя і мусів дальше контактуватися з енкаведистами та старався їх обдурювати. Всі їх запити про Митрополита я збував тим, що Митрополит в розмові зо мною мене питається, що чувати, але сам нічого не розкажує і не дає мені відповіді. Тоді мені казали йти до єпископа Будки і до о. ігумена Климентія Шептицького і через них довідатися, з ким з-за кордону Митрополит має зв'язки. Про кожні мої відвідини у цих осіб большевики були поінформовані через своїх шпигунів, вони знали докладно щодо хвилини, коли я приходив до них і коли відходив. Якийсь час я боявся, чи НКВД не допитує теж цих осіб та чи не перевіряє в них, про що

вони зо мною говорять. Але я переконався, що інформації большевиків кінчаються на порозі кімнат Митрополита, єпископа Будки й о. ігумена Шептицького та що того, що діється за дверима їхніх помешкань, большевики не знають. Тоді я відіхнув, бо я міг свobodно видумувати зміст розмов з цими особами й обдурювати НКВД. Зміст кожної розмови я мусів подавати їм на письмі. По якомусь часі вони знов перевірювали в мене теми і хід моїх розмов, щоб переконатися, чи я подав те саме. Ніхто не в силі зрозуміти, як ця гра мене хвилювала і виснажувала мої нерви. Я мусів вигадувати в подробицях кожен мою розмову з Митрополитом, єпископом чи о. ігуменом, мусів запам'ятувати собі ці фіктивні розмови, щоб могли відтворити їх і по якомусь часі. Я мусів вести гру так, щоб нікого не наразити та водночас щоб енкаведисти не зорієнтувалися, що я їх обманюю.

Довгий час я був безробітний і, як переконався, не міг дістати праці тому, бо мені шкодило НКВД. Скрізь, де я голосився, мене чемно приймали, робили надії, що праця для мене буде, і казали зголоситися по 2—3 днях (звичайно, щоб поспитати про мене НКВД). Але коли я знов приходив, мені відмовляли. Вкінці по 6 місяцях я дістав працю в фабриці гребенів і гудзиків. Я просиджував на праці від вчасного ранку до пізньої ночі, також поза урядовими годинами, щоб тільки могли прикритися браком часу.

Я боявся зустрічати знайомих, щоб НКВД не примушувало мене розказувати про них. Коли я бачив знайомого здалека на вулиці, то скручував у бічну вулицю або ховався у брамі найближчої кам'яниці, щоб уникнути привітання і розмови з ним. Церква була єдиною моєю розрадою, єдиною підтримкою.

Ці моральні муки і знущання НКВД надо мною тривали від лютого 1940. р. до кінця червня 1941. р. Нерви мої були в такому стані, що коли б це було тривало ще кілька тижнів довше, я рішуче не видержав би. Прихід німецьких військ був для мене визволенням у найправдивішому значенні цього слова.

Я була засуджена на смерть

Оповідає студентка львівського університету, 20-річна тендітна дівчина, одна з безстрашних боввочок українського підпілля. Її батька, греко-католицького священика, більшовики замордували в тюрмі.

Дня 5. вересня 1940. р. з'явилися в моєму львівському помешканні непрошені гості, енкаведисти. Була саме 12. година опівдні, я тільки прийшла була з університету. Докладна ревізія тривала до 10. години ввечорі. В моїй бібліотеці перекинули, здається, кожну сторінку. Вкінці повезли мене, мого батька і двоюрідного брата т. зв. „чорним вороном“ (крите поліційне авто, що одна його поява викликувала жах на вулицях міста) до Обласного Управління НКВД у Львові при вулиці Пелчинській. Тут відбувся перший допит, що тривав цілу ніч, цим разом зрештою ще зовсім чемно. Запитували мене про приналежність до української революційної організації та про націоналістичну пропаганду серед українців-студентів з давньої території Рад. Союзу. Наступного ранку перевезли мене до слідчої в'язниці при вул. Замарстинівській. Судилося мені провести в ній чергових чотири місяці, напевно найтяжчих в моєму житті.

Перша річ — це була основна особиста ревізія. Зрештою, вона не вдалася, бо я перепачкувала з собою

до камери приготовані завчасу найнеобхідніші речі: графітовий штift від олівця, кілька тонких роликів паперу, голки й жилетку. В камері вразила мене в першу чергу велика блідість облич її мешканців. Крім того відразу давалася відчувати просто неймовірна тіснота. Пояснили мені, що камера, яка за польських часів була одиночна, тепер містила 14 жінок. Коли ми спали на наших сінниках на долівці (коців і простирал у нас не було), могли ми повертатися з боку на бік тільки всі рівночасно, на команду. Денний порядок виглядав у слідчій в'язниці в загальних рисах так: ми підіймалися в год. 4. рано й клялися до сну в год. 9. ввечорі. Їсти давали нам на снідання 40 дкг хліба й чай, на обід тоненьку юшку-капусняк, а на вечерю кашу „пенцак“. На проходи виводили раз у тиждень, по 10 хвилин. Режим у в'язниці був дуже гострий. Розмовляти вільно було тільки шепотом, удень спати не дозволяли. Була загальна тенденція начальства у всякій дрібничці дошукуватися „бунту“: у відмові їжі, в голосній молитві, в трохи голоснішій балаці чи співі. За „бунт“ були такі карі: відбирали тижденьний прохід; замикали вікна, що особливо тяжко відчувалося в наших переповнених камерах, де ми просто душилися від смороду й браку свіжого повітря; перенесли до карцеру, себто до бетонного підземного льоху, де було страшенно зимно. Крім цього в різних годинах дня й ночі часто відбувалися наскоки на камери, сполучені з докладними особистими обшуками.

Ми старалися виповнити собі довгі, безконечні в'язничні години можливо доцільно. Ми систематично передискутовували вибрані теми, напр., ідеологічні течії в сучасності й різні державні устрої. З декількома товаришками перейшла я впродовж місяця курс французької літератури, при чому кожна з нас по черзі говорила все,

що пам'ятала про даного письменника. В нашій камері сиділи разом жінки з інтелігенції, робітниці та селянки. Для них улажували ми доповіді з історії України, з її географії, з літератури. Пригадувалися часи попередньої окупації, коли в'язниці називали „українськими університетами“. Стуканням підтримувався контакт з сусідніми камерами і з чоловічою частиною в'язниці, де теж було багато друзів і знайомих. Очевидно, цікавилися ми надзвичайно всім, що діялося у світі. На підставі різних дрібних інформацій старалися ми укласти якийсь образ воєнних подій в Європі. Тільки була в нас засада про справу й методи слідства взагалі в камері не говорити. Думаю, що для цього були дві причини. Жах слідства, страхіття допитів висіли мов кошмар над кожною з нас. Якби ми ще почали між собою про це говорити й роздумувати, то всі попали б були, мабуть, у масове божевілля. Тому перерви між допитами старалися ми використовувати для нервового відпруження, поскільки це взагалі в нашому стані було можливе. Крім того знали ми, що НКВД держало в кожній камері одного або більше „капусів“ (донощиків, провокаторів), перед якими треба було оберігатися з кожним словом, зв'язаним зо справою слідства.

В такому тяжкому положенні душі мимохіть рвалися до Бога. Поодинці та гуртом молилися ми по кілька годин удень. Ми проказували всі молитви, що їх вивесли з наших домів, що їх пам'ятали від дитинства. І самі укладали ми нові молитви, за нас, за наших рідних у тюрмах і на волі, за рідний народ. Ніколи не забуду українського Різдва у большевицькій в'язниці, 6. січня 1941. р. Крізь віконце камери могли ми ствердити, що надворі прегарний, погідний вечір. На даний знак увесб жіночий корпус почав співати стару українську колядку

„Бог Предвічний“. Мертву в'язничну тишу перерізан наш сильний, вільний спів із повних грудей. В одну мить підхопили лісню інші корпуси й поки сторожа спохватилася, радісна колядка про народження Христове була проспівана до кінця. Правда, багато декого з нас ця лісня коштувала добрий шматок життя й здоров'я. Я мала щастя: мене цим разом не били. Від чотирьох днів лежала я майже непритомна по одному з найтяжчих допитів, і тільки цей спів повернув мені свідомість життя.

Тепер хочу описати хід слідства в моїй справі. На перший допит покликали мене на другий день після того, як я прибула до Замарстинівської в'язниці. Слідчий говорив зо мною коротко: порадив мені для мого власного добра признатися „до всього“ й дав дві години на думи. По двох годинах привели мене знову до слідчого судді. Той привітав мене одним запитом: — „Признаєшся?“ — „Не маю до чого“. В цій самій хвилині посипався на мою голову й лице град ударів кулаком. Я була така збентежена несподіваною поведінкою мого судді, що навіть не знала, що думати. По якомусь часі биття перервалося. — „Признаєшся?“ — „Ні“. Тоді посадили мене на стілець, і щойно почався справжній допит. Цей перший допит тривав без ніякої перерви один вечір, цілу ніч і наступний день до полудня, якихсь 18 годин. Допитувало мене трьох слідчих, що замінювали один одного що дві години. Метода допиту полягала в тому, що мене, яку брали вже памороки від безсоння та в якої тіло корчилось від нестерпного непорушного сидіння на одному місці, заливали цілими потоками слів. І чого тут уже не було: погрози чергувалися з обіцянками, а між тим несподівані вияви співчуття або груба московська лайка; мальовничо виводили перед мої очі, що клеїлися з утоми, життя в місті, вільний вуличний рух, репертуари кін

і театрів, зайняття в університеті. Це все могла я сама собі повернути одним словом, одним признанням. Як контраст до цього йшли описи тої долі, що її собі готую своєю впертістю. Були це дрібничкові, з мистецьким хистом виведені картини тортур, перед якими здригається людська уява, починаючи від пожертя живої людини шурами. І що якийсь час, мов куля з нагана, вибухав запит: „Признаєшся?“

Так почався мій побут у слідчій в'язниці. Впродовж перших двох тижнів кликали мене на допит щодня (чи радше щоночі). Ніюдин допит не тривав коротше дванадцяти, а найдовший тридцять шість годин (цілу добу і ще одну ніч). Що значить для людини перебути таких тридцять шість годин, того не може віддати ніяке слово, я сама не можу вже сьогодні цього описати. По цих двох перших тижнях я напевно вже не була психічно нормальною людиною і з цілої моєї свідомої волі та інтелігенції осталося тільки одне словечко „ні“, яким відповідала на всі запити, на всі пропозиції. Хочу тут згадати ще про один рафінований засіб психічної тортури. Коли після такого дванадцятигодинного допиту верталася я, більше мертва, як жива, в камеру, здавалася вона мені земним раєм. З невимовною радістю рвалася я до цих кількох годин сну, відпруження, молитви, що були мені необхідні для збереження життя. І не встигла я ще добре заснути, як наново розлягається надо мною крик: „На допит“. В таких моментах була я найближче заломання.

Був один аргумент, що його не тільки раз-у-раз наводили мені слідчі судді, але що деколи навіть будився в мені та радив припинити нерівну боротьбу. Пригадую, як одного разу промовляв мені до сумління слідчий суддя Гуленко. Була це людина в середньому віці, руда та з мефістофельським укладом обличчя, при тому дуже

освічена й інтелігентна. „Ти знаєш, що з цього місця ніхто живий не виходить, і ми маємо досить способів, щоб тебе знищити. Пощо пручаєшся? Це безцільне. Ми маємо час і нам однаково, чи ти признаєшся за тиждень чи за місяць. Сильного здоров'я не маєш, пощо його руйнувати? Тим більше, що твій опір і так нікому непотрібний. Не тобі захитати владою Советів і навіть тисячі таких як ти цього не в силі зробити“. Чи він не мав рації? Большевизм убив мільйони українців, а скільки з них було таких, що полягли із зброєю в руках, або оставали мужні й незламні, відчуваючи вже дуло катівського нагану на карку. І все таки ці всі жертви були даремні, ворог досі панує в нашій землі. Отже, що я поможу моїм смішним спротивом, який нічого не змінить, нічого не спинить . . . Тоді мусіла я думати про моїх товаришок і товаришів, що сиділи в одній камері, сусідніх камерах, в інших в'язницях, та що ні трохи не страждали менше від мене. Мені не вільно було бути гіршою ні від кого, ані нікого ослабити моїм поганим прикладом.

Є ще одна річ, якої не можна промовчати, коли переказую в'язничні спогади, — це тортури. Але не почуваю себе добре в ролі „мучениці“, та й досі важко це навіть згадувати, тому обмежуся по змозі коротко. Випробовували зо мною в тюрмі різні тортури. Отже, насамперед т. зв. „фізкультура“. Полягала вона в тому, що в'язня вбирали в тяжкий зимовий плащ і в такому одязі казали робити присіди, аж поки він падав зомлілий. Потім в'язня відливали водою і в цьому самому одязі ставляли на „позір“ перед розпаленою залізною грубою. Плащ парував, і це тривало доти, аж в'язень знову падав зомлілий на землю. Таку „фізкультуру“ перейшла я двічі. Раз перейшла я тортуру електричного струму, про що не буду говорити. Та улюбленим способом на

мене, як і на всіх жінок, були побої гумовими палицями по тілі або по п'ятах. Спеціалізувався в цьому сам начальник слідчого відділу, майор Козлов. В пізніх нічних годинах викликували мене до люксового кабінету Козлова, заставленого дорогоцінними меблями й килимами. Тут були зібрані вже всі слідчі судді, звичайно добре підпиті. Енкаведисти насамперед насміхалися надо мною, а потім розкладали на підлозі та по черзі били гумовими палицями.

Як я це все витримала, сама не можу зрозуміти. Може тому, що я виробила собі до моїх суддів таке почуття, ніби вони взагалі не є людські істоти, тому не можуть вони мене ані образити, ані скривдити, й тому не треба мені на них звертати ніякої уваги. Під час допиту старалася я абсолютно ні про що не думати. А коли мене били, тоді дивилася на моїх суддів та шукала смішних рисок у їхніх перекривлених обличчях, що здавалися мені якимись дивовижними, нелюдськими масками. Пам'ятаю, одного разу вели мене на черговий допит. Нагло спостерігаю, що дрижать підо мною коліна. На думку, що можу боятися, почала я дійсно боятися. Була це тяжка хвилина. Але тоді подумала я, скільки комізму в цілій моїй ситуації і що була б я сказала перед двома роками, якби мені тоді хто був пророкував, що познайомлюся з „романтикою чекістської тюрми“. Це мене відразу заспокоїло, мій настрій зовсім поправився, й коли суддя привітав мене вигадливим прокльоном, я мала охоту засміятися йому в ніс.

Як сказано, найчастіше брали мене на допити у перших двох тижнях. Пізніше теж кликали мене, але вже в довгих відступах. Тоді переходили подібну процедуру кількадесят моїх товаришів і товаришок, що всі були арештовані під спільним закидом. Це вже були для мене

порівняльно спокійніші часи. Тоді саме улаштувала я була життя в камері, як про це була мова напочатку.

Все таки я почувала, що моє здоров'я згоряє як свічка. Були це в рівній мірі наслідки попередніх тортур, як і неймовірних протигігієнічних умовин у тюрмі. У мене появилася цинга (скорбут), почали хитатися зуби. Я згадала, що Шевченко, царський в'язень, теж хворів на цингу. Колись у дитинстві, як багато дітей, мала я в легенях туберкульозні вогнища, але це вже віддавна звапніло, і я ніколи навіть про це не думала. Та в тюрмі вогнища відкрилися наново. Я весь час перебувала в підгярячковому стані, що зрештою було навіть приємне, бо огортало дійсність у серпанок. Але я могла похвалитися щастям. У наслідок поганого харчування та бруду більшість моїх товаришок по камері хворіли на гостру авітамінозу: ціле тіло вкривалося гнійними ранами. Я цього не мала. Зате була в мене інша біда. Під час одного допиту слідчий станув чоботом на мою ногу і простояв так дві години, розмовляючи зо мною та покурюючи цигарки. Після того почала мені пухнути нога й пухла та боліла впродовж усього мого сидіння в тюрмі. Вже після виходу на волю була я в лікаря, що ствердив зломання якоїсь кісточки та наклав мені гіпсовий бандаж. Ясно, що при таких антигігієнічних умовинах смертність була в тюрмі величезна. Але найбільше таки було випадків, що в'язень уже не вертався з допиту, згинувши мабуть під руками своїх катів.

Після трьохмісячного побуту у слідчій в'язниці відбувся нарешті процес, що мав вирішити мою долю. Відома річ, НКВД не дуже панькалося з противниками большевизму і зганяло їх на той світ звичайно без ніяких процесів, адміністративним шляхом. Але в цьому випадку йшло, здається, про те, щоб над кількома десят-

ками української молоді зробити показовий процес, який можна б використати пропагандивно в боротьбі з українством. Обвинувачених було 59 осіб, з того 22 жінки. Наймолодша обвинувачена мала 16 років. Більшістю були це студенти, крім того робітники й кілька гімназійних учнів.

Три дні перед процесом викликали нас на коридор і тут прочитали акт обвинувачення. Всім закидували приналежність до революційної української організації, підготову збройного повстання та . . . шпигунство на користь капіталістичних держав. Все це були злочини по статті 54., § 2. Советського Карного Кодексу, загрожені „вищою мірою кари“, себто карою смерти, або карою тюрми не менше десяти років.

Процес відбувався в днях від 15. до 19. січня 1941. р. у головному будинку львівського НКВД при вулиці Пелчинській. Туди перевозили нас кожного ранку із слідчої в'язниці „чорним вороном“. Розправа не була публічна, але гостей на залі було дуже багато. Були це представники московського, київського і львівського НКВД, що прийшли подивитися на „оскаженілих ворогів народу“. Говорили, що між глядачами були навіть грубі шишки. Суд, розуміється, теж був набраний із службовиків НКВД. Головою „судової трійки“ був київський жид, Юрко, прокурором був москаль, Харитонов.

Сам процес мав усі риси підготованої комедії. Але вистава потерпіла фіяско через спротив головних акторів. З української молоді був поганий матеріал до большевицького показового процесу, не було тут нещасних опльовуючих самих себе і власні ідеали калік, яких можна б потім показати для науки „советському народові“. Тому, проти первісного пляну, нічого про процес не писали у пресі. Наших шість десятків трималися

гарно й мужньо. Хто, як я, під час цілого слідства не признався ні до чого, далі тримався цієї тактики. Інші, що під впливом тортур підписали у слідстві якісь признання, говорили у вічі ворогові, що його ненавидять до могили й поза могилу та що недалекий уже день, коли на руїнах большевицької тюрми воскресне Україна. З найбільшим обуренням відкидали закид шпигунства у користь сторонніх держав, як незгідний з честю українців, що змагають до волі на рідній землі. Я мала таке враження, що дехто з моїх товаришів умионе очайдушними й навіть зухвалими відповідями хоче спокутувати перед громадою хвилини попередньої слабости. Треба було бачити, як наші судді реагували на таку поставу підсудних. Коли ці складали своє національне визнання віри, вибухали вони якимось несамовитим іржанням чи реготом, або відповідали брудними московськими прокльонами.

До речі, згадаю теж про інші благословення советського правосуддя, що вилилися на наші грішні голови. Допущено було до процесу сім адвокатів, усі, розуміється, призначені з уряду, бо так ніхто не рвався б боронити в'язнів НКВД. Чотирьох адвокатів походили з Радянського Союзу, підозріваю, що це мусіли бути теж переодягнені чекісти. З інших адвокатів був один львівський українець і через нього рознеслася згодом вістка про процес по місті і краю. Перший раз побачили ми наших адвокатів кілька хвилин перед початком розправи. Останнього дня процесу були оборонні промови адвокатів. Була це незавидна роля. Підсудних якомсь треба було боронити, а тут кожную оборону легко могли інтерпретувати як солідарність з підсудним. Адвокати радили собі так: починали від похвали Сталінові й мурдому, ласкавому советському правосуддю. Потім ствер-

джували, що ми, підсудні, погані шкідники, бандити й вороги народу, але ми ще молоді, можемо поправитись, якщо дадуть нам жити. Промова кінчалася новою похвалою у честь „любимого батька“ Сталіна. Кожному адвокату відведено 5—10 хвилин. У цьому часі треба було кожному адвокату заступитися за тих 8 підсудних, що приблизно випадали на нього. Поведінка суддів під час оборонних промов була незрівняна. Вони спокійнісінько відверталися плечима до адвоката, голосно розмовляли між собою, або переключувалися зі своїми колегами в залі.

Нарешті четвертого дня суд пішов на нараду. Судді не дуже напружувалися, бо вирішення долі всіх 59 обвинувачених тривало тільки дві години, себто по кілька хвилин на особу. Ось суд уже повернувся на залю. Нас оточили сильним конвоем і казали встати. Читають присуди: 17 засуджених на кару десятих років примусових тяжких робіт у концентраційному таборі й на п'ять років заслання. 42, між ними теж я, на „вищу міру кари“, себто на розстріл. Адвокати зголошують прохання за помилування до Верховного Суду, дехто з підсудних відхиляє прохання з тою мотивацією, що не хоче ласки ворога. Спішно прощаємося між собою одним киненим словом, усміхом, жестом голови. Чи скоро зустрінемося, друзі, долі й недолі, на тому світі?.. Нас виводять і судова комедія кінчається як сон.

Всіх засуджених перевели після процесу до іншої тюрми, яка з часів польської окупації була вже широко відома в цілому краю, до „Бригідок“. Почалося, як звичайно, від докладної особистої ревізії. Засуджених примістили на т. зв. „спец-корпусі“. Був це окремих будинок, що стояв на тюремному подвір'ї, призначений для смертників. Засуджених на смерть дівчат — було нас

одинадцять — примістили в одній камері. Тут мали ми чекати на вислід прохання про помилування.

Після напружених часів у слідстві і в суді прийшли зовсім нові обставини. Могло здаватися, що весь світ про нас забув. Наші сім'ї не знали, де ми й що з нами діється. Чи ми ще живі, чи дістали кулю в потилицю. Всякі передачі були заборонені. Також НКВД перестало нами цікавитися. Три місяці не навідувався до нас ніхто з начальства. На проходи нас не виводили. Вікна у „спец-корпусі“ були закриті грубими віконницями, соняшного світла ми зовсім не бачили. В камері день і ніч світилася електрична жарівка. Я почувалася спокійна, відпочивала. Знали ми, що нас кожного дня можуть повести на страту, але я вже була погодилася з тим, що не вийду з тюрми живою, бо навіть якби мене помилували, то здоров'я вже довго не потягне. З побуту в „спец-корпусі“ маю лиш один на правду тяжкий спогад. З-поміж засуджених, що сиділи у цьому будинку, багато були людьми ще лише з імени. Вони збожеволіли підо впливом тортур слідства і психічних мук вижидання на присуд. Їх плачі, скавуління, скарги, що в них повторювалися описи зазнаних тортур, розносилися по цілому „спец-корпусі“, особливо в нічних годинах.

Аж 28. березня сповістили нас про вислід прохання про помилування. З речами викликали на коридор і прочитали, що з Москви прийшло рішення всім нам, засудженим дівчатам, перемінити смертну кару на десятирічний побут у таборі примусових робіт і на п'ятирічне заслання після звільнення з табору. Згодом довідалися ми, що помилування вирішено в другій інстанції, бо в першій інстанції, в Києві, затвердили смертний присуд. Не повертаючи до старої камери, завели нас в інший корпус тієї самої тюрми „Бригідки“. Це був відділ, де

збиралися в'язні для транспорту на Схід. НКВД чекало звичайно, поки число таких в'язнів дійшло до кількох тисяч, і тоді відправляли відразу цілий потяг. Так ждали й ми своєї черги. Всі ми просто молилися, щоб транспорт вирушив якнайскорше, не тому, щоб у концентраційному таборі сподівалися для себе кращої долі, але ми — хоч і до багато дечого привикли — ще в ніякій з давніших наших в'язниць не зазнавали таких вошей і такого несамовитого бруду й тісноти як тут. Ми не знали, де лежить призначений нам табір. Радянський Союз великий. В снігах соловецьких, в сибірській тайзі, в пустині Туркестану, де вже спочивають кості сотень тисяч наших земляків, знайдеться місце і для нас. Нарешті транспорт вирушив. Мене в ньому не було. Чому? Мое здоров'я занепадало за всі попередні місяці, і я вже була в такому стані, що власними силами не могла триматися на ногах. Начальство рішило, що мушу перекатати до наступного транспорту, говорили навіть про те, що може відправлять до шпиталю. Я вже була привикла сидіти як оселедець у бочці і тому камера, де лишилася я та ще кілька товаришок, що не вирушили з тої самої причини, видавалася мені несподівано простора. Був це вже червень місяць 1941. року...

Від приходу большевиків у Західню Україну не було, мабуть, такого українця, що не ждав би з дня на день нової війни, яка поклала б край кривавій московській окупації. І не було, мабуть, ні одного, який не був би твердо переконаний, що ця війна прийде напевно. Але коли большевики загосподарювалися на нашій землі надобре, червоний кошмар міг тривати роками. Очевидно, ми з-поза в'язничної ґрати з ще більшою тугою чекали війни, але, позбавлені контакту зі світом, ми менше від когобудь могли передбачати майбутні події.

Дня 22. червня, в неділю, від ранішніх годин чути було якісь вистріли. Перша думка: війна. Але я заспокоювала моїх товаришок, щоб не хвилювалися, бо це можуть бути якісь маневри, вправи, не знати що. Та коли від вибухів летунських бомб затряслися мури в'язниці й повилітали всі шибки, не могло бути ніякого сумніву. Порятунком, свобода зблизилися до нас. Але рівні шанси були на те, що большевики скоріше нас усіх переріжуть. Покищо в'язничній сторожі було не до нас, не дали їсти й навіть не заглядали в наш корпус. Другого дня, в понеділок, почули ми з подвір'я нелюдські крики й зойки, перемішані з безладними рушничними пострілами. Це чекісти розстрілювали частину в'язнів. Шум автомашин і — абсолютна тиша. Йшли години й ми чули тільки биття власного серця. Нагло з коридору перед нашою камерою рознісся страшний грюкіт. Хтось ломить тяжкі двері. Кричимо, й нам відповідають крики з тої сторони. Це кримінальні в'язні, що перші розбили двері в своєму корпусі й тепер визволяють інших. Кажуть, що в місті большевицька евакуація, хаос, енкаведисти виїхали автомашинами в напрямі на Тернопіль. Довго це тривало, але нарешті двері проломані. Воля!.. Мов божевільна рвуся на подвір'я. Тут уже багато в'язнів, але це лише мала частина, бо більшість корпусів ще зачинена. Звідтам несуться крики, просьби скоріше розбивати двері. Та вже пізно. Ніхто цих нещасних не врятує від жахливої смерті. Хтось кричить від брами, щоб скоріше втікати, бо енкаведисти вернулися. В'язні вибігають стадом нз подвір'я й зупиняються на широкій Казимирівській вулиці. Яка дика картина: поблизу десь горить, на вулиці стоять покинені трамвайні вози. Але нема часу придивлятись. Ось уже надїжджають Казимирівською два советські танки, обидва густо стріляють. Бачу ще

лише одне: під вогнем частина в'язнів утікає назад на подвір'я. Але я почуваю з непереможною силою, що краще згинуть під небом, як у льоху. Кидаюся вперед. Кулі відбиваються від бруку. Але я вже по другому боці, останнім зусиллям вбігаю до брами й падаю на руки сторожихи. Ця переховала мене до ночі, а в темноті я прокралася до одного знайомого українського дому і просиділа там аж до приходу німецьких військ.

Поведінка з тяжким інвалідом

Журналіст Іван Шкварко — тяжкий інвалід. Проте він повних 16 місяців карався в советських тюрмах, і каліцтво не охоронило його перед поневіркою і знущанням.

Арештували мене ніччю 22. лютого 1940. р. під закидом української націоналістичної діяльності. Підставою до цього були, мабуть, статті з гострим протикомуністичним підходом, що їх я друкував напередодні німецько-польської війни у львівських „Українських Вістях“ і в „Ділі“. Втекти я не встиг, бо прихід большевиків заскочив мене в глибині краю, засобів комунікації не було, а йти пішки такий великий шмат дороги я не міг . . .

Після арештування відставили мене з чотирьома іншими в'язнями до Львова і запроторили нас до Бригідок, де, перетрусивши нашу одіж до рубчика, зразу кинули в підвальну камеру з цементовою долівкою. Дві доби без їжі тут ми леденіли з холоду. Зате третю добу нас уже 18 душилися дослівно, як оті гади на купі, в маленькій, низькій каютці без вікна, з допливом повітря тільки крізь візитирку . . . З полудня четвертої днини дали нам гнилу юшку, а опісля повели в „баню“. Тут наперед стригли нас, стригли всюди, не виключаючи й пахвин. Цю роботу виконували два голярі цілком затупленими машинками, так що властиво не стригли, а з корін-

ням виривали волосся. Один з голярів зумисне зранив мене машинкою у пахвині. На мій протест з цього приводу дижурний лікар відповів, що від того, мовляв, не вмирається, а якби і так сталося, то це ніяка шкода, бо Радсоюз мав би в такому випадку одного ворога менше... Я мав передсмак усього того, що мене жде.

Після холодної купелі розкинули нас по камерах. Уявіть собі темну, бо з вікнами дошками забитими, брудну, з закривавленими стінами, вонючу клітку, отак з чотири метри завдовжки і три завширшки, і в ній 70 людей! Я не міг очуняти від страшного вражіння, переступивши поріг цієї клітки. В'язні чорніші чорної землі, зарослі як дикуни, вихуділі, тільки одні очі горять у них якимсь нерозгаданим вогнем. Білизна в них брудна, з бруду й поту штивна, як шкаралуца. Дві третини отих нещасливців сидять на долівці, а решта стоять біля порога. Стоять, тому що місця вже нема, щоб сидіти. Коли відстоять своє, чергова третина стає на їх місці, а вони сідають. Чому стіни закривавлені? Вони червоніють аж під стелю від крові розчавлених, кусливих блощиць. Повнісіньку коробку від сірників я наловив зараз таки першого дня перед сніданням, другу по сніданні, третю по обіді, а четверту перед сном...

Мої спів'язні? В Бригідках сиділи поруч себе різні класи й породи людей. І так поруч священика сидів злодій чи страшний, ноторійний душолюб, поруч аристократа селянин, поруч пана наймит і т. д. Злодії і бандити, згідно з комуністичною ідеологією, як „соціально до пролетаріяту зближений елемент“ — це в советських тюрмах упривілейовані люди, це, так би мовити, камерне НКВД. До них належить влада в камері, вони вчать „фраєрів“ (усіх небандитів) тюремної поведінки, дбають про „вдержання гігієни“ і т. д., але передусім є пра-

вою рукою тюремної влади. Підслухують, шпигують, провокують і доносять. За те одержують подвійні пайки харчів і папіроски. Коли політичні в'язні поводяться тихіше трави, тоді злодії вживають усіх способів, щоб спровокувати бійку, яка нерідко кінчається смертю. На моїх очах убили злодії інженера Цеслякевіча, поляка, й навіть протоколу за те не мали. Злодійські знущання над селянами й інтелігентами, що не йшли злодіям на руку, не різнилися інколи від справжніх садистичних оргій. Злодії окрадали їх з останньої кришечки хліба, побирали за них юшку, під час сну вбивали їм у носи дерев'яні кілки, їздили на них верхи, як на конях і т. п. Всякі спроби якихбудь відрухів проти отих знущань злодії нещадно здавлювали, а ініціаторів таких спроб не тільки побивали, але віддавали їх як бунтарів у руки тюремному начальству. Тільки один-єдиний раз за 16 місяців довелося мені бачити розправу-самосуд наших селян над злодіями. Бій на життя і смерть між кільканадцятьма селянами на чолі з Кусяком із Рісни Руської та дев'ятьма злодіями тривав майже півдня й у висліді пістьох злодіїв винесли кудись на ношах в агонії, а трьох ледве живих теж забрали з нашої камери.

Як переводили зо мною слідство? Чи мене били? Ні, бити мене не били, бо нема кого бити... А тоді я був такий немічний, що й курка мене заклувала б! Зате мучили мене іншими способами. Бачив я зате, як били інших. Бачив учителя Шевчука з Городецького повіту, що після нічного допиту за годину помер у моїй камері. Тіло його — це був один синяк, а кісті в нього мабуть усі були поламані. Бачив масакру селян у бібрецькій тюрмі, чув від очевидців про страшні побої в замарстинівській катівні...

На слідство покликали мене щойно в два місяці

після арештування. Перший допит виглядав так. Викликали нічку. Два слідчі сіли проти мене й заявили: — „Ми все про тебе знаємо. Ти тільки скажи, чи ти був членом ОУН? Признайся, що ти український націоналіст і германський шпигун, а ми тебе негайно звільнимо“. — „Я був тільки газетним робітником. Мої статті були друковані в газетах, що їх ОУН поборювала, щобільше, оті обидві газети належали до різних напрямків. З цього бачите самі, що я не тільки до ОУН, але взагалі до ніякої політичної партії не належав“. — „Ну, нічого, — завважив на те один з слідчих. — Посидиш трохи отут, надумаєшся, то признаєшся“.

Сиджу на кріслі годину, другу, третю, вже й дніти почало. — „Ну, що? Надумався?“ — спитав слідчий, вставши з крісла. — „Ні“. — „Так сиди собі“, — процідив крізь зуби, зложив папери в теку й обидва вийшли. За хвилину прийшло других двох „слідователів“. Вже й полудень, я сиджу, а вони пишуть. В якийсь час прийшла третя зміна. — „Ну, як? Надумались?“ — спитали мене ці треті. — „Ні!“ — сказав я твердо. — „Так сидіть собі!“ — „Алеж я ще від учора нічого в устах не мав і в „уборну“ потребую!“ — „Не здохнеш, не бійся, а в „уборну“ я тебе відведу“. Після „уборної“ я сидів отак до вечора. Щойно четверта зміна подала мені чай (теплу воду) і кусок хліба. — „Ну, як, надумались?“ — спитали мене знову, та я мовчав. — „Нічого, в нас часу „хватить“, а ви певне вже спати хочете?...“ Я мовчав і дійсно почав дрімати. Але тількищо примкнув очі, як драб копнув ногою мое крісло. — „Неззя спать!“ — закричав. — „Так дозвольте хоч встати, випростуватись, бо задеревів цілий та й холодно дуже...“ — „Неззя!“

Пройшла друга ніч. Коли вранці запропонували мені „уборну“, я вже не міг піднятися з крісла, всі члени

організму були мов дерев'яні, й мене майже занесли туди. Опівдні подали чай, але я його не пив, бо тільки спати-спати хотілось. Хоч хвилину, хоч півхвилини... Але біля мене стояв енкаведист і, як тільки я спускав повіки, він то щипав, то лоскотав мене. — „Ради Бога, розстріляйте мене, — кажу — а не мучте!“ — „Признайся, а в цій таки хвилині підеш у камеру спати“.

І знову пройшов день. Увечері я вже й на очі не міг глянути. Світло в моїх очах уже не було світлом, а радше якимсь тьмяним мряковинням, голос „следователя“ ледве доходив до моєї свідомости, а рамен уже не було сили вдержати. Третього дня опівдні з'явився біля мене лікар. Узяв за живчик, подержав хвилину, пошептав щось зі „следователями“ й вийшов. Ах, Боже, спати! Але за мною стоїть енкаведист, то трусить кріслом, то щипає, то коле чимсь гострим у шию. бо на лоскотання я вже не реауюю. — „Признайтесь, а зараз підете спати!“ — „Не можу ж я признатися до того, чого не робив!“ — „Так сидіть собі...“

Четвертого дня ввечері я вже не чув навіть, чи маю голову на карку і почав тратити притомність. Але нараз почув я, як щось гаряче розлилось по цілім організмі. Дивним дивом я відзискав притомність. Міг ствердити, що світло є ясне, що маю руки, ноги, голову на карку, навіть міг рушитись... Що діється зо мною? — почав я сам собі дивуватись, але коли глянув поза себе, побачив лікаря, що тримав у руці стрикавку. Я зрозумів, що дістав якийсь підкріплюючий застрік. — „Ну, говоріть!“ — настоювали слідчі, але я й цим разом нічого їм не сказав.

В кілька годин пізніше я попав у цілковитий обморок. Що зо мною діялось, як довго ще мене на кріслі держали й яким чином я опинився знову в камері, —

нічого не пам'ятаю. В'язні потім розказали, що внесли мене на камеру зовсім непритомного та що аж двічі навідувався до мене лікар. Я спав цілих 48 годин без перерви. Після того я серйозно захворів і кінець-кінців попав до тюремної лікарниці.

Хочете знати, що це була советська тюремна лікарниця? Це було кілька майже таких самих нехлюйних і завошивлених камер, як у корпусі. Була тільки різниця в харчах і спалося вже не на голих дошках, але на сінниках. Зносили сюди людей, які звичайно за кілька годин або днів мандрували з причепленим номером на янівське кладовище. Мандрували, сердешні, тільки в білизні або в мішках, критою „кібіткою“, що її загально називали „братрурою“. Коли хворий лебедів помочі в лікарів, то вони заявляли, що в тюрмі не лікують, тільки піддержують, що треба привикати до тюрми, бо як не привикнеш, то здохнеш, а як не здохнеш, значить, житимеш... Це дослівна цинічна балаканина советського лікаря Руденка!

Та годі, всіх подробиць моєї 16-місячної мартирології у львівських Бригідках я і за місяць не переповів би.

Ще кілька слів про останній етап моєї Голготи.

Одинадцять днів перед початком німецько-советської війни мене перевезли до тюрми в Бібрці, мабуть, щоб доповнити слідство, маючи на увазі мою довголітню громадську діяльність на бібрецькому терені.

Там застало мене незабутнє 22. червня. Від першого дня німецько-советської війни впродовж цілого тижня я чув, як розстрілювали в'язнів, як „вичищували“ одну камеру за другою.

Перед вікна камери заїздить вантажне авто й зупиняється. Мотор зловіщо гуде, реве, вие й не вгаває. На

камінному тюремному коридорі гримають важкі кроки. Чуємо нервові вигуки й раптово з лоскотом відчиняються двері котроїсь із камер. По одному викликають в'язнів. Чуємо страшне „вихаді“, мерзку кацапську лайку; гостримо слух і рахуємо кроки: раз, два, три, чотири і — раптом гучний пронизливий нагановий вистріл „трррах!“. І так щодня кілька годин підряд. Деякі в'язні благають пощади: — „Товариші, в мене жінка, діточки“; деякі не хочуть вийти з камери: чуємо грюкіт, шамотню, удари, прокльони; деякі вмирають з окликом: „Хай живе Україна!“ Хотілось би бути глухим, щоб нічого не чути, хотілось би бути сліпим, щоб не бачити товаришів у камері, які терплять одну з найстрашніших мук: жах перед очевидною, невідхильною смертю. Хотілось би кричати: рятунку! мордують безборонних!

Потім мотор німіє. Біля авта перед вікном чуємо тупіт і метушню: вантажать трупів. В декілька хвилин авто тихо виїздить кудись за місто.

В суботу 28. червня прийшла черга й на мене. Ввечорі із грюкотом відчинились двері. Викликали мене і двох братів Коржів. Завели в смертну камеру.

Темна, з вікнами забитими дошками, не камера, а скоріше льох. Пригнали тут усіх нас одинадцятьох. Усі знають, що відсіль викликуютимуть нас по одному на розстріл.

Вже зовсім стемніло, коли в камеру увійшов енкаведист із клаптиком паперу. Казав устатитись до ряду і прочитав кожного по прізвищу, імені та „отчеству“. Я був одинадцятий... І знову вийшов та залишив нас самих. Раптово завив знайомий нам мотор. У коридорі заgrimали кроки і з грюкотом відчинились двері. Викликали наперед Лиса із Водник, потім Данила Андрушка зі Звенигорода, Михайла Коржа із Глібович, Остапа Ко-

закевича із Бірки і ще одного молоденького хлопця з Любешки, якого прізвища я не запам'ятав. Викликували по одному і за кожним разом за хвилину — трррах!

Нас шістьох іще в камері, а всі напівбожевільні. Але що це? Бомба чи грім біля самої тюрми? Над будинком шигнули літаки. Стріли згори, стріли на землі, гармидер, крик, метушня, гук авт на подвір'ї і — тихо. Що воно?

Минає п'ять, десять хвилин — нікого більше не викликають. У коридорі та взагалі в цілій тюрмі — мертвецька тиша. Хлопці наперли грудьми на двері й вивалили їх. Ми випали в коридор. Розбили інші камери. Коли з усіх камер згромадились у коридорі в'язні, було нас 22 людей. Стільки лише залишилось живих з цілої тюрми. Про себе можу сказати, що п'ять хвилин, дослівно лиш п'ять хвилин, рішило про моє життя.

Масакра в тюрмі „Бригідки“

Адвокат д-р Михайло Росляк, не почувачись безпечним у своєму родинному місті Чорткові, прийшов на весні 1941. р. до Львова і там застала його німецько-советська війна. Про свої переживання за останній тиждень більшовицької окупації та про розстріли в'язнів у львівській тюрмі „Бригідки“ д-р Росляк оповідає ось що:

Дня 22. червня 1941. р. коло 6-ої години вранці вийшов я з хати при вулиці Кульпарківській 29, щоб купити хліба. На Городецькій вулиці довідався я від знайомого, що між Німеччиною і Советським Союзом вибухла війна. Я рішив поїхати до приятеля, що мав радіо, щоб послухати новин.

Вертаючись додому трамваєм ч. 8, коло костела св. Єлисавети я висів з трамваю, щоб далше йти пішки додому. Та ледве я зробив кілька кроків, як наткнувся на відомого мені з Чорткова Йонаса Бухберга, кравця, літ коло 28, більш як середнього росту, добре збудованого й порядно одягненого. Я перейшов на другу сторону дороги і прискішеним кроком ішов далше, коли по хвилині почув, що хтось за мною біжить. Раптово вхопив мене хтось ззаду сильно за праву руку й одночасно почув я, що Йонас Бухберг каже по-російськи: —

„Громадянин, я задержіваю тебе, ти арестован“. Я почав випрошуватись, запитуючи, за що мене арештують, та на це впала відповідь: — „Узнаєш в НКВД“. Одночасно згаданий Йонас Бухберг задержав двох стрічних міліціонерів словами: — „Товарищ міліціонер, ето контрреволюціонер в Чорткова, он здесь укривается; вазьміте ево“. Міліціонери вилегітимували Бухберга, який показав їм якийсь папірець, після чого мене під револьверами відвели до I. Відділу міліції при вул. Яховича. Там Йонас Бухберг щез, а дижурний міліціонер заявив мені, що Бухберг зложив на письмі заяву, що мене шукає в Чорткові НКВД та що я від довшого часу скриваюся у Львові.

В тюрмі при вул. Яховича перебував я до понеділка 23. VI. до 4-ої год. пополудні. Потім нас коло 70 в'язнів відставили до тюрми в Бригідках. Там попав я до такої камери, де сиділи здебільшого кримінальні злочинці та 15 советських військових дезертирів (між ними один лейтенант та один російський поет, арештований за контрреволюційні поезії, які при ньому випадково знайшли).

Вночі з 23. на 24. червня органи НКВД покинули тюрму „Бригідки“, і в'язні розбили майже всі камери та повиходили на подвір'я. На вулицю годі було видістатися, бо всі брами були зачинені, а проїжджаюче військо, почувши великий гамір за мурами тюрми, де зібралися тисячі в'язнів, почало зі всіх сторін нас обстрілювати. Потім військо виломило браму і, діставшись на подвір'я в'язниці, огнем з крісів загнало людей знову до камер. Багато в'язнів згинуло тоді на подвір'ю та на коридорах в'язниці, і тільки декому пощастило втекти через в'язничні мури. Згинув тоді також російський поет. У нашій камері, яка містила за польських часів 12 в'язнів, було

65 в'язнів, а повернулось 50; решта згинула. Коло 10-ої год. повернулися сторожі енкаведисти й почали вивозити автами трупи з коридорів та з подвір'я і змивати кров, що лежала скрізь великими плямами.

Незабаром перевели нас до камери ч. 41 на I. поверсі, куди прибуло двох військових прокурорів, які питали кожного в'язня його прізвище, де працював та за яку провину сидить у тюрмі. Я подав, що не знаю, бо мене ніхто не слухав, та що арештовано мене на вулиці. Прокурор не дав мені докінчити оповідання про те, як мене арештовано, та заявив, що я відповідаю за провину, підведену під статтю 54., точка 1. Товариші недолі почали мені співчувати і жаліти мене, що так без причини причіплено мені такий страшний злочин, за який присуджують тільки кару смерти. Мені стало на душі лячно. Таких „злочинців“, як я, зі статтею 54. точка 1, було в камері тільки трьох.

На моє несподіване щастя військові прокурори раптом від'їхали й забрали, мабуть, з собою протоколи нашого переслухання, бо пізнім вечором кликали нас знову одним з усіх майже камер на коротке переслухання до прокурора в цивільнім убранню. Всіх в'язнів ділили тоді — як я завважив — на дві групи: 1) звичайних злочинців і 2) політичних. При цьому переслуханні питали мене знов, за яку провину сиджу. Я розказав прокуророві видуману історію, що в черзі перед хлібною крамницею повстала між покупцями бійка, міліція почала хуліганів арештовувати, а що я випадково стояв при тій групі, що билася, мене теж за хуліганство арештували. Мене завели до камери, де були самі звичайні злочинці. Військові дезертири й політичні в'язні до нас більше не вернулись: усіх їх розстріляли на подвір'ю. Таким чином я врятувався від смерти.

В четвер 26. червня весь день випроводжували з різних камер більші групи політичних в'язнів і на подвір'ю їх розстрілювали. Крики, зойки, страшний плач невинних жертв заглушували стріли крісів та револьверів. Такі дантейські сцени відігравалися до пізньої ночі з 26. на 27. червня. А ми сиділи в камері, чи точніше лежали як колоди дерева один при одному, та з острахом вичікували своєї черги. Під впливом несамовитих сцен, що відігравалися під вікнами нашої камери, одні в'язні плакали, другі молилися гаряче до Бога, а треті, закам'янілі, видавали з себе час від часу важкі стогони безсилої розпуки. Що якийсь час заїздили авта й вивозили тіла розстріляних.

День 27. червня (п'ятниця) минув спокійно. До полудня випроводжували різні групи в'язнів з камер на подвір'я, але ані стрілів, ані гуркоту моторів авт не було чути.

Вночі з 27. на 28. червня НКВД знову покинуло в'язницю, цей раз остаточно. Прийшли люди з міста з сокирами й ломами, помогли нам розбити двері та залізні брами, і ми опинились на волі.

Тільки завдяки ласці Всевишнього я по тяжких, хоч і коротких, моральних і фізичних терпіннях щасливо повернувся до своїх найближчих, до дальшої праці.

Дружина „ворога народу“

*Спогад Марії Струтинської, журналістки
й громадської діячки, якої чоловіка, св. пам.
Михайла Струтинського, замордували біль-
шевики.*

Сьогодні, коли ми наочно пізнали всі страхиття, що діялись за мурами львівських в'язниць НКВД, ця думка видається нам божевільною, однак тоді, дивлячись на ці мури ззовні, ми не раз думали, що краще було б перебувати там, усередині.

Хто може передати сьогодні словами всю напруженість, усю тривожну глибину хвилювань дружини, матері чи сестри арештованого в ССРСР? Самий спогад про це викликає нервозне тремтіння. Від першої хвилини, коли ніччю з'явилися в нашій хаті озброєні слуги НКВД, аж до останнього моменту, який був у нас моментом жахливого відкриття, що тюрма, де був наш в'язень, змінилася впродовж декількох днів большевицької евакуації Львова у різню людей — увесь цей час пережили ми, як у якомусь жахливому, злому сні, що не хоче скінчитися.

Коли ми підписали протокол переведеного у нашому домі руйнуючого, а все таки вповні безсистемного й безглузлого трусу, „следователь“ (слідчий) заявляв нам з виглядом експонента якоїсь чудово зорганізованої

і доброзичливої установи, яка має завдання тільки „перевірити“ політичне обличчя нашого арештованого, що вже завтра вранці о 10-ій годині ми можемо зголоситись у прокурора НКВД, де нам скажуть, як піде далі справа. Ми, річ ясна, не сплячи, ждали ранку, щоб бути на місці перед означеною годиною.

В передлокою одного з відділів НКВД ми натрапляли на солдата в зеленій шапці прикордонника, або так добре знайомій нам потім синьо-червоної шапці енкаведиста. Якщо ми мали щастя добре настроїти його нашим „пролетарським“ виглядом, або якщо у нього був того дня добрий настрій узагалі, він показував вам рукою на другі двері. Та не дай Бог, щоб ви помилилися й замість до почекальні повернулись у двері праворуч, що вели у внутрішні кімнати НКВД! При самому вашому зближенні до цих таємничих дверей він попадав у скаженість, навіть цей, добре настроєний.

Енкаведист-дижурний у поганому настрої — це означало бути з місця відправленою. Нема й не буде прокурора. Коли прийти? Це не його діло. „Пашла!“ Справа покінчена. Коли ми опиралися, нас виштовхували в підсінок. Кінець, треба пробувати завтра. Ця церемонія повторялася потім так часто, що не робила вже на нас ніякого враження. Часом ми були сміливіші, ми зважувалися сказати енкаведистові, що він саме для інформації тут і є. Я зробила так раз і почула:

— „Ти што, разгаварівать со мной будеш? Я тебя в Сибір, я тебя...“

З правила дижурні відправляли всіх, кажучи, що сьогодні прийому не буде. Дарма, що часто саме в моменті такого інформування з'являвся прокурор. Це їх ні трошки не бентежило.

Я мала щастя цей перший раз бути допущена в при-

Йомну і мала щастя, що саме цього дня прийшов прокурор. (Дуже часто він справді не з'являвся цілі дні). Стояння в черзі тривало до пізнього пообіддя. Врешті я станула перед прокурором. Це був 20-річний хлопець, енкаведист, який сказав мені, що за тижнів два я можу попробувати дати „передачу“ у бувшу гарнізонну тюрму при вул. Замарстинівській.

Під „передачею“ розуміли пакунок, в якому можна було подати в'язневі дві пари білизни, одержу, коц, мило, а також (спочатку це дозволяли, а потім заборонили) тютюн і сірники. По закінченні слідства, за окремим дозволом прокурора і за згодою начальника тюрми, можна було передати й харчові продукти, як хліб, сало, цукор. Передача мала для в'язнів та їхніх родин величезне значення через те, що це був одинокий засіб правдивої інформації та обопільного зв'язку. Аж подавши пакунок та побачивши на клаптику паперу підпис нашого близького, яким він посвідчав відбір передачі, ми були певні, що він живе та що знаходиться в тюрмі; з другого боку й він тільки через пакунок і записку з нашим прізвиськом міг довідатися, що ми не поділили його долі та що знаємо місце його побуту. Передачу для в'язня приймали раз у місяць. Передачі в тюрмі йшли за абеткою, значить, треба було виждати не тільки два тижні, але й на свою букву. Однак тільки в ідеальному випадку дозволяли передати зразу пакунок. Таких випадків було дуже мало. Важко означити, що мало тут рішальний вплив: обтяження в'язня, чи його поведінка в тюрмі, тобто темпо, в якому він заломлювався і признавався до всіх закиданих йому проступків?

В моєму випадку справа малася так, що мій чоловік одинадцять років тому відійшов був зовсім від політики (був в одній каденції послом до польського сойму від

партії УНДО, потім вийшов з неї і працював у редакції інформаційного українського щоденника, врешті останній рік був безробітним), а першу передачу я подала аж після п'яти місяців. Правда, по трьох місяцях я попала була вперше на його слід: прокурор НКВД, якому надкучили мої щораз нові заяви, сказав мені, що він таки тут у тому самому будинку, в якому находилися ми. (Це значило, що він сидів у жахливих умовах тієї перехідної тюрми, де в'язні спали в підвалах на бетонній долівці). Однак про передачу сюди не могло бути мови. На всі мої благання прокурор відповідав, що про це не варто навіть говорити, бо... тут немає людини, яка б могла це від мене перебрати. Він сказав, що мого мужа хутко заберуть звідсіля, а тоді я зможу передати йому білизну. Та це сталося аж після двох дальших місяців і то не без великих труднощів: не зважаючи на те, що я мала перепустку на білизну й одіж від прокурора Обласного Суду, начальник тюрми відмовив мені прийняти передачу. Прийняв її аж після інтервенції депутата Верховної Ради ССРСР, колишнього університетського професора мого чоловіка, Кирила Студинського. Після чотирьох місяців мій чоловік знову пропав без вісти, і потім я отримала від нього лаконічну записку: „Находжуся в тюрмі № 4“. Це була перехідна тюрма, де перебували в'язні, яких слідство було покінчене. Про скінчення слідства сказав мені і прокурор Обласного Суду. Однак мій муж сидів тут шість дальших місяців і тут застала його німецько-советська війна.

Прокурор, а властиво прокурори Обласного Суду (бо їх було багато і щораз інший з них провадив справу), це була окрема сторінка наших заходів. Вони сиділи рядочком у кімнатах колишнього вибагливого Краків-

ського готелю, а в коридорах і внизу у вестибюлю товпилися родини арештованих. Раз у тиждень секретарки записували на прийом до прокурорів. Такі прийоми відбувалися всього раз у місяць. На тисячу людей — записаних було 150—200. Та сам прийом у прокурора був смішною комедією. Прокурор нишпорив у паперах і казав неухильно: „Слідство ведеться, більше нічого не можу вам сказати“. Пізніше, по місяцях, він заявляв, що слідство скінчене. Часом додав ще, що буде суд, або що його не буде. В'язня зішлють адміністративним порядком. А все ж таки це було єдине місце, де можна було принаймні щось довідатися. Жінки облягали суд.

Про реченець судової розправи довідувалися родини арештованих часом у секретаріаті на третьому поверсі. Це діялося один-два дні перед розправою й тоді можна було взяти адвоката, який мав зрештою функції статиста. Він щонайбільше міг переказати родині два слова від в'язня або навпаки. Коли в'язнів привозили на суд, з вулиці перед судом розганяли публіку. Зібрані у вестибюлю родини в'язнів могли бачити їх здалеку, — говорити ні передати нічого не було можна. Так прощалися жінки з своїми чоловіками, матері з синами, засудженими на 8—10—15 років, або на кару смерті.

Вертаючись до прокурорів, треба згадати, що вони часом, у приступі доброго гумору, давали перепустки на передачі. Тому що правильний прийом у прокурора відбувався раз у місяць і рідко коли можна було на нього потрапити, публіка радила собі інакше: прокурора можна було інколи застати самого в його кімнаті, навіть при незамкнених на ключ дверях. Це було рідко, але траплялося. Треба було мати сміливість і щастя, щоб увійти в кімнату без зголошення. Були між ними такі,

що не викидали зразу за двері, що дали говорити. Часом можна було випросити у них перепустку. За одною треба було ходити 5, 10, 20 разів. У початковій стадії слідства дістати її було майже неможливо. Я дістала свою аж після п'яти місяців, та й то вона сама, без листа професора Студинського, не була б нічого помогла.

Рівнобіжно з усіма муками шукання й передач ішли ще інші, може найбільш дошкульні шикани й переслідування. Забравши з хати арештованого, НКВД запечатувало всі, окрім одної, кімнати. До цих кімнат спроваджувалися енкаведисти з сім'ями. Займали їх, річ ясна, разом з меблями, постілью й усім, що було там у хвилині арешту. Все це вважали своєю незаперечною власністю. Вони обкрадали нас і в нашій кімнаті, не зважаючи на те, що ми завжди замикали її на ключ. У мене вкрадено так золотий годинник чоловіка та його убрання, а також дещо з моєї власної одежі. Жінки енкаведистів господарили на кухні нашим посудом, витісняючи нас із кухонної плити й газового решо, вони брали у виключне посідання купальню, і ми ставали інтрузами у нашій власній хаті, де в додатку слідкували за нами пильні очі енкаведиста та його близьких. Ясна річ, що вони скоріш чи пізніш уміли вислідити щось, що давало їм змогу позбутися з хати завади й стати повними панамі всього мешкання й меблів. А втім, для цього був у большевицьких законах один знаменитий параграф, який і без того вирішував справу в їхню користь: це був параграф про вивіз.

Страх перед вивозами — це було завершення всіх тортур. Впродовж двох років, а зокрема від фатального 13. квітня 1940. року, коли одної ночі виволікли з ліжок тисячі людей, увесь край жив під вражінням, що кожної

хвилини кожного громадянина можуть вирвати з його рідного ґрунту й кинути кудись у безмежні азійські простори; тим більше в нас, членів родин арештованих, це вражіння зростало у страшну певність. Всі ми спакували наші необхідні речі вже тоді, у квітні, і всі ми чекали дня й години. Заповідають затемнення? (НКВД залюбки оперувало в затемненому місті) — ми вже лаштуємо собі місце, де б сховатися. Мобілізують авта? (ми знали про це від шоферів) — ми вже дома не спимо. Та яке це мало значення, що могло це допомогти? Не сьогодні, то завтра, не тут, то там. Життя було одною мукою, одним жахом.

Ми бачили їх, як вони їхали туди на Схід, вагітні жінки, поражені паралічем старці, маленькі діти, цвітуча молодь. Зірвані з ліжка вночі, під енкаведистськими штиками уклали купку найбільш необхідних речей і досвіта їхали на автах, на підводах або йшли пішки туди, до приготованих за містом вагонів. Тих, яким не стало місця у вагонах (і тут „перевиконувано“ план), держали на подвір'ях участків міліції на спеці і стужі під голим небом декілька днів. Ми читали потім їх кинуті десь по дорозі картки, ми читали страхітливі листи, які вони писали сюди до рідних. Одна моя знайома дістала листа від своєї доні: „Десять пастухів є моїми чоловіками. Пришли мені отрути“. Усе це ми знали, і знали, що одного дня з математичною точністю така доля зустрине нас.

Вона нас не зустріла. Однак те, що сталося, було тисячу раз жахливіше. Коли 30. червня, з приходом до Львова німецьких військ, ми розбили львівські тюрми і ввійшли в їх брами, ми застали в них замість наших найдорожчих великі могили на подвір'ї та повні трупів

підвали. Так було й у перехідній тюрмі ч. 4, де я ще 18. червня передала мою останню передачу. Пусті в'язничні корпуси відкрили нам увесь жах життя в'язнів.

Вбиті, чи вивезені? А якщо вивезені, то чи й там не вбиті?

Ось думки, якими ще й тепер переслідую нас спогад большевицького режиму.

Безплатна подорож у невідоме

З розмов з львівськими земляками можна було прийти до висновку, що до засобів большевицького терору, які найбільш дошкулили жителям Західньої України, належали в першу чергу вивози мирних людей у далекі азійські простори, вивози без суду, без перевірки вини, навіть без жадного обвинувачення. Не було просто людини, яка, згадуючи большевицьку окупацію, не торкнулась би цієї теми та не говорила про неї з неприхованим жахом. Ось кілька інформацій і думок, списаних на основі оповідань родич депортованих:

Кожний з нас під час війни звик до думки про смерть. Коли на наше місто падали бомби та гранати, багато людей скоро звикало до них, кажучи, „Що кому призначено“, „Це справа випадку“. І, замість сидіти по льохах, сновигали по вулицях, байдужі на стріли.

А проте ті самі люди втрачали свій спокій, коли чули звістки про те, що „большевики в найближчих днях будуть вивозити“. Це одне слово „вивозити“ набирало таємниче-страховинної сили. І не даром: за ним ховався один з найжахливіших засобів большевицького терору.

Минуло кілька тижнів від хвилини, як большевицька влада вибрала за центр свого осідку на західньоукраїн-

ських землях Львів. На святочних зборах, мітингах, у радіо, із шпальт газет люди почули, що Совети прийшли як визвольники трудового народу і що принесли йому „радість“ і „щастя“. Та скоро, занадто скоро, почули вони теж, що „радвлада мусить безпощадно розправитись з найлютішими ворогами трудового народу“.

Хто ж були ці вороги? Капіталісти, поміщики, священники... хто ще? Про це ми мали нагоду незабаром дізнатись. В грудні 1939. р. почало НКВД вивозити „ворогів“, покищо спорадично. Вивезено тоді зі Львова 3.500—4.000 осіб. Перші масові вивози відбулися у Львові вночі з 13. на 14. квітня 1940. р. Відтоді на ціле місто впав жах, бо ніхто, буквально ніхто не був певний, чи найближчої ночі не прийде черга на нього.

Нічого люди так дуже не лякались, як „вивезення“. Це було гірше від наглої смерти. Вночі облягали хату висланці „чрезвычайки“ й наказували присутнім одягатись. Перед хатою чекали авто: особові й вантажні, залежно від того, скільки людей треба було взяти й які „машини“ були під рукою. Залякані люди питались: куди їх забирають і завіщо? Відповіді були різні. Це залежало від урядовців, від їх серця, настрою, звички. Якоїсь точно означеної методи чи офіційльних вказівок, що саме треба казати призначеним на заслання, тут не було. І так одних енкаведисти заспокоювали, що беруть їх тільки на допит і зараз їх випустять. Для підтвердження своїх слів не дозволяли їм брати з собою навіть необхідних речей, мовляв, це зайве. Люди їхали тисячі кілометрів, не маючи з собою білизни для зміни ні плаща. Іншим дозволяли спакувати в куфри і клунки, що завгодно: постелю, теплий одяг, білизну, кухонний посуд.

Кого вивозили? На перший огонь пішли судді, на-

віть такі, що не засудили в житті ні одного комуніста і вже давно були на емеритурі. За ними колишні старшини, також резервові, які довгі роки з ніякою армією нічого спільного не мали. Далі вивезли власників підприємств, купців, промисловців, ремісників, але вже тільки „по вибору“. До проскрибованих, яких скоріше чи пізніше чекало заслання, належали родини політичних в'язнів і родини тих, які втекли перед большевиками на Захід. Попали теж між депортованих такі, які зовсім випадково опинились у гостях у даної родини; їх брали „через помилку“, а може для помсти, що, мовляв, у таких контрреволюціонерів бувають дома. (Тому небезпечно було заходити не тільки до знайомих, а навіть до близьких свояків. Ану ж хтось уночі стане „ворогом народу“, тоді доведеться покутувати за зв'язок з ним. Люди замкнулися в собі, порвали всякі контакти, один одного боявся.)

Якщо можна говорити про якийсь принцип, то він був такий: Вивезти могли кожного, на кого впав донос, що він справжній контрреволюціонер, буржуй, націоналіст, фашист, шпигун, експлуататор трудящих, коротко кажучи, ворог народу. Ці різні назви бували перемішувані в найдивнішій формі так само, як жертви депортації, позбирані без розбору на одне авто, поскидані на одну купу у вагоні. Тисячі між вивезеними було таких, які ні самі, ні про яких знайомі не могли б сказати, чому їх заслали в дикі степи Казакстану, в льодові простори Півночі чи в оселі Сибіру. Мав хтось, наприклад, когось з родини на чужині і той з чужини прислав йому листа з кількома невинними фразами. Цензура НКВД дошукалась поза звичайними словами „глибшого“ змісту. „Шпигун — рішила — вивезти!..“ Ніхто не знав, чи заберуть усю рідню, чи тільки деяких: кого саме, кого пер-

шого та чи дозволять узяти з собою на дорогу теплий кожух, подушину і хліб хоч на кілька днів. Усі знали, що кожного може це зустрінути сьогодні вночі, але ніхто не хотів думати про цю можливість. Проте всі тільки про це одне й думали, і ця думка чаїлася в очах кожного мешканця, вона лежала тягарем на його похилій спині, покривала зморшками його обличчя, визирала з його дрижачих рук. Люди лягали в постелю так, наче б мали востаннє проспати у власному ліжку, і часто, дуже часто, не могли всю ніч заплющити очей. Одні заздалегідь спакували на дорогу необхідні речі, інші, навпаки, забобонно боялися робити якунебудь підготову до далекої подорожі.

За 21 місяців свого панування zorganizували большевики три велетенські транспорти „виселенців“ із Львова. Кожний такий транспорт мав по кілька і кільканадцять тисяч людей. Докладної статистики ніхто подати не в силі, але це певна річ, що число тих нещасних треба рахувати на кількадесят тисяч. Останній масовий вивіз відбувся в перших днях червня 1941. р. Але й він був тільки інтродукцією до поголовного вивозу, який мав охопити загал автохтонного населення. Большевики зовсім не ховали своїх плянів, що вони задумують виселити з Західньої України всю її людність — не лише інтелігенцію з міст, але й українське простолюття з сіл — та на її місце мають спровадити москалів з глибини Росії.¹⁾

1) Митрополит Шептицький у своєму письмі до Ватикану з 7. листопада 1941. р. оцінював кількість ув'язнених, насильно вивезених і вбитих українців з одної тільки львівської дієцезії на 200.000, а з цілої Галичини на 400.000. Польський екзильний уряд в Лондоні оцінює кількість депортованих із східніх територій колишньої Польщі, себто з українських і білоруських земель, окупованих Советами в 1939.— 1941. рр., на 1,500.000. Владислав Студніцкі в брошурі „Панування Со-

Кого енкаведисти забрали з собою як призначеного на висилку, той пропадав мов камінь кинений у воду. Минало кілька місяців і нараз приходила від засланого листівка з якоїсь далекої екзотичної місцевости. Приходили й довгі листи з точним описом їх неволі. Цензура, мабуть, не переглядала цих листів, бо деякі з них змальовували такі страхіття, що люди здригались, перечитуючи їх. Ці листи були для нас єдиним джерелом інформації про умови життя на засланні, бо ніхто з вивезених досі додому не вернувся.

Як жили засланці? Працювали як чорнороби в лісі, в степах, в колгоспах, на фабриках, на копальнях. Жили в найпримітивніших, найнужденніших умовах, як в Європі не живе ніякий жебрак. Умирили з голоду, з холоду, від хвороб, не маючи лікаря ні ліків. Вже по дорозі гинули як мухи від бруду та недоїдання. Мусіли дивитись, як їх діти вмирають їм на руках або як виконують важку службу дорослих: носять дрова, працюють у фабриці, пасуть худобу на безлюдних степах, або як блукають серед пустиря, щоб знайти щось їстівне: гриб, зілля, польову мишу. Були випадки, що батьки померли на засланні, й сироти залишались самі мов палець серед суворої природи й диких людей. Дві молоденькі сестри писали до знайомих у Львові: „Рятуйте нас, бо згинемо! Маму поховали ми ще в домовині, для брата вже не стало, так зашили ми тіло в покривало і зложили в могилу серед киргизьких степів“. Їх мати і брат померли на засланні в Казакстані на якусь пошесну недугу, а батько сидів у Львові в тюрмі.

Коли в краю залишалась на волі частина родини

ветської Росії у східній Польщі, 1939—1941“. Варшава 1943, подає кількість депортованих із Галичини — 1,800.000 осіб. Це останнє число треба вважати перебільшеним.

і дбала про вивезеного, посилаючи йому гроші і харчі та підтримуючи його морально на душі своїми листами, то ще півбіди. Але були виселенці, позбавлені зовсім опіки свояків і знайомих. Були родини „зліквідовані“ більшовиками поголовно: її члени каралися кожний в іншій тюрмі або кожний в іншому куті СРСР на заслання, розділені один від одного безмежними просторами, нічого один про одного не знаючи.

Траплялися випадки зворушливого прив'язання і жертвної любови, коли на заслання добровільно йшла мати з сином, дочка з матір'ю, суджена з нареченим, щоб ділити недолю близької людини. Не завжди це вдавалося, але часом любов і завзятість поборювали всі труднощі.

Колись, коли впаде царство сатани й оставші при житті засланці зможуть вернутись на Рідну Землю, вони розкажуть нам докладно про свою геєнну. Буде це напевне страшний акт обвинувачення проти більшовиків і всіх, хто так чи інакше їх підтримував, боронив і солідаризувався з ними.

Перед нами жмут листів, писаних засланцями до родини і приятелів у Львові. Хто колинебудь бачив листи з СРСР, той знає, який їх зовнішній вигляд, який листовий папір. Листи засланців роблять ще жалюгідніше вражіння. Писані вони на якихось нещасних клатках паперу, загорнені в конверти власного виробу. Але куди трагічніший від зверхнього виду їх зміст. Кожний з них — це безодня людської трагедії. Скільки сліз, скільки горя, нужди й розпачі криється за їх стриманими словами!

Ось уривки з кількох листів, писаних кров'ю серця:

„... В квітні, саме перед Великодніми святами, всадили нас до вагону у Львові, разом 32 душі: 4 чоловіки, 20 жінок, 3 підрутки, 5 дітей (з них одно 5-тижневе), і так ми їхали 17 днів. Можеш собі уявити, яка це була подорож в духоті і тісноті. По дорозі давали нам тільки воду і хліб, часом цукор і три рази юшку на обід. На щастя, я мала з собою примус і бензину, так це була благодать для всіх. Ми їхали здебільшого ніччю, вдень довго стояли на станціях, але звичайно поміж вантажними вагонами, так що мало бачили світу. Зараз за кордоном побачили ми людей заплуцених, оброслих, страшних на вид. На станціях вивантажували вагони з гнилими буряками, від яких заходив нестерпний сморід. Нашу кохану Україну переїхали ми, навіть не бачивши її. Коло Самари піски, а люди — не люди, радше кістяки-примари. Поза Уралом безмежні простори — попросту їх вид аж пригнітає душу. Їдеш, їдеш і тільки де-не-де якась оселя чи село. Оселі страшні: домівки занедбані, нема коло них ніяких садочків чи городчиків, рідко навіть якась стайня чи хлів. Загнали нас до такого проклятого казацького колхозу, де хіба прийдеється загибати“.

„... Наша подорож тривала 16 днів. За весь цей час ми дістали чотири рази пісну кашу, завжди вночі під час постою на станціях. Води майже не давали, хоч була жахлива спека. Природні потреби ми полагоджували у вагоні через діру в підлозі... Найгірше було з немовлятами, для яких не було ні молока, ні води. — Із станції, де нас висадили, до місця нашого заслання віддаль 18 кілометрів. Треба було йти пішки з усіма клунками.

Була ніч і в повітрі була попросту каша комарів. А що руки наші були зайняті клунками і відганятись від комарів ми не могли, тож заки ми дійшли на місце, наші обличчя виглядали як скривавлені напухлі маски. — Мешкаємо в бараках, де нема ні прич, ні підлоги. Від великих, дуже кусливих блощиць стіни аж червоні“.

„... Тато й Оля працюють землекопами при будові греблі. Вертаються ввечорі обліплені шкаралушою за сохлої глини. Я з Юрком у лісі при обробці дерев. Віддаль до ліса 10 км., — треба вставати о 4-ій вранці, щоб встигнути на час на роботу. В лісі страшна комашня. Мама і Гануся звільнені з праці. Ті, що працюють, мають право купити півтора кілограма хліба денно. Крім хліба нічого більше в робітничій крамниці дістати не можна. Хліб і вода, вода і хліб. Голодуємо страшно. Як довго можна так жити?..“

„... Після тритижневої дантейської подорожі ми опинилися в киргизьких степах. На сотні кілометрів не видно деревини ні трави. Живемо в розваленій землянці. Коли падають дощі, вода в ній вище кісток. Спимо й сидимо на долівці, бо нема ні ліжок, ні крісел. Нема тут лікаря, ні аптеки. До міста далеко, їхати туди нам заборонено. Поводяться з нами гірше як з худобою. Працюємо від досвіту до пізнього вечора, а вночі мільйони хробацтва не дають нам спати. Місимо руками гній, з якого роблять паливо. За місяць важкої праці ми обидві дістали 13 рублів, а пуд муки коштує 100 рублів. Як не дістанемо від вас помочі, згинемо з голоду...“

„... Пишеш, що Твоє вивезення в 1915. р. на Сибір було романтикою супроти нашого теперішнього. Воно,

мабуть, так і є. Життя тут попросту страшне. Нічого не можна дістати, бо самі нічого не мають. За кожною найменшою річчю треба йти до Георгіївки, 6 км. звідсіля. Навіть сірників тут нема, бо крамаря і всю управу засадили в тюрму за крадіж і непорядки. Але тепер і до Георгіївки не дістанешся через воду і болота.“

„... Найбільше боюся, щоб ми не набралися якоїсь тяжкої недуги. І так одна тут пані, жінка адвоката з Галичини, і один медик, працюючи на овечій фермі, принесли собі звідтіля бруцельоз. Це якась бациля, яка спричинює страшні спустошення в організмі. Ця жінка ніби вже вилікувана, але недуга вдарила їй на суглоби в ногах, а бідний медик ледве чи вийде, бо недуга поселилася в шлунку. При цьому є гарячка понад 40°. Тут в колхозі є одна жінка, яка також захворіла на бруцельоз, ніби виздоровіла, але згодом осліпла.“

„... Боюся за Олексу. Він увесь час досі так добре тримався, а ось перед місяцем захворів на шлунок. Відтак дістав 40,5° гарячки, а вкінці жовтяницю. Ця недуга триває вже три тижні. Лікар в Георгіївці приписав на діету кашку, але де її тут дістати?“

„... Нині у нас страшний буран (степовий вітер). Олексу мало з даху не скинуло, як відтикав комин, а так нас замело, що як до завтра не ущухне, то з хати не відістанемося. З паливом також у нас погано, бо хоч і заплатили вже кізьяк на овечій фермі, але звезти не можна при такій негоді“.

„... Дорожнеча страшна. Картоплі доходять до 40 рублів за пуд (себто майже три рублі за 1 кг) і за нею

треба їхати до Георгіївки. Пуд разової муки від 100—150 рублів, літр молока 5 рублів, масло невидальщина, солонина 40—50 рублів. Тут цього року була велика посуха, через те і недорід. А ще таку силу народу сюди привезли, що один одному з рук видирає, коли на базарі щось з'явиться. За гроші нічого не можна дістати, лише на заміну, а ціна на одяг упала дуже низько і виселенці найліпший свій одяг міняють, щоб не згинути з голоду“.

„... Мерзнемо, але здорові. Палива нам не стає, бо коштує горендальні ціни, а коло нас з грішми тепер дуже круто. Так ми по праці з Катрею їдемо саночками над ріку за талом, себто лозою. На саночках привеземо завжди палива на три-чотири дні. В хаті в нас при морозах 6—8° С, а при буранах 3—5° С. Під час буранів я один тільки виходжу з хати відчинити і заткати комин. А ці бурани справді страшні, я сам мало не погиб у дорозі, як тут один інженер, що заблукав ввечорі під час бурану.

Морози тут теж нелегкі. Колись ми з Катрею вибрались 60 км. від нашого колхозу за м'ясом. День був гарний, але мороз —50°. Поки ми перейшли 6 км., я відморозив щоки, а Катря ніс. Але ми таки пішли далше і аж на третій день вернулись додому, зробивши 120 км. Як бачите, ми тут гартуємося і дякуємо Богу, що ця біда не впала на кого іншого з нашої родини, який не вмів би так з нею боротися, як ми“.

„... Степан працює в лісі, дрова рубає. Я мушу ходити на роботу в поле. Страшна спека — якби можна воду мати і трохи хліба, а то сил не стає. Наші малі залишаються дома, приладжують якусь юшку. Щовечора, як вертаюся, б'ється мені серце: чи застану їх живими. Не одну дорослу людину з'їли в нас вовки, що підходять

близько до осель. Степан ще все має надію, що його візьмуть на інженера, бо таких спеціалістів тут нема. Пришліть трохи цукру, як маєте, бо ми його тут не бачимо, йодину, пудри, вати (всі маємо рани і боляки), може які старі черевики — все одно, на кого будуть“.

„... Природа тут чудова, аж дивно, що звертаю на це увагу, коли життя таке страшне, що треба боротись щодня з нею і з чужими людьми, щоб не вмерти. Живемо як печерники: в ліплянці, без меблів, без постелі, без посуду — накриваємось лахміттям. Не віримо, що ми так далеко. Не знаємо, як зможемо тут перебути зиму без відповідних харчів та одягу. Нам не дали часу захопити теплі речі на дорогу“.

„... Тут нас лякають зимою. Покищо морози ще нам не дуже надокучили. Правда, було вже раз 45° морозу, але було тоді дуже тихо і приємно. Зате бурани дуже нам дошкулюють. Цього року, як літом не було краплі дощу, так знову восени падали вічно дощі, а тепер нападала маса снігу. Як зірветься буран, як почне тим снігом мести з одного місця на друге, то щось страшне, що за сила. Як нас сніг завіє, то не можемо з хати видістатись“.

„... Чи не відомо Вам, що сталося з моїм чоловіком? Я в розпучі, бо від 5 місяців нічого про нього не знаю і не можу з ним скоунікуватись. Телеграма, яку я надала з заплаченою відповіддю, вернулася з допискою „адресат виїхав“. Будь ласка, розвідайтеся і напишіть, чи стрінула його така сама доля, як і мене. Якщо можете розпитати його місце побуту, то подайте йому вістку про мене і дітей. Ми перебули щасливо дорогою і покищо

здорові, я працюю на копальні і, поки жива, дітям голодувати не дам“.

„... Мамо, найдорожча Мамо, не плач за мною. Може ми ще побачимось, а якщо ні — молись за мою душу. Повір мені, що смерть — це не є найстрашніше лихо, яке може стрінути людину. Я така безмежно втомлена, що часто думаю про смерть, як про спасення. Чи життя варте стільки зусиль, коли воно таке жорстоке?“

Тиждень червоного жаху у Львові

Спогад молодій журналістці М. П.

Упродовж 21-місячного большевицького панування на Західніх Українських Землях ми мали змогу докладно пізнати червоний режим з усіма його шиканами й переслідуваннями невинного населення, про що людина Заходу не може мати ніякого уявлення. Але до яких страхів і садистичного шалу можуть дійти большевики в своїй жорстокості, показав у цілій повноті щойно останній тиждень їхнього перебування у Львові.

Перші німецькі бомби незабутнього 22. червня 1941. року не тільки понищили важливіші військові об'єкти, але і струснули в основах цілою системою того безглузлого царства хаосу, завжди чужого й незрозумілого нам. Уже безпосередньо після вибуху німецько-советської війни всім було ясно, що дні існування большевицької держави на наших землях пораховані. Спершу здавалось, що вже після кількох сильніших нальотів піде в розтіч і розлетиться в порох ціла ненависна большевицька система, що спиралася на „доблесній“ Червоній Армії. Але поки це сталося, над Львовом пройшли тривожні дні, сповнені жаху і страждань невинних людей.

Перші два дні війни були майже нічим незамітні й по зовнішньому вигляду дивно спокійні. Щоправда, під час бомбардувань у центрі міста впало чимало жертв

серед цивільного населення, яким від самого початку ніхто не піклувався й не остерігав перед нальотами, проте настрої у людей був не тільки нормальний, але й бадьорий. Всі жили надією скорого кінця большевиків. Зовнішні ознаки підтримували цю надію. Кінець наближався неймовірно скоро. Вже другого дня війни розпочався відворот і втеча большевицьких урядовців, що у великій масі прибули у Західню Україну зі Сходу. Від раннього ранку вулицями Львова плили безперервним потоком вантажні машини, особові авта, сільські підводи із збитою масою жінок, дітей, клунків, ішли валками люди, машерували в поспіху втомлені військові частини, підбігали підтюпцем комсомольці. Все в тривожному поспіху, щоб скоріш залишити землю, де незабаром не стане советської влади. Львов'яни дивились збоку й нишком раділи. Здавалось, ось-ось прогуде остання машина, прошумить останній танк і з Заходу вмашерують у місто німецькі полки. Тоді, другого дня війни, це здавалось таке зовсім можливе... Але третього дня зранку була тиша. Незрозуміла тиша із завдатками недалекої бурі. Не було ніяких нальотів, ніяких стрілів. До полудня всі сподівались приходу німців.

І справді, більш-менш опівдні розпочалося... Спершу затарахкотіли десь скоростріли, відгукнулись сухим тріском ручні кріси, а вслід за цим наступила безперервна стрілянина. Блискавкою рознеслась по місті чутка, що большевики масакрують цивільне населення. В безладній паніці люди кинулись до втечі, залишаючи терпеливо відстоювані хлібні черги, щоб схоронитись у сховищах підвалів. Стрільба все збільшувалась. В торхтіння кулеметів уплітались вибухи гранат і гарматні стріли. Здригалась земля, тряслися дома. У неспокійному хвилюванні минула година, потім друга. Бій не

припинявся. Знов минув якийсь час... Німці не приходили. А тим часом у плісняву підвалів, що до них схоронились перелякані люди, впали перші вістки. Вони були суперечні, неймовірні і ще більш затемнювали ситуацію. Одна чутка голосила, що це українці зробили повстання і стріляють до большевиків, друга, що стріляють священники, зашившись на горище обкому партії (дім колишнього воевідства), третя, що німецькі диверсанти, перебрані за міліціонерів, ширять паніку в місті... Не знати, хто поширював ці сплітки, але кидалось у вічі те, що більшість їх мала протиукраїнський характер. Це й мало свій ефект. Ще тієї самої днини рознеслися тривожні вістки про масові арешти серед українців... Тоді кожний з нас глибоко відчув, що грядуть важкі хвилини і що недалеко вже визволення з-під большевицького ярма прийдеться ще дорого окупити. Розвіялись передчасні надії, і виразно усвідомилась неприємна правда: ніяких німців у місті ще нема, большевики стріляють самі до невинних людей. Із затисненими зубами треба було готуватись на все... Третій день війни розпочав криваву сторінку червоного терору у Львові, що тривав недовго, проте залишив по собі великі спустошення.

З цим днем і вигляд міста змінився ґрунтовно. Дотепер між одним і другим нальотом все виглядало більш-менш нормально, і просто дивувало байдуже, майже легковажне ставлення населення до небезпеки. Але несамовитий второк 24. червня навчив людей розуміти жах смерти. Увесь Львів став наче одним великим фронтом, і ніде не було вже місця, де можна було почувати себе безпечно. На вулицях зарілося від танків і вантажних машин, густо наїжених дулами кулеметів і енкаведистськими штиками. Немало жертв упало тоді на вулицях Львова. Вистачило тільки відрухово зупинитись зором

на машині з лісом штиків. Вмить відгукувався кулемет і большевицька куля влучно вціляла необережного. Кара смерти погрожувала також кожному, хто в ті жаркі дні відчинив вікно й наблизився до нього. Чуйні очі „хоробрих“ вояків не дарували такого злочину й малій дитині. Зразу відкривався танковий вогонь по вікнах безборонних домів. Знов падали непотрібні жертви большевицького божевілля... Ще гірш було, коли знечев'я з-поза муру або з-поза дерев упала в бік большевиків якась заблукана куля. Червоний терор виявляв себе тоді в цілій жорстокості. Озброєні вояки впадали до домів і, не знаходячи нікого в опустілих помешканнях, з підвалів витягали всіх без розбору.

„Хто стріляв? Фашисткая наволоч, контрреволюція, вороги народу!“...

Мертвецька тиша в уставленому „на струнко“ ряді смертельно наляканих людей була відповіддю.

Тоді хтось, ризикуючи життям, відважувався дати вияснення, що тут самі жінки, старці й діти, і про стріляння не може бути й мови...

У висліді вияснень усіх без розбору навантажували на машину й відвозили в напрямі казематів НКВД. Між арештованими нерідко були малі діти й старенькі сиволосі жінки.

Після неспокійних днів приходили ще більш три-вожні ночі. Головними магістралями міста котилася безпереривна лявіна танків. Куди вони їдуть — втікають, чи надпливають для підкріплення сил, ніхто не вмів дати відповіді. Вранці знов не було ніяких змін. Далі пролітали вулицями хижо насторожені енкаведистські авта. Люди поодинокі скрадались під мурами домів, поспішаючи на роботу. Неставлення на місце праці потягало за собою загрозу воєнного суду. Кожний волів уже заблу-

кану кулю, смерть від бомби, як знущання енкаведистів. По вулицях валялись свіжі трупи, не знати ким і як убиті, на бруковому камені червоніла незасохла ще кров. Інколи проїздила енкаведистська машина, вщерть набита смертельно блідими людьми. Спочутливі погляди дивились услід за свіжими жертвами. „Хто в найближчій черзі?“ — мимохить думав кожний. Бо арешти спадали на людей несподівано, як нагла смерть. Упродовж кількох днів ув'язнено велику кількість людей, здебільшого з-поміж молодого українського покоління. Що було причиною цих арештів, ніхто не знає й досьогодні. Так, між іншими, невідомо чому, в адміністративному відділі Медичного Інституту арештували майже всіх українських службовців. Найчастіше все спиралось на брехливих доносач, або просто на грі сліпого випадку.

Поле діяння „оборонців“ Львова поширювалось з кожною годиною. Коли зі спорожнілих вулиць зникло майже все стероризоване населення, предметом обстрілу стали християнські святині міста. Большевицькі танки поважно пошкодили вежі деяких церков і костелів, де буцім мали переховуватись німецькі шпигуни й партизани!

В цій атмосфері безнастанної небезпеки й жаху рознеслась по місті найстрашніша з усього чулка: большевики вимордували всіх в'язнів у тюрмах. Люди передавали собі цю неймовірну вістку і хоч в останніх днях готовились на все найгірше, проте не могли, не хотіли повірити в цей божевільний злочин. Не було у Львові майже ніодної української сім'ї, яка не мала б у в'язниці свого рідного. Як же повірити, що його жорстоко замордували, як погодитись з цим фактом? В тому часі, мов на злість, притихли чомусь нальоти. Червоний терор

шалів безкарно, а люди з тугою очікували страшливої музики німецьких гармат і бомбовиків.

Незабаром заграли й вони. У різних частинах міста виникли пожари. Бомбардування продовжувалось і нічною порою. Наступ підходив щораз ближче до Львова. В суботу 28. червня на вулицях уже майже не було большевиків. Залишились тільки частини, що висаджували порохівні й палили магазини. Місто застелилося димами пожарищ. В неділю 29. червня опорожнились приміщення зненавидженого НКВД.

Населення силою вламалось у тюремні брами. Перед очима остовпілих людей розкрились страшні картини. В тюрмі при вул. Сапіги-Лонцького, у Бригідках, на Замарстинові, при вулиці Яховича — скрізь той самий жах: у камерах і підвалах стоси спотворених трупів, на підвір'ях свіжо засипані ями, на кожному кроці калюжі засохлої крові, в повітрі сопух від розложених тіл . . .

Большевицька бестія позначила свій відворот із Західньої України кривавим слідом . . .

Ліквідація верхівки

Ліквідація української провідної верстви — це відомий большевицький засіб боротьби з українським народом. У Західній Україні большевицька влада нищила в першу чергу активних громадсько-політичних діячів, щоб таким чином обезголовити народну масу й позбавити українське суспільство експонентів зорганізованого національного життя.

Подані нижче списки двох категорій українських громадян, які впали жертвою большевицьких переслідувань, а саме українських послів і сенаторів до польського парламенту й українських адвокатів, дають уявлення про розміри ліквідації західноукраїнської верхівки за недовгий час 21 місяців. Треба ще взяти до уваги, що велика кількість української інтелігенції рятувалась перед большевиками втечею на Захід, тож кількість „репресованих“ творить дуже поважний відсоток загального числа членів згаданих професій, які залишилися в 1939.—1941. роках під большевицькою владою.

Більшість діячів, подані на списках, були запроторені на Схід і з цього часу про-

нали без вісти. Деякі, в'язнені в тормах на терені Галичини, згинули мученицькою смертю при відвороті большевиків у червні 1941. року. Тільки нечисленні одиниці вийшли на волю.

Українські послы й сенатори, жертви терору НКВД:

1. Бараник Василь, директор Українбанку в Заліщиках, адвокат
2. Др. Блажкевич Іван, адвокат у Дрогобичі
3. Др. Біляк Степан, адвокат у Львові (вийшов на волю)
4. Великанович Дмитро, народний учитель
5. Вислоцький Олександр, господар з Брідщини
6. Др. Ганкевич Гриць, адвокат у Снятині
7. Гривнак Андрій, господар з Рогатинщини
8. Жук Семен, кооперативний діяч на Крем'янецьчині, замордований большевиками при їх відступі з Галичини в останніх днях червня 1941 р. в селі в Комарнянщині, де він учителював
9. Кузьмович Володимир, професор гімназії у Львові
10. Др. Когут Осип, адвокат у Богородчанах
11. Др. Левицький Дмитро, адвокат у Львові
12. Луцький Остап, директор ревізійного Союзу Українських Кооператив у Львові
13. Максимович Антін, урядовець у Дрогобичі
14. Малицький Микола, поміщик у Шляхтинцях, повіт Тернопіль
15. Струтинський Михайло, журналіст у Львові, замордований в останніх днях червня 1941. р. у в'язниці у Львові
16. Тарнавський Ілярій, господар у Самбірщині
17. Творидло Микола, директор Центросоюзу (вийшов на волю)

18. Тершаковець Гриць, господар в Якимчицях, повіт Рудки
19. Целевич Володимир, журналіст у Львові.

Українські адвокати, жертви терору НКВД:

1. Мгр. Андрущишин Степан, адвокат у Городку; в'язнений спершу у львівських тюрмах, потім пропав без вісти: вивезений у глиб СРСР, або закатований
2. Мгр. Аронець Іван, адвокат у Калуші; засуджений в жовтні 1939. р. на 6 років тяжких робіт і вивезений
3. Др. Бабій Василь, адвокат у Турці; арештований в грудні 1939. р. і засуджений на 8 років тюрми; вивезений на Схід, перебував спершу в концтаборі Стара-Робітьську, згодом засланий на Соловки
4. Др. Банах Валеріян, адвокат у Надвірній
5. Др. Банд Василь, адвокат в Монастириськах; заарештований в останніх днях червня 1941. р. і вивезений або закатований
6. Др. Безпалко Володимир, адвокат у Золочеві
7. Др. Бих Микола, адвокат у Станиславові
8. Др. Блажкевич Іван, адвокат у Дрогобичі
9. Др. Венгльовський Іван, адвокат в Бібрці
10. Др. Винниченко Іван, адвокат у Мельниці над Дністром; сидів спершу в тюрмі в Чорткові, опісля пропав
11. Воркун Степан, адвокат в Борщеві
12. Др. Гамаль Володимир, адвокат у Збаражі
13. Др. Ганкевич Гриць, адвокат у Снятині
14. Др. Говикович Альфред, адвокат у Львові
15. Др. Горбачевський Лонгин, адвокат у Монастириськах; вивезений в травні 1941. р. до тюрми в Бердичеві, звідкіля повернувся після наступу німецьких військ

16. Гординський Омелян, кол. суддя, адвокат у Солотвині
17. Гординський Михайло, адвокатський аплікант у Солотвині, брат Омеляна
18. Др. Гринів Михайло, адвокат в Бучачі
19. Мгр. Данилів Теодор, адвокат в Бучачі
20. Др. Дзерович Євген, адвокат в Тернополі
21. Др. Домбчевський Роман, адвокат в Стрию
22. Мгр. Дроздовський Олександр, адвокатський аплікант у Львові; після арештування в 1940. р. засуджений на 6 років важких робіт, вивезений у глиб СРСР
23. Др. Дудикевич Ярослав, адвокат у Бібрці
24. Др. Електорович Володимир, адвокат в Чорткові
25. Др. Жовнірчук Теодор, адвокат в Бродах
26. Др. Заяць Михайло, адвокат у Львові, замордований в тюрмі
27. Др. Звір Михайло, адвокат в Куликові
28. Др. Здебський Володимир, адвокат у Миколаєві, замордований в тюрмі
29. Мгр. Зеленецький Олександр, адвокат в Копичинцях
30. Др. Ільницький Володимир, адвокат в Дрогобичі
31. Др. Кардаш Адольф, адвокат в Монастириськах
32. Др. Карачевський Клим, адвокат в Городку
33. Др. Коковський Франц, адвокат в Бережанах, помер в тернопільській тюрмі
34. Др. Комаринський Володимир, адвокат в Городенці
35. Д. Когут Осип, адвокат у Богородчанях
36. Др. Кузьмич Антін, адвокат в Коломиї
37. Др. Кульчицький, адвокат в Городенці, замордований в тюрмі
38. Др. Кульчицький Дашинич Роман, адвокат у Бібрці, замордований в тюрмі

39. Мгр. Кульчицький Гут Іван, адвокат у Самборі, замордований в тюрмі
40. Мгр. Кульчицький Гут Роман, адвокатський аплікант у Самборі, замордований в тюрмі
41. Др. Курбас Роман, адвокат в Рожнітові, сидів в тюрмі в Долині, опісля вийшов на волю
42. Мгр. Крушельницький Осип, адвокатський аплікант у Станиславові, вивезений до Воркути
43. Др. Левицький Дмитро, адвокат у Львові, арештований 28. вересня 1939. р., вивезений у глиб СРСР
44. Др. Левицький Кость, адвокат у Львові, арештований 30. вересня 1939. р. і запроторений до тюрми в Москві, вернувся до Львова в травні 1941. р.
45. Мгр. Логуш Володимир, адвокат в Бережанах
46. Др. Ломинський Володимир, адвокат в Мостиськах
47. Др. Луців Іван, адвокат в Долині
48. Др. Любачевський Іван, адвокат в Грималові
49. Мгр. Малинович, адвокатський аплікант у Жидачеві
50. Др. Малко Іван, адвокат в Мостах Великих
51. Др. Мінко Петро, адвокат у Камінці Струміловій, застрілений прикордонниками НКВД в листопаді 1939. р. при переході кордону коло Кристинополя
52. Др. Могильницький Іван, адвокат в Коломиї
53. Мгр. Мисяк Володимир, адвокат в Любачеві, арештований в червні 1941. р., закатований у львівській тюрмі „Бригідки“
54. Др. Николайчук Микола, адвокат в Надвірній
55. Др. Новодворський Іван, адвокат в Коломиї
56. Др. Олесницький Юліян, адвокат у Станиславові, перебував у концтаборі в Старобільську, опісля в Туркестані
57. Др. Онуферко Лука, адвокат в Тернополі
58. Др. Охримович Дем'ян, адвокат у Стрию

59. Др. Пиндюк, адвокат в Золочеві
60. Решетиллович Зиновій, кол. суддя, адвокат у Львові
61. Др. Селезінка Ярослав, адвокат у Радехові
62. Др. Сенік Данило, адвокат в Новому Селі, повіт Збараж
63. Др. Слюзар Роман, адвокат в Бучачі; вивезений у глибину ССРСР, вернувся до краю в червні 1940. р. і виїхав за кордон
64. Смаль Петро, адвокат в Мельниці коло Борщева
65. Др. Сохацький Іван, адвокат у Калуші
66. Др. Старосольський Володимир, адвокат у Львові, помер в тюрмі в Сибірі
67. Др. Стефанович Теодозій, адвокат у Камінці Струмилувій, замордований у тюрмі
68. Др. Струсевич Євген, адвокат у Золочеві, замордований у тюрмі
69. Мгр. Федунків Михайло, адвокатський аплікант в Бурштині
70. Др. Фільц Михайло, адвокат в Яворові
71. Др. Хил'як, адвокат у Жовкві, замордований у тюрмі
72. Др. Хичій Іван, адвокат в Чорткові
73. Др. Хоминський Лев, адвокат в Сокалі
74. Др. Чайковський Богдан, адвокат в Сокалі, замордований в тюрмі
75. Мгр. Чолій Андрій, адвокатський аплікант в Бурштині
76. Др. Юрків Михайло, адвокат в Жидачеві
77. Др. Юрчинський Остап, адвокат у Чорткові
78. Мгр. Ясеницький Ярослав, адвокат у Станиславові.

Кривавий танок

Покидаючи Західню Україну, більшовики проявили нечувану жорстокість, вимордовуючи з садистичною кровожерливістю тисячі політичних в'язнів. Про ці масакри находимо багато звідомлень в „Українських Щоденних Вістях“, які виходили якийсь час у звільненому від більшовицької окупації Львові, як орган управи міста. Ось уривки з кількох статей про цей жасливий злочин більшовиків:

„У львівських тюрмах НКВД. Ні людською мовою, ні письмом ніхто не в силі зобразити тих страхіть і тортур, що перетерпіли загинувші багаточисленні жертви більшовицького НКВД. Це можна тільки пережити, це треба було бачити. Точного числа і прізвищ закатованих жертв ще не знаємо. Покищо подаємо тільки перші на швидку руку зібрані відомості про тих, що загинули в казематах львівських тюрем НКВД.

В тюрмі при вул. Сапіги і Лонцького знайдено в камерах стоси кількасот постріляних і змасакрованих трупів мужчин, жінок і дітей. Малу частину з них родини розпізнали й поховали, решту поховано у збірних могилах, бо тіла були вже так розложені, що годі їх було розпізнати. Ці жертви люди оглядали вже в суботу 28.

і в неділю 29. червня, тобто ще перед приходом німецької армії, коли через Львів проходили ще нечисленні останні частини советської армії і коли львов'яни порозбивали тюрми. Крім цього на подвір'ї тюрми при вул. Саліги і Лонцького були закопані на великому просторі трупи. Число їх невідоме.

В тюрмі при вул. Замарстинівській добули 36 трупів, а решта, коло 600, як ствердила комісія, лежать ще у пивницях, верствою високою до двох метрів. Тіла в такому стані розкладу, що їх не можна вже повитягати. Тому комісія казала їх там замурувати.

В тюрмі „Бригідки“ при вул. Казимирівській кількість трупів невідома. Тільки на подвір'ї земля свіжо зрушена на великому просторі, де теж, мабуть, лежать маси трупів.

Велику кількість людей розстріляно на Повиставовій площі. Шофер, який упродовж цілої ночі возив туди з Бригідок в'язнів, подав, що там убито понад 300 людей. Повідомляють теж про розстріли в Білогорському лісі.

Нижче подаємо низку імен розстріляних енкаведистами у Львові, яких родини відшукали між убитими і про їх смерть появилися клепсидри на мурах Львова.

1) Юрій Шухевич, відомий співак-тенор зі Львова, згинув 27. червня 1941. р.; 2) Василь Бень, літ 55, підполковник армії УНР, директор школи ім. Шашкевича, арештований 26. червня 1941. р. і того ж дня розстріляний; 3) Григорій Кухар, магістер прав, літ 29, б. ревізор РСУК, головний бухгалтер Медінституту; 4) Евстахій Струк, літ 32, директор Медінституту; 5) Михайло Лизунець, літ 43, стрілець УСС, старшина УГА, бухгалтер Медінституту; 6) Інж. Василь Генник-Березовський, науковий працівник Етнографічного Інституту; 7) магістер

Данило Костецький, літ 35; 8) Орест Фільварків, член ОУН; 9) Студ. мед. Іван Савка, літ 25; 10) Ольга Балицька, літ 26, урядничка; 11) Теодор Мацько, студ. мед.; 12) Степан Масний, студ. мед., літ 19". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 1. з 5. липня 1941.)

„Велика жалоба українського народу. Ще не можемо отрястися з перших вражінь, з жахливих вражінь від того, що сталося. Бо після того трагічного факту події покотилися таким несамовитим темпом, положення так радикально змінилося... Кожному, хто мав когось рідного в одній з львівських тюрем, хотілося здобути певність, що з ним сталося. А багато було таких, що когось там мали. Мали батьки дорослих синів і дочок і мали неповнолітніх дітей, мали діти батьків і матерей, мали брати сестер і сестри братів. Мало що не з кожної хати якийсь дальший чи ближчий свояк томився за тюремною решіткою, вижидуючи якогось кінця та може й не сподіваючись навіть, що він буде такий жахливий.

Коли червоні кати остаточно зникли з міста, а між громадянство впала вістка про те, що сталося в тюрмах, почалася пошуканка за своїми. Кожному хотілося знайти бодай тіло дорогого рідного та поховати його, як релігія та звичай велять. Але це не була така легка справа. У багатьох випадках тіла наших мучеників були вже у такому розкладі, що їх не то що не можна було розпізнати, але не можна було й рушити, не порушуючи цілості.

Декому все ж удалося відшукати та пізнати своїх, по різних знаках, по одязі тощо. Появилися на мурах міста клепсидри, які сповіщали про несамовиту смерть у пивницях тюрем. Попливли на Личаківський цвинтар похорони, вирости там найтрагічніші наші могили.

А поза тими індивідуальними похоронами почали привозити на цвинтар на возах тіла тих, що їх ніхто не розпізнав. Їх поховали у спільних гробах... Їх багато, їх тисячі, їх цілий легіон. Загинув той легіон не у бою з ворогом на відкритому полі, а від тортур опричників, від тортур, що їх на правду людська мова ані перо не можуть спокійно описати.

Важка жалоба впала на серця українського народу, важкий камінь придавив наші груди. Будемо про цю втрату довго пам'ятати, будемо носити в серці згадку про наших мучеників довгі, довгі часи. На наших землях поставимо їм найкращі пам'ятники, бо вони не тільки життя віддали, але віддали його у найжахливіших умовах, які тільки можна собі уявити". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 1. з 5. липня 1941.)

„Українські Гекатомби. На мурах Львова появилися клепсидри таких дальших жертв жорстоких рук енкаведистів: Др. Богдан Чайковський, син відомого письменника Андрія Чайковського, адвокат в Сокалі, громадський діяч, співпрацівник етнографічного музею Академії Наук; Лонгин Сторожук, нар. 1912. р., б. студент теології, урядовець, родом з Білобожниці, пов. Чортків; Инж. Іван Свірський, згинув від ручної гранати, яку кинув на нього червоноармієць, коли він вихилив голову з брами кам'яниці при вул. Сикстуській". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 2. з 8. липня 1941.)

„У Бібрці енкаведисти замучили адвоката Др. Кульчицького: відрізали вуха й ніс, потім кинули в окріп. Так замучили 17 людей.

У Камінці Струмиловій енкаведисти вбили: адвоката Стефановича, двох братів Мулькевичів, проф. Михайла Литвина, трьох братів Лукашевських, проф. Мельника,

міщанина Куца. В Камінці Струмиловій вбито ще багато інших, але їх прізвища нам невідомі". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 4. з 10. липня 1941.)

„Ще про українські гекатомби у Львові. Скільки неповинних людей закатували нелюди з НКВД у Львові за час від 22. до 29. червня ц. р.?...

... В тюрмі при вул. Сапіги-Лонцького закатовано на смерть кілька сотень нашого цвіту. Тільки кільканадцять помасакрованих жертв розпізнала рідня і похоронила на свій кошт в окремих могилах. Решту — цілі сотні, що після стягнення з келій і викопання з трьох великих ям на подвір'ю були зложені впродовж вівтірка (1. 7.) і середи (2. 7.) довгими рядами на цілому городі тюрми для оглядин — похоронено у збірних могилах на Янівському цвинтарі (на початку цвинтаря близько від дороги, від головного входу ліворуч).

Годі устійнити навіть у приближенні число постріляних озвірілими енкаведистами в'язнів у Бригідках. Знаємо, що частина їх, головно жінки, спаслася втечею у хвилині, коли сторожа поховалася перед німецькими бомбами до пивниць і в'язні встигли виломити двері та випустили один більший гурт арештованих на волю. Жінки, що були напереді, добігли щасливо до брами і їм пощастило втекти; коли ж уже добігали до брами мужчини, на них посипався град куль проїжджаючих відділів червоноармійців, які завертали в'язнів назад. Арештованих завернули з подвір'я до камер і хто з них не згинув на подвір'ю чи в коридорах, тих постріляли в келіях та в підвалах. Масакра нещасних, запроторених у величезній тюрмі при вул. Казимирівській, продовжалася ще довго так, що всіх замучених там на смерть українців можна сміливо рахувати на тисячі.

В найгіршому стані були жертви большевицького садизму в тюрмі при вул. Замарстинівській. Там (як зрештою і в тюрмах при вул. Сапіги-Лонцького та в Бригідках) розходився такий сопух від розложених по підвалах і пивницях тіл, що населенню сумежних вулиць грозила поважна небезпека морової зарази. Аджеж у днях 30. VI. і 1.—3. VII. десятки тисяч львов'ян і німецьких вояків, що були в околицях згаданих трьох тюрем, особливо ж в околиці тюрми на Замарстинові, не могли спокійно зробити кроку вперед: повітря від розложених трупів було таке дошкульне, що всі з хусточками при носі поспішали чим скоріш якнайдалше від тих місць. Лікарсько-санітарна комісія з німців та українців, що оглядала підвали в Замарстинові в масках, відповідних чоботах та спеціальній одежі, переконалася, що тіла помасакрованих у пивницях в такому розкладі що їх повитягати вже неможливо. Витягнуто всього 36 тіл, решту — яких 600 трупів — так і залишено по підвалах, при чому замуровано щільно всі вікна, двері і виходи". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 5. з 11. липня 1941.)

„Ще одна тюрма у Львові. Вираховуючи львівські тюрми, в яких большевики помордували в'язнів, досі не згадувано чомусь докладніше тюрми при вул. Яховича, до якої веде вхід від вул. Казимарівської ч. 34 і яка мала назву „Тюрма ч. 4“. У цій тюрмі було коло 1000 в'язнів. Були це в'язні засуджені на короткі і довгі кари (від кількох місяців за „прогули“ аж до 10 років за „політичні злочини“), було й багато незасуджених, яких слідство вже покінчено та які мали бути адміністративно заслані.

Коли в понеділок вранці юрба родин ув'язнених увійшла до тюрми, з якої ще в неділю увечорі виломи-

лось було і вийшло на волю коло 80 в'язнів — тюрма уявляла собою такий вид: зараз біля входу з вул. Яковича, на загородженому місці подвір'я, де в'язні відбували прохід, була широка, на яких 5—6 м. у проріз, ледве присипана могила з застромленим ще у землю рискалем. З могили сторчав лікоть у синій сорочці і бив уже з неї нестерпний сопух.

У в'язничному корпусі всі камери найдено відкритими й закиданими одежею та всякими речами. В келії ч. 1 були цього цілі гори. По цих горах білизни, штанів, плащів, коців, ходили жінки й чоловіки, ридаючи над кожним розпізнаним предметом.

В тюрмі ч. 4 не переводжено розкопів трупів, отже й нікого не розпізнано. Зараз другої днини тюрму замкнено, бо був тоді плян прочистити насамперед Бригідки. Коли ж справа в Бригідках затягнулася на цілий тиждень, дотична військова влада вирішила в порозумінні з військовим санітарним відділом замурувати і яму і пивниці, обіцяючи родинам в'язнів, які всі ці дні вистоювали під тюрмою, що трупів ексгумують зимою до спільної могили". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 6. з 12. липня 1941.)

„Як шаліли червоні в Самборі... В самбірській тюрмі було понад 5000 людей, майже самі українці і деякий відсоток поляків. Ще перед вибухом німецько-советської війни в'язнів частинно кудись забирали. Вони вже більше не вертались. Ми переконані, що їх порозстрілювали, бо українсько-німецька комісія ствердила, що в пивницях тюрми були закопані вже від кількох місяців людські трупи.

Справжній кривавий танок розпочався в четвер 26. червня 1941. Енкаведисти підложили динаміт під жіно-

чий відділ тюрми з двох камер і висадили його в повітря. Там сиділо коло 30 жінок. Всі вони погибли. Ніч з четверга на п'ятницю (26.—27. червня) пройшла „спокійно“. Викликали тільки поодиноких людей, які вже не вертались.

В п'ятницю 27. червня в год. пів до п'ятої рано почалась на тюремному подвір'ї страшна стрілянина й масакрування людей. Повітря роздирали стріли та несамовиті зойки і благання: „Рятуйте, пощадіть!“

Коли большевики відступили, окрема комісія тимчасово підрахувала, що в самбірській тюрмі закатовано й розстріляно коло 1.200 людей“. („Українські Щоденні Вісті“ ч. 4. з 10. липня 1941.)

Після провірення тюрем українською комісією знайдено під житловими кімнатами начальника самбірського НКВД, його заступника і дижурних 2 пивниці повні помордованих і зложених у стос трупів. В одній пивниці було коло 150 свіжих трупів. Деякі лежали там від початку війни (22. червня), в другій було вісімдесят кілька тіл. В загородженні тюрми знайдено 25 помордованих і змасакрованих у жахливий спосіб людей. Деякі з них мали в устах шмати й пісок, інші попідрізувані нігті на пальцях рук, пошматовані і повирізувані пояси з лиць, повиколювані очі, повідрізувані носи, повибивані зуби і т. д. У жінок були повідрізувані груди, порозпорювані животи, повиривані жмути волосся, збезчещення... Були теж помордовані діти“. („Українські Щоденні Вісті“ ч. 5. з 11. липня 1941.)

„Жахливі дні Стрия. Не оминула катівська рука червоних бандитів теж і безталанної Бойківщини. Масові арештування напередодні німецько-советської війни та істеричне вилловлювання невиних людей під час самої

війни заповнили щерть велику в'язницю стрийського суду та закамарки НКВД.

Жахливе відкриття зробили мешканці Стрия, що кинулись по відході червоних рятувати з в'язниці своїх рідних і знайомих. Келії в крові, коридори в крові... А пивниці — одно несамовите гробовище. Трупи без голови, помасакровані до непізнання, інші без рук, без ніг... Також канал був забитий трупами. В різних ще місцях знаходили мешканці Стрия, і ще знаходять останки помордованих в'язнів.

В четвер 3. липня відбулися в Стрию величаві маніфестаційні похорони жерт ГПУ. З усіх сіл стрийського і скільського районів поприїздили селянські делегації з вінками, щоб попрощати синів чи дочок рідного села. Сотні вінків, повільні квітів, зелені, прапорів, жалібні пісні, сльози на очах тисяч і затиснені аж до крові уста — оце вражіння маніфестаційних похоронів, що їх уладила Стрийщина своїм героям. У величезній спільній могилі спочили тлінні останки і тих, що їх супроводжувала рідня чи знайомі, і тих, що їх ніхто влізнати не міг. Лягли дружньо в могилі нові безіменні герої". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 6. з 12. липня 1941.)

„Жертви большевицької помсти. Список українців, закатованих в перших днях німецько-советської війни в жовківській тюрмі: 1. Сало Марія, 2. Сало Корнило, 3. Хияк Олександр, 4. Когут Петро, 5. Завадка Олександр, 6. Галапац Тарас, 7. Світин Євген, 8. Красіцький Степан, 9. Чернюх Григорій, 10. Сторожук Іван, 11. Кирик Григорій, 12. Грабовець Іван, 13. Стопницький Василь, 14. Хомин Володимир, 15. Гаргіль Григорій, 16. Рак Іван, 17. Миколаєвич Осип, 18. Цепало Павло, 19. Градюк Євген, 20. Завада Степан, 21. Онишко Михайло.

У львівській тюрмі закатували 6 жовківських українців: д-ра Звіра Михайла, Галапаца Ярослава, Сачика Зиновія, Пеленського Мирона, Малиновського Юрія та Бісика Івана". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 7. з 13. липня 1941.)

„Наші втрати в Комарні. Большевицька зграя не поминула в своїх порухах з українством і Комарна. Тут замучені й по-варварськи закатовані: 1. Здерко Микола, вчитель середньої школи в Комарні; 2. Радович Дмитро, гімназійний абсольтент; 3. Сороківський Андрій, швець у Комарні; 4. Ленець Михайло; 5. Ленець Гринько; 6. Губич Михайло.“ („Українські Щоденні Вісті“ ч. 7. з 13. липня 1941.)

„Замучили в Перемишлянах. Нас повідомляють, що крім поданих у попередніх числах нашого часопису замучили большевики в Перемишлянах ще таких людей: Синицю Володимира, б. службовця „Маслосоюзу“, його брата студента Богдана і швагра Любінця Василя“. („Українські Щоденні Вісті“ ч. 8. з 15. липня 1941.)

„Як шаліло НКВД у Станиславові. Хоч уже минули два тижні, як большевицькі опричники в панічному відвороті залишили Станиславів — та пам'ять про їх варварства ще жива...

...Про тисячі, тисячі жертв свідчить колосальна скирта закривавлених сорочок і штанів під стіною подвір'я будинку НКВД. З побіжного обчислення нараховують понад 1500 жертв. Входимо в найбільш улюблену енкаведистами кімнату, в залю тортур. Вицементована з відпливом посередині підлога цілком закривавлена;

кров заціпеніла, почорніла; по стінах сліди струмків крові й крові...

У залі безліч різnorodного „приладдя“: щипці, кліщі, молотки, корсети з набитими цвяхами, які вдягали тортурованим на груди, „кафтани безпеки“, що не дозволяли арештованому ворухнутися ні в одну сторону, електричне крісло з різними дротами і дротиками, електричні лампи, що поражували очі чи голову, не згадуючи вже про безліч інших штукарських приладів.

Залучені світліни ледве чи зможуть віддати хоч би частково криваві знущання над арештованими. Розторощені прикладами крісів лица, виколені очі, поламані ребра, хребти чи кості, попалені трупи — це лиш маленька частина тих знущань, що їх можна відтворити з облич і тіл невинно замордованих мучеників.

Усі помордовані лежали на долівках уже декілька днів; кати не мали навіть часу їх поховати.

Жертви давніших звірств були поскидані в великій ямі на подвір'ї тюрми; у пивницях тюрми відчинено три великі камери, де трупи покатованих зложено під саму стелю. Тіла вже були розложені; лиць уже не можна було пізнати. Сопух, що діставався з келій, не дозволяв робітникам докінчити праці при розпізнаванні трупів. Усі мліли по хвилині роботи. Треба було замурувати всі три пивниці.

Годі тепер сказати точно, скільки наших мучеників загинуло в станиславівських тюрмах. Цифра 2500 осіб ледве чи буде близька до правди; вона куди більша. Коли ж додати відомі факти катувань НКВД в Отинії (три пивниці повні трупів), в Пасічній (три великі могили, всіх коло 300 осіб), тоді число закатованих у Станиславівщині дійде до жахливої цифри коло 10.000 українців.“ („Українські Щоденні Вісті“ ч. 9. з 16. липня 1941.)

„Большевицький погром у Буську. Жахливим гомоном по цілому краю рознеслися відомості про українських мучеників-героїв. Невелике містечко Буськ біля Львова теж втратило найвидатніших українських громадян. Серед закатованих 40 осіб розпізнано д-ра Миколу Ваня, молодого 38-літнього лікаря, заслуженого організатора лікарні та суспільно-лікарських установ, відомого в цілій окрузі. Згинув як мученик, на що вказує проломаний череп голови, виламана долішня щока, а на плечах різані рани, які роблено сокирою, що її закривавлену знайдено в камері.

Замордовано Миколу Чучмана, відомого кооперативного діяча, якому проколювали руки якимсь гострим знаряддям, та П. Дідика, дяка, що був кілька разів пробитий мабуть штиком в околиці шлунка. Розпізнано також Кужіля, директора школи в Побужанах, який мав поламані руки та ноги... Крім згаданих інші це найсвідоміші міщани та селяни з околиці, разом 40 осіб.

Але на цьому ще не кінець. В каплиці, що міститься в парку б. маєтности гр. Бадені, знайдено 50 трупів, переважно сільських дівчат, яких покищо не вдалося розпізнати. Люди ще й досі віднаходять постріляних по полях“. („Українські Щоденні Вісті“ ч. 9. з 16. липня 1941.)

„Нелюдські звірства енкаведистів у Золочеві. Коли большевиків прогнали з Золочева, люди кинулися до тюрми, щоб звільнити арештованих, але побачили там таке, що всім волосся дубом стало на вид тих страхіть. Знайдено 800 трупів по-варварськи закатованих людей. Жінки, матері кинулися шукати своїх між помордованими, але не можна було нікого пізнати, бо большевики облили всіх карболовим квасом і обличчя були попарені

до непізнання". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 10. з 17. липня 1941.)

„Жертви большевицьких звірств у золочівській в'язниці. До нашого першого звідомлення з Золочівщини подаємо сьогодні дальші докладніші дані.

Знайдено по-звірськи закатованих 649 осіб. В ямі перед в'язницею 432 особи, злиті бензиною і опалені, тому тільки частину можна було розпізнати. В другій ямі на подвір'ю, перед вікном одної келії, відкопано 217 осіб. Це жертви тільки з останніх днів, перед залишенням Золочева большевицькими катами.

Следи страшних катувань можна найти в келіях і на коридорах, де залишилось багато крові. Також по відрізаних частинах тіла, вухах, виколених очах, вирізаних язиках, поламаних ногах, повириваному жмутами волоссі можна уявити собі, якою жакливою смертю згнули мученики.

Перед одною з камер під вікном викопано величезну яму, у вікні виламано частину ґратів і через вікно викидали закатованих у збірну яму (217 осіб). Багато з них закопано живцем. На подвір'ї гуділа машина, яка заглушувала страшений крик і стогін мучеників і стріли катів.

Похорони мучеників відбулися дня 6. липня 1941. р. о годині 3-ій пополудні на золочівському кладовищі... Розпізнаних ріднею зложено в окремих могилах, а нерозпізнаних у спільній могилі. Почесна сторожа віддала погибшим героям останню почесність мовчанкою. В похоронах взяла участь багаточисленна маса українського громадянства Золочева й околиці". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 11. з 18. липня 1941.).

„Масакра в'язнів у Чорткові. Коли ввійшла в Чортків німецька армія, очам німецьких вояків і місцевих громадян представився жахливий вид: у великій тюрмі за містом, оточеній високими мурами, лежало багато жорстоко змасакованих трупів. Розкопано теж величезне подвір'я ($\frac{3}{4}$ гектара) і почато добувати з землі далші трупи. Так у короткому часі все тюремне подвір'я виліжало тілами нещасних українських в'язнів. При викопуванні тіл показалося, що енкаведисти присипали одну верству землею і накладали на неї другу верству, потім і третю, бо трупи лежали в землі у трьох шарах. А над ними звалкували землю, щоб не було нічого пізнати.

Було також повно трупів у казематах і навіть під підлогою. В одній камері дали навіть долівку з бетону, щоб ніхто не здогадався, що під нею закопані жертви нелюдських кровопийців... Немало трупів знайдено також у ровях довкола в'язниці.

Всіх трупів у чортківській тюрмі-різниці нараховано коло 800. Але пізнати можна було дуже мало жертв. Вони були в стані такого розкладу і так дико помасаковані, що ніяк не можна було вже дійти, хто вони такі.

Для характеристики, як садисти з НКВД знущались над своїми жертвами, вкажемо на те, що багато трупів мало повідрізувані вуха, видовбані очі і т. д. . . . В камерах було всюди повно окривавленої одежі. Кров бризкала аж на стелю.

Ніяке перо не опише тих сцен, що розігрались на подвір'ї тюрми і перед входом до неї по приході німців. Родини в'язнів, оглядаючи змасаковані тіла, відходили від себе.

При відвороті гуляли большевики в цій частині краю ще більше, як деінде. Між ін. убили в с. Утриню о. Рича-

ківського, якого знайшли люди в житі з підрізаною головою зараз по відступі червоних". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 21. з 30. липня 1941.).

„Кривава масакра в Добромилі. До гекатомб жертв, що їх зложив наш народ напередодні свого визволення з-під большевицької окупації, належить і Добромиль з своєю тисячкою замучених українців.

...В суботу 28. червня мешканці Добромиля побачили жахливий вид на саліні в Ляцьку (село під Добромилем). Тут в одному з шибів знайдено повно трупів. Цей шиб був глибокий на 36 метрів, а тому що з 5 метрів витягнуто 77 трупів, обчислюють, що число жертв перевищує 500.

...У в'язниці знайдено 51 трупів, далі дві могили в городі дирекції, врешті спалені трупи в будинку дирекції лісів...

Тіла страдальників були такі побиті, що багатьох із них не можна було розпізнати. Розпізнали оцих: о. Кебуз з Макової з поламаними руками і відтятим язиком, Возьний Микола з Ляцька, якого тіло було ціле пошматоване штиками, й інші.

Вся екекуція відбулася в четвер 26. червня, а виконавцями були: голова міськради Петровський, секретар райпарткому Бубнов і місцевий поліціант Кремер. Між забитими знайдено теж тіло їхнього прокурора. Останні відділи озвірілих відступаючих червоноармійців убили в Княжполі о. Дутка Петра і 5 селян. Числа постріляних по дорозі під час відступу в кожному селі не можна тепер устійнити, але села, де нема жертв, належать до рідкості". („Українські Щоденні Вісті“ ч. 25. з 3. серпня 1941.).

„Большевицький злочин у Надвірній. На південній периферії міста, під лісом „Буковинка“, знайдено в нас випадково могили помордованих большевиками в'язнів. У дні 26. липня ц. р. косарі, що косили там траву, натрапили на горбок, з якого виставав чобіт. Виявилося, що це була збірна могила, присипана свіжою землею. Наступного дня, в неділю 27. липня, приїхала на місце знахідки судово-лікарська комісія. Тоді поблизу першої могили знайдено ще кілька, — всі більш-менш тої самої величини. Розкрито могили й викопано з них 82 трупів. Тіла здебільша покалічені: руки поламані та пов'язані колючим дротом, поламані ребра й ноги, в декого по-відрізувані пальці, обличчя розторощені. З одягу помордованих видно, що це були люди різних суспільних верств: священики, інтелігенти й селяни. З документів, що їх нещасні жертви мали при собі, виходить, що це були в'язні тюрми НКВД у Станиславові, помордовані при відвороті большевиків. Також на пасовиську над Бистрицею знайдено дві масові могили, але з уваги на спеку влада не дозволила покищо на їх ексгумацію. — Скільки таких братських могил наших мучеників вкривають наш край?..“ („Українські Щоденні Вісті“ ч. 25. з 3. серпня 1941.).

З М І С Т

	Ст.
Передмова	5
Слово Митрополита Андрея про большевизм	9
I. „НОВЕ ЩАСЛИВЕ ЖИТТЯ“	13
Перша зустріч з большевиками	15
Большевики на порозі Європи	28
Моя зустріч з Європою	34
Як ми стали советськими громадянами	53
Забріханість большевицької пропаганди	59
Фабрика щасливого життя	65
Ті, що не могли спати	70
Товариські форми большевиків	74
Обнижений життєвий стандарт	80
„Визволена“ жінка	84
Як большевики розв'язали національне питання	90
Большевицьке „визволення“ Західньої України	96
II. „РЕЛІГІЯ — ОПІУМ ДЛЯ НАРОДУ“	111
Большевицька релігійна політика в Західній Україні	113
Мартирологія українського духовенства під пануванням большевиків	136
III. „НАЙПЕРЕДОВІША ШКОЛА СВІТУ, НАЙЩАСЛИВІША МОЛОДЬ“	145
Радянська школа	147
Приїхали вчителі й учні	160
Надійний сталінський нарібок	164
Першотравневий карнавал	167
Шкільний інспектор як детектив	178
Сизифова праця професора	186
„Gaudeamus igitur...“	192
Як Львівський Педінститут виховував майбутніх учителів ...	198
IV. „ДОСЯГНЕННЯ СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ“	203
Інженери людських душ	205
Мальована брехня	220
Невільники пера	227
Театр як агітаційна трибуна	231

	Ст.
Книжки на паливо	235
Дивні практики Обліту	243
Музеї на службі комуністичної агітки	246
Замість „Просвіти“ — „Звізда Советів“	252
V. „РАЯ ТРУДЯЩИХ“	255
„Соціалістичне будівництво“ в Західній Україні	257
Правдиве обличчя большевицької кооперації	266
Про большевицьку промислову кооперацію	273
Гвинтик у машині	278
Колишній комуніст	283
Спролетаризовані ремісники	290
Люди, які все втратили	292
Торгівля „з-під поли“	297
Життєва філософія кам'яничного сторожа	301
VI. „БАТЬКІВЩИНА СЕЛ'ЯН“	309
Західньоукраїнське село під большевиками	311
Як большевики господарювали на селі	325
Колективізація в Західній Україні	332
Досвіди агронома	340
Сільська торгівля по-советському	351
VII. „ВОРОГИ НАРОДУ“	359
Правосуддя в Західній Україні під час большевицької оку- пації	361
Сеньйор українських політиків большевицьким в'язнем	380
15 мільйонів за дротами й тюремними мурами	393
47 допитів Матері Ігумені	399
В сітях НКВД	404
Я була засуджена на смерть	418
Поведінка з тяжким інвалідом	433
Масакра в тюрмі „Бригідки“	441
Дружина „ворога народу“	445
Безплатна подорож у невідоме	453
Тиждень червоного жаху у Львові	465
Ліквідація верхівки	471
Кривавий танок	477